

१६४. साकल्ये ।

सपत्रमस्ति विष्णु नैवेद्यम् ।

१६५. अन्तार्थे ।

सद्वादशस्कन्धमधीते ।

१६६. अनतिक्रमे ।

शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । एवमन्येऽपि ।

१६७. अनुक्रमे ।

अनुज्येष्ठं प्रवेशय । ज्येष्ठं ज्येष्ठमनुक्रमेणोत्थय ।

१६८. तथा यावदित्युक्त्याम् ।

समस्यते । यावत्पात्रं वैष्णवानामन्त्रयस्व ।

अमृता०—१६४. साकल्ये इति । सकलस्य भावः साकल्यम् । सपत्रमिति पत्रेण सहितं, पत्रमप्यपरित्यज्येत्यर्थः । पूर्ववत् सभावः ।

अमृता०—१६५. अन्तार्थे इति । सद्वादशस्कन्धमिति—द्वादशस्कन्धेन सह, द्वादशस्कन्धस्यान्तं पर्यन्तमित्यर्थः । पूर्ववत् सभावः । एतावान् मया अध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थ प्रदेशस्य परिग्रहसंकल्पः कृतः, तदपेक्षसमाप्तिरिह अन्तशब्देन विवक्षिता, साचासाकल्येऽपि सम्भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । तेन सदशमसर्गं माघमधीत इत्यपि सिध्यति ।

अमृता०—१६६. अनतिक्रम इति । एवमन्येऽपीति—यथाज्ञानं यथामति यथातथमित्यादि च । अनतिक्रम इति किम्—यथा विष्णुस्तथा लक्ष्मीः ।

अमृता०—१६७. अनुक्रम इति । आनुपूर्व्य इत्यर्थः । ज्येष्ठं ज्येष्ठमिति—आनुपूर्वे चेति द्विरुक्तः ।

अमृता०—१६८. तथेति । यावदित्ययं इत्युक्त्यामर्थे नित्यं समस्यते । इयदेव इत्युक्ता, परिमाणनिश्चय इत्यर्थः । एवं यावदासनं भिक्षुनामन्त्रयस्व ।

बाल०—योगपद्ये । शार्ङ्गं हरिधनुः ॥ १६४ ॥

बाल०—साकल्ये । सपत्रमस्तीति पत्रेण सह साकल्यं पत्रस्थितस्य साकल्यं वेति पत्रमति न त्यजतीत्यर्थः ॥ १६५ ॥

बाल०—अन्तार्थे । सद्वादशस्कन्धमिति द्वादशस्कन्धेन सहान्तं अन्तपर्यन्तमित्यर्थः । सतद्धितमधीत इति भाषावृत्तुदाहरणं सद्वादशस्कन्धमधीत इति साकल्येऽपि सिध्यतीति । अन्तार्थे सालोक्यमधीत इत्युदाहरणं ज्ञेयं । आलोकान्तमधीत इत्यर्थः । अत्राध्ययनस्य साकल्यं न गम्यते । यतोऽसाकल्येऽप्यध्ययने आलोकान्तेनाध्ययनसमाप्तिर्भवति ॥ १६६ ॥

बाल०—अनतिक्रमे । एवमिति यथाशब्दस्य अनतिक्रमे यथाशक्तीत्युदाहृतं अर्थान्तरेण अन्येऽपि प्रयोगा ज्ञेया इत्यर्थः । ते यथा । ये ये वृद्धा यथावृद्धं, ये ये तथाभूता यथातथमित्यादयः ॥ १६७ ॥

१६८. स्वाद्यन्तं प्रतिना लेशार्थे ।

न सुखप्रति संसारे । न दुःखप्रति विष्णुभक्तौ । तत्र तत्र तत्तल्लेशोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

१७०. अक्षशलाका संख्याः परिणा द्यूत व्यवहारे ।

अक्षपरि शलाकापरि । एकेनाक्षेण शलाकया वा उत्तानमवाग् वा पतितेन न तथा जयो वृत्तो यथा सर्वोत्तानादिपातेनेत्यर्थः । एवमेकपरि द्विपरि ।

॥ इत्यव्ययीभावेषु नित्यसमासाः ॥

अमृता०—१६८. स्वाद्यन्तमिति । लेशार्थे अत्यल्पार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह स्वाद्यन्तं नित्यं समस्यते । अत्राव्ययन्तुत्तरपदम् । लेशार्थे इति किम्—कृष्णं प्रति स्निह्यति गोपी ।

अमृता०—१७०. अक्षेति । द्यूतव्यवहारे गम्यमाने अक्षशलाकासंख्या शब्दाः परिणा सह नित्यं समस्यन्ते । अक्षेण विपरीतं वृत्तमित्यर्थे अक्षपरि । विशदर्थमाह—एकेनेत्यादिना । लिङ्गपरिणामेण—एकया शलाकयावेत्यर्थः । एवं पतितेनेत्यत्र पतितया वेति योज्यम् । यथा सर्वोत्तानादि पातेनेति—अत्रायं भावः—पञ्चका नाम द्यूत क्रीडा पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा पञ्चैव युगपदुत्तानं अवाक् वा पतन्ति तदा पातयितुं यदा जयः स्यात्, तदन्यथा पाते सति तथा जयो न भवतीति । एवमेकादिसंख्या-शब्दैश्च अक्षःशलाका वाभिधीयते । तत एकपरि द्विपरि इत्यनयोरपि स एवार्थः ।

बाल०—अनुक्रमे । अनुज्येष्ठमिति-अनुनैवानुक्रमस्य द्योतितत्वात् आनुपूर्वे चेत्यनेन द्विरुक्तिरिति ज्ञेयं । वीप्सायामपि अव्ययीभावो भवतीति ज्ञेयं । वीप्सायां—प्रतिदिनं ददातीति भाषावृत्तेः । वीप्सायामिति जुमरसूत्राच्च ॥ १६८ ॥

बाल०—तथा । सूत्रान्तराणि वक्तुमारभते तथेति । वृत्तिमाह समस्यते इति । यावदित्यव्ययं । इयत्ता इयदेवेति निश्चयः तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः । यावत्पात्रमिति । पात्रशब्दोऽत्र योग्यवाची भाजनवाची वा । योग्यभाजनयोः पात्रमिति नानार्थवर्गः । इयत्तायामिति किं । यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । अत्र यावदिति पृथक् पदं ॥ १६८ ॥

बाल०—स्वाद्य । लेशार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह स्वाद्यन्तं समस्यते । तत्र तत्रेति संसारे सुखलेशोऽपि नास्ति, विष्णुभक्तौ दुःखलेशोऽपि नास्ति इति । लेशार्थे इति किं । कृष्णं प्रति पतति पुष्पवृष्टिः । अत्र लक्षणे प्रतिशब्दो वर्तते । कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया इत्यनेन द्वितीया ॥ १७० ॥

अथ विभाषिताः ।

१७१. अनु र्यस्य समीपमाह यस्य च दैर्घ्यं तेन ।

अनु वृन्दावनं यमुना, तत् समीपेत्यर्थः । अनुयमुनं वृन्दावनम् तद्वद् दीर्घमित्यर्थः । पक्षे वृन्दावनमनु यमुनेत्यादि । लक्षणाद्यन्तर्भावादनयो द्वितीयैव ।

१७२. अभिप्रती लक्षणेनाभिमुख्ये ।

अमृता०—१७१. अनुरिति । अनुरित्यव्ययं यस्य समीपं दैर्घ्यं वा आह द्योतयति तेन सह विभाषया समस्यते । तत् समीपा वृन्दावनसमीपा । समीपशब्दइहधर्मिवचनः, वृन्दावन समीपस्था इत्यर्थः । अनुयमुनमिति—ब्रह्मान्तत्रिविक्रमस्येति वामनः । एवमनुग्रामंपुलिन्दा वसन्ति, ग्रामस्य निकटमित्यर्थः । अनुगङ्गां वाराणसी, गङ्गावद् दीर्घेत्यर्थः । पक्षे इति विग्रहपक्ष इत्यर्थः । ननु “वृन्दावनस्य अनु” इत्येवं वाक्यं प्रयुज्यताम्, कथमत्र द्वितीयेति चेत्तत्राचष्टे—लक्षणाद्यन्तर्भावादिति । अनयोः सामीप्य-दैर्घ्यार्थयोर्लक्षणान्तर्भावात् तद् द्योतकेनानुशब्दयोगेन द्वितीयैव, कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीयेति लक्षणात् । तस्मारेवं व्याख्येयम्—वृन्दावनसमीपं लक्षीकृत्य यमुना प्रवहति, यमुना दैर्घ्यं सदृश-दैर्घ्योपलक्षितं वृन्दावनंविराजत इति ।

अमृता०—१७२. अभीति । आभिमुख्ये द्योत्ये अभिप्रती लक्षणेन चिह्नेन सह विभाषया समस्यते । अभिहरीति—अत्र लक्षणं हरिः, तल्लक्षीकृत्य यानमिति तल्लक्ष्यम्, तयोर्लक्ष्य लक्षणयोः सम्बन्धः अभिशब्देन द्योत्यते, अतः पूर्ववद् वाक्ये कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया—हरिमभिवैष्णवो यातीति एवं अग्निमभि अभ्यग्नि पतन्ति शलभा इति ।

बाल०—अक्ष । द्युतव्यवहारे गम्यमाने अक्ष-शलाका-संख्याः परिणा सह समस्यन्ते । अक्षपरीत्यस्य शलाकापरीत्यस्यच अर्थमाह एकेनेति । एकया शलाकया वेत्यर्थः । पतितेनेति प्रथमोक्तस्य अक्षेणेत्यस्य विशेषणं, शलाकयेत्यस्यतु पतितयेति विशेषणं ज्ञेयं । सर्वोक्तानादिपातेनेति । अयम्भावः । पञ्चका नाम द्युतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा पञ्च उत्तानाः पतन्ति अवाञ्चो वा तदा पातयितुर्यथा जयो भवति, तथा अन्यथा पाते न भवतीति । अक्षशलाकयोरेकत्वे वर्तमानयोरेवायं समासो भवतीति ज्ञेयं । एवमिति । एवं त्रिपरि चतुष्परीति ज्ञेयं । एकपरीत्यादापि एकादिशब्दैरक्ष एवाभिधीयते इति ज्ञेयं । अक्षशलाकैकद्वित्रिचतुरां परिणा कितवपराजय इति जुमरसूत्रं ॥ १७१ ॥

हरिमाभिमुख्येन अभिहरि वैष्णवो याति । लक्षणेनेति किम्—भ्रान्त्या
हरिमभियाति चेत्तदा न स्यात् ।

१७३. अपपरिवहिरञ्चन्ताः पञ्चम्या, आङ् च मर्यादाभिविध्योः ।

अपमाथुरं, परिब्रजं, तांस्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । बहिर्गोष्ठं, प्राग् वृन्दावनम् ।

तथा आवैकुण्ठं संसारः, आवैकुण्ठं व्यासकीर्तिः । पक्षे अपमाथुरेभ्यः ।

एवं प्रति वंशीध्वनि सम्मिलन्ति गावः, वंशीध्वनिं प्रति वा । भ्रान्त्येति चित्तभ्रान्त्या, अत्र
मनो वैकल्यात् नतु हरिर्लक्षणम्, ततश्च हरिमिति कर्मणि द्वितीया । एवञ्च दिङ्मोहेन
(वृन्दावन भ्रान्त्या) मथुरामभिगच्छतीत्यादि ।

अमृता०—१७३. अपेति । अञ्च् अन्ते यस्य सः अञ्चन्तः, अञ्चुघातो विवचन्तस्य
ग्रहणम् । अपप्रमृतयः पञ्चम्या सह वा समस्यन्ते, आङ् च मर्यादाभिविध्यो रर्थयोः पञ्चम्या
सह वा समस्यते । तांस्तमिति—तान् माथुरान् तं ब्रजं वर्जयित्वा । वर्जनार्थस्तु पञ्चम्या
हि लभ्यते, अप परियुक्तात् पञ्चमी वर्जन इति लक्षणात् । पक्ष इति समासाभावे, विग्रह
पक्षे । बहिर्गोष्ठमिति—गोष्ठाद् बहिरित्यर्थः । दूरान्तिकार्थंबहि र्योगे षष्ठी पञ्चमी चेति
पञ्चमी । सूत्रे पञ्चम्येति निर्देशात् षष्ठी योगे तु न समासः, करस्य करभो बहिरित्यमरः ।
वृन्दावनात् प्राक् अत्र अन्यार्थादिभि र्योग इति पञ्चमी । आवैकुण्ठात् संसार इति—आङ्
युक्तात् पञ्चमी मर्यादाभिविध्योरिति पञ्चमी । इह पञ्चम्या इत्यनेनैव मर्यादाद्यर्थे लब्धेऽपि
पुनरर्थयोरुक्तिः सुखबोधाय, कारकसूत्रे तत्तदर्थेहि पञ्चम्या विधानात् ।

बाल०—अनु । अनुर्यस्य समीपमाह यस्य दैर्घ्यमाह तेन सह समस्यते अनुरिति
शेषः । तत्समीपा वृन्दावनसमीपा । समीपशब्दोऽत्र धर्मिवचनः । यथा ग्रामस्य समीपो
वृक्ष इति । अनुयमुनमिति अव्ययीभावस्य ब्रह्मत्वात् ब्रह्मान्तत्रिविक्रमस्य वामन इत्यनेन
वामनः । अनुवनं चौराः तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्गा वाराणसी गङ्गावदायातेति
भाषावृत्तिः । अथ विभाषिता इत्युक्तमत आह पक्ष इति । इत्यादीत्यादिपदेन यमुनामनु
वृन्दावनमिति । लक्षणाद्यन्तर्भावादिति समीपदैर्घ्ययोरिति शेषः । अनयो वृन्दावन-
यमुनयोः । यद्वा, अनयोः समीपदैर्घ्ययोर्लक्षणाद्यन्तर्भावादिति हेतोस्ताभ्यां योगे अनयो-
द्वितीयैवेति कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीयेत्यनेनेति शेषः । द्वितीयैव भवति नतु समास
इत्येवशब्दाभिप्रायः ॥ १७२ ॥

बाल०—अभि । आभिमुख्ये वर्तमानौ अभिप्रती लक्षणैः सह समस्येते ।
अभिहरीति । अत्र हरिर्लक्षणं तेन वैष्णवस्य यानं लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धोऽभिना
द्योत्यते कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीयेत्यनेन द्वितीया । एष अभिशब्दः शब्दशक्तिस्वभावाद्यथा
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धं द्योतयति तथा आभिमुख्यमपि अतएव हरिमाभिमुख्येनेत्युक्तं । एवं
प्रतिहरीति । पक्षे अभिहरिं प्रतिहरिं वैष्णवो यातीति । भ्रान्त्येति । अत्र हरेर्लक्षणत्वं
नास्ति, अतो हरिमिति कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीया । आभिमुख्यं पुनर्विद्यत एव तदा न

१७४. पारे मध्ये इत्येतौ षष्ठ्या ।

यमुनायाः पारे पारेयमुनम् । एवं मध्येयमुनम् । सप्तम्यलुग् निर्देशात् ।
एवमप्रेवणं, अन्तर्वणमित्यपि । णत्वं तु वाच्यम् ।

॥ इति पूर्वपदप्रधानाव्ययीभावाः ।

१७५. संख्या विद्यायोनि सम्बन्धिना समाहारे ।

द्वौ मुनी द्विमुनि व्याकरणस्य । एकविंशतिभारद्वाजं तद्वंशस्य ।
अभेदविवक्षायां द्विमुनि व्याकरणमित्यपि स्यात् ।

अमृता०—१७४. पारे इति । एतौ षष्ठ्या सह समस्येते । पारेयमुनमिति ब्रह्मान्त-
त्रिविक्रमस्येति वामनः । एवं मध्येयमुनमिति यमुनाया मध्ये इति विग्रहः । अत्र विष्णु-
भक्तेर्महाहरस्तु न भवतीत्याह—सप्तम्यलुगिति । तत्र हेतुः—निर्देशादिति । सूत्रे सप्तम्यन्त-
त्वेन निर्देशादित्यर्थः । अत्रपाणिनीया विभाषाया अनुवर्तमानेऽपि पुनर्वापाठात् पक्षे षष्ठी
समासञ्चेच्छस्ति । इमशानपारं गङ्गा मध्यमिति भाषावृत्त्यादौ । अन्नवणमिति—
वनस्याग्रे इति विग्रहे बाहुल्यादव्ययीभावः । राजादीनां दन्तादिभ्य इति सप्तम्यन्तस्य
पूर्वनिपातः । अग्रे प्रभृतिभ्य एव वनस्य संज्ञायामिति णत्वं वक्ष्यते । अत्रापि निर्देशबलात्
सप्तम्या अलुक् । एवंवनस्य अन्तः अन्तर्णणमिति च । णत्वंतु वाच्यमिति—प्रणिरन्तः
शरेत्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः ।

अमृता०—१७५. संख्येति । समाहारे गम्ये विद्या सम्बन्धिना योनि सम्बन्धिना च
शब्देन सह संख्या समस्यते । त्रिराम्या अपवाद एषः । द्विमुनीति—समहृताविति गम्यते ।
द्विमुनि पाणिनि—कात्यायनावित्यर्थः । इह विद्यासम्बन्धिना मुनिशब्देन संख्यायाः
समासः । एकविंशति भारद्वाजमिति—एकविंशति भारद्वाजा इति विग्रहः । तद्वंशस्ये-
त्यनेन योनिस्सम्बन्धोऽवगम्यते । द्विमुनि व्याकरणमिति—अत्रविद्याविद्यावतोरभेदविवक्षया
सामान्याधिकरण्यम्, द्वौमुनी समाहृतावत्र इति निर्गलितार्थः । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि
आगम इत्यादौ त्वन्यपदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिरिति केचित् ।

स्यादिति समास इति शेषः । लक्षणेन किं दिङ्मोहात् श्रुद्धं प्रति गत इति भाषावृत्तिः ।
श्रुद्धानाम्मथुरां चलितो दिङ्मोहात् श्रुद्धमेव प्रतिगत इत्यर्थः । आभिमुख्य इति किं
यमुनासम्भवसति । अत्राभिना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो व्योत्यते सत्त्वाभिमुखं ॥ १७३ ॥

बाल०—अप । व्यक्तार्थमेतत् । पञ्चम्येति पञ्चम्यन्तेन सहेत्यर्थः । अपमाथुरं
परिव्रजं इति । अपपरियुक्तात् पञ्चमी वर्जनं इत्यनेन पञ्चमी । तान् माथुरान्, तं व्रजं ।
चहिर्गोष्ठमिति दूरान्तिकार्थवहिर्योगे षष्ठी पञ्चमीचेत्यनेन पञ्चमी । प्राग्वृन्दावनमिति
अन्यार्थादिभिर्योगे पञ्चमीत्वेनेन पञ्चमी । आबैकुण्ठमिति आङ्ग्युक्तात् पञ्चमी मर्यादाभि-
विध्योरित्यनेन पञ्चमी । अप माथुरेभ्य इति । एवं परि व्रजात् वाहर्गोष्ठादित्यादि ॥ १७४ ॥

१७६. नदीभिश्च समाहारे ।

अस्य कृष्णपुरुषत्वञ्च वाच्यम्, ततोऽद् वक्ष्यते । सप्तगोदावरं द्वियमुनम् ।

॥ इति समाहारप्रधानाव्ययीभावाः ॥

१७७. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि कालविशेषादौ ।

अमृता०—१७६. नदीभिश्चेति । समाहारे गम्ये नदीभिश्च सह संख्या समस्यते—
कृष्णपुरुषत्वञ्च वाच्यमिति—संख्यापूर्वमसौ त्रिरामीत्युक्तविधिवलात् त्रिरामो च भवति ।
अद् वक्ष्यत इति—संख्यातो नदीगोदावरीभ्यामिति समानसामान्ये अद्विधानात् त्रिरामी-
त्वमव्ययीभावत्वञ्चास्य नविरोध इति भावः । सप्तगोदावरमिति—सप्तानां गोदावरीणां
समाहार इति विग्रहः । एवं द्वियामुनं पञ्चनदमित्यादि च ।

अमृता०—१७७. तिष्ठद्गु इति । एतानि कालविशेषादौ अव्ययीभावे निपात्यन्ते ।
अत्र अन्य पदार्थवाचित्वेऽपि निपातबलादेवाव्ययीभावः । तिष्ठद्गु इति—ब्रह्मान्त त्रिवि-

बाल०—पारे । पारे मध्ये इतेतौ षष्ठ्यन्तेन सह समस्येते । अथ विभाषिता
इत्युक्तं । अतो यमुनायाः पारे इति विग्रहं दर्शितवान् । पारेयमुतमिति ब्रह्मान्त-
त्रिविक्रमस्य वामन इत्यनेन वामनः । मध्येयमुनमिति यमुनाया मध्ये इति विग्रहे । ननु
विष्णुभक्तिमहाहरः, कथं न भवतीति चेत्तत्राह सप्तम्यलुगिति हेतुमाह निर्देशादिति
सप्तम्यन्तनिर्देशादित्यर्थः । पारे मध्ये षष्ठ्या वेतितु भाषावृत्तिसूत्रं जुमरसूत्रञ्च, पारेऽश्मशानं
मध्येगङ्गा । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः श्मशानपारं गङ्गामध्यमिति भाषावृत्त्युदाहरणानि । पारं
गङ्गायाः पारेगङ्गां अव्ययीभावे निपात् एत्वं । पुनर्वा वचनात् षष्ठीसमासः गङ्गापारं ।
एवं मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गां गङ्गामध्यमिति जुमरोदाहरणानि । एवमग्रेवणमन्तर्वण-
मित्यपीति बाहुल्यादिति शेषः । वनस्य अग्रे अग्रेवणं बाहुल्यादत्राव्ययीभावः । राजादीनां
दन्तादिभ्यः इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । अग्रेप्रभृतिभ्य एव वनस्य संज्ञायामित्यनेन
णत्वं । अत्रापि अग्रेप्रभृतिभ्य इति निर्देशात् सप्तम्यलुक् । वनस्य अन्तः अन्तर्वणं ।
अत्रापि बाहुल्यात् अव्ययीभाव एव राजादीनामित्यादिना पूर्वनिपातः । प्रनिरन्तः—
शरकार्शाम्रखदिरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्यासंज्ञायाञ्चेत्यनेन णत्वं । णत्वन्त्विति वाच्य-
मिति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

बाल०—संख्या । समाहारे गम्यमाने विद्यासम्बन्धिना योनिसम्बन्धिना च सह
संख्या समस्यते । द्वौ मुनीति विग्रहः, इत्यत्र समाहृताविति गम्यते । एवमुत्तरत्रापि
ज्ञेयं । मुनी पाणिनिकात्यायनौ । द्विमुनीति । अत्र विद्यासम्बन्धिना संख्यायाः समासः ।
व्याकरणस्येति सम्बन्धषष्ठी । एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा इति
विग्रहः । भारद्वाजशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रं । तद्वंशस्येति सचासौ
वंशश्चेति विग्रहः । द्विमुनिव्याकरणमिति । अत्र विद्याविद्यावतोरभेदविवक्षया समाना-
धिकरण्यं, द्वौ मुनी समाहृतावत्रेति निर्गलितार्थः । जयादित्यस्यापि एतदेव मतं । द्विमुनि
व्याकरणं त्रिमुनिरागम इत्यादौतु अन्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहिरितितु जुमरः ॥ १७६ ॥

अव्ययीभावे निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु । आयन्ति गावो यस्मिन् आयतीगवम् । तथा खलेयवं, संस्कृतयवं, संहियमाणयवं, खलेवुषमित्यादि । तथा शोभना समासस्वत्सरोऽस्मिन् सुषमम् । एवं विनिर्दुरायतीपापपुण्यान्युदाहार्याणि । विषममित्यादि । तथा समा भूमिरत्र काले क्रियायां वा समंभूमि, एवं समंपदाति । प्रक्रान्तमहोऽत्र प्राह्वम् । प्रगतारथा अत्र प्ररथम्, एवं प्रमृगम् । प्रकृता दक्षिणा अत्र प्रदक्षिणं कालः क्रिया वा । तिष्ठद्गवादीनां नान्यः समासः—परमं तिष्ठद्गु । अव्ययीभावस्तु स्यादेव,—आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामिति भट्टिः । ४।१४ ।

॥ इत्यन्यपदार्थप्रधाना अव्ययीभावाः समासाः ॥

क्रमस्य वामन इत्योरामस्य उरामः । वहद्ग्विति—वहन्ति गावो यस्मिन् काले इति विग्रहः । आयन्तीति—आङ् पूर्व इण्गतौ, शत्रादेशः, पुंवद्भाव विरहः, समासान्तप्रत्यय-श्चेह निपातादेव । खले यवो यस्मिन् काले स खलेयवम् । एवं खलेवुषमिति च : इत्यादि पदेन—लूनयवं पूतयवं पूयमानयवं संहृतयवमित्येते च ज्ञेयाः । एवमिति—विषमं, निःषमं, दुःसमं, आयतीसमं, पापसमं, पुण्यसममिति । समं पदातीति—समाः पदातयो यत्र काले क्रियायां चेति विग्रहः । प्रमृगमिति प्रगता मृगा यत्र काले इति विग्रहः । नान्यः समास इति—बाहुल्यादिति भावः । परमं तिष्ठद्गु इत्यत्र श्यामरामः प्राप्तः, सतु न स्यादित्यर्थः । “अन्यः समासो न” इत्यनेनाव्ययीभावस्तु भवत्येव, तत् पोषकत्वेन शिष्टप्रयोगं दर्शयति—आतिष्ठद्ग्विति । आङ् च मर्यादाभिविध्योरित्यनेन आडा सह पुनरव्ययीभावः ।

॥ इति व्याख्याताः समासाः ॥

बाल०—नदी । समाहारे वाच्ये नदीभिश्च सह संख्या समस्यते । अस्य कृष्ण-पुरुषत्वञ्च वाच्यमिति तत इतिच अप्रयोजकमेवेति ज्ञेयं । यतः संख्यातो नदीगोदावरी-भ्यामिति सूत्रं सर्वत्र समासे प्रवर्तते । अज् वक्ष्यते इति । अत्रच अरामो वक्ष्यते इत्येव पाठो ज्ञेयः । अरामो वक्ष्यते इत्येव पाठो ज्ञेयः । अरामप्रकरण एव सूत्रस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सप्तगोदावरमिति सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः । अरामे समासान्ते कृते इरामहरः । एवं द्वियमुनमिति भाषावृत्तौ अव्ययीभावप्रकरणे अन्यपदार्थेच संज्ञायामिति सूत्रं उन्मत्तगङ्गं नामदेश इति तदुदाहरणमपि दृश्यते । जुमरेच, नित्यं नदीभिरन्यपदार्थे संज्ञायामिति सूत्रं । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गमित्यादीन्युदाहरणानिच दृश्यन्ते । अथापि गोस्वामिचरणैः सूत्रमेतत् कथं नोक्तमिति नावकलितं । किम्वा केनचिदेतद्दत्तं गोस्वामि-पादेनतु न दत्तमित्यनुमीयते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि कालविशेषादावित्यनेनैव उन्मत्त-गङ्गमित्यादिकं सेत्स्यति इति न वाच्यं तथा सति, तिष्ठद्गवादीनामन्यसमासाभावात् । परमोन्मत्तगङ्गमित्यादिकं न स्यात् ॥ १७७ ॥

१०८. समास साङ्कर्ये तु ।

कमले इव लोचने यस्य स कमललोचनः, कमललोचनश्चासौ कृष्णश्च
कमललोचनकृष्ण इति पीताम्बरगर्भं श्यामरामः । शारदश्च तत्
सरसिजञ्चेति शारदसरसिजं, शारदसरसिजे इव नयने यस्य स शारद-
सरसिजनयन इति श्यामरामगर्भपीताम्बरः ।

॥ इति समासविशेषाः ॥

अमृता०—१७८. समामेति । सङ्करस्य मिश्रणस्य भावः साङ्कर्यम् । समासानां
साङ्कर्ये तु उदाह्रियत इति शेषः । अत्र आद्योदाहरणे प्रथमं पीताम्बर स्ततः श्यामराम
इत्यत आह—पीताम्बरगर्भं श्यामराम इति । वैपरीत्यनेन च दर्शयति—शारदञ्चेति ।
अत्र प्रथमं श्यामराम स्ततः पीताम्बरः, तेन श्यामरामगर्भं पीताम्बर एषः । एवं
श्रीभागवते निगमकल्पतरुफलमिति श्यामरामगर्भं कृष्णपुरुषः । निगम एव कल्पतरुरिति
रूपकश्यामरामः, तस्य फलमिति ।

बाल०—तिष्ठ । वृत्तिमाह अव्ययीभावेनेति । कालेति कालविशेषादौ वाच्य
इत्यर्थः । काल इति कालविशेषे इत्यर्थः, स कालविशेषः । एवमिति वहन्ति गावो यस्मिन्
काले स वहद्गु । आयान्तीत्येव पाठः । यस्मिन्निति यस्मिन् काले इत्यर्थः । आयती-
गवमिति आयन्ति गावोऽस्मिन्निति इन गतावित्यस्मात् शतृरितितु जुमरटीकाकारः ।
उदाहरणान्तरमाह तथेति । खले यवा यस्मिन् काले स खलेयवं । एवं संहृतयवमिति ।
संह्रियमाणा यवा यस्मिन् काले स संह्रियमाणयवं खले वृषा यस्मिन् काले स खलेवृषं ।
इत्यादीत्यादिपदेन लूयमानयवं पूयमानयवमित्यादि ज्ञेयं । उदाहरणान्तरमप्याह तथेति ।
शोभनत्वं समस्य सुषममितितु जुमरः । विषममिति विरुद्धाः समाः सम्बत्सरोऽस्मिन्निति
विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन निःषमं दुःषमं आयतीसमः पापसमं पुण्यसममिति । आयती-
सममिति आयती समा यस्मिन्निति विग्रहः । अपरमप्युदाहरणमाहः तथेति । समा
समाना । समत्वं भूमेः सभूमिसमं भूमि इतितु जुमरः । समपदातौति समाः पदातयो यत्र
काले क्रियायां वेति विग्रहः । प्राल्लमिति प्रगतत्वमल्ल प्राल्लमितितु जुमरः । प्रमृगमिति
प्रगता मृगा यत्रेति विग्रहः । तिष्ठद्गवादीनां नान्यसमास इति बाहुल्यादिति शेषः ।
परममिति, अत्र श्यामरामाभावः । अव्ययीभावस्तु स्यादेवेति नान्यसमास इत्युक्तत्वादिति
शेषः । शिष्टप्रयोगं दर्शयति, आतिष्ठदिग्वति । अत्र अपपरिवहिरश्चन्ताः । पञ्चम्याः
आङ्त्तु मर्यादाभिविध्योरित्यनेन पुनरव्ययीभावः इति अव्ययीभावसमासोऽपि न भवतीति
केचिद्वदन्ति तन्मते आतिष्ठदिग्वति असमस्तमेव अव्ययात् स्वादेमहाहर इति पञ्चम्या
महाहरः, किन्तु आखलेयवमित्यादावपि पुनरव्ययीभावार्थं अव्ययीभावस्तु स्यादेवेत्युक्त-
मिति ज्ञेयं ॥ १७८ ॥

१७६. केवल समासाश्च दृश्यन्ते ।

भूतः पूर्व भूतपूर्वः, विष्पष्ट पटुः, तत्प्रथमः, पुनर्नवः, अध्वगन्तव्य
इत्यादयो भाषावृत्तौ ।

१८०. अथ समासकार्यविशेषाः ।

वासुदेवोऽयम् ।

१८१. तत्र पूर्वनिपातः ।

विभुरयम् ।

१८२. राजादीनां दन्तादिभ्यः ।

अमृता०—१७६. केवलेति । भूतः पूर्वमित्यर्थकथनं नतु विग्रहः । एषां विग्रहा-
भाव स्तथा कथितसमासेषु अन्तर्भावश्च नास्तीति केवल समासा इत्याख्या निर्दिष्टा ।

अमृता०—१८०. अथेति । वासुदेवनामा बृहदधिकारः । परत्र च विभुनामा-
धिकारः ।

अमृता०—१८२. राजेति । दन्तादिभ्य उत्तरेषां राजादिशब्दानां पूर्वनिपातः
स्यात् । दन्तानां राजेति विग्रहे 'पष्ठी परपदेनेति पष्ठी कृष्णपुरुषः । सूत्रे प्रथमान्तस्य
पूर्वनिपातनियमेन षष्ठ्यन्तस्य दन्तादेरेव पूर्वनिपातेप्राप्ते तदपवादार्थं विधानमेतत् । राज-
विद्येति विद्यानां राजेति विग्रहः । अत्र राजन् शब्दस्य प्रधानत्वेऽपि उत्तरपद वल्लिङ्गं
रामकृष्णेति विधिवलादुत्तरपदवत् स्त्रीलिङ्गता । ततएव गोरीप आप इति न वामनः ।
राजगुह्यमिति गुह्यानां राजेति विग्रहः । इहापि पूर्वरीत्या ब्रह्मत्वम् । एवमग्रे च बोध्यम् ।
अन्तर्वर्णमिति—वनस्य अन्तरिति विग्रहः, प्रणिरन्तरिति वनस्य संज्ञायां णत्वं वक्ष्यते ।

बाल०—समा । क्रमेण समासानामुदाहरणानि दर्शयित्वासमाससाङ्क्योदाहरणमपि
दर्शयति समासेति । समाससाङ्क्येतु समासा दृश्यन्ते । कमललोचनः कृष्ण इत्यन्वयः ।
समाससाङ्क्यं विग्रहेण स्पष्टयति कमले इवेति । नन्वयं कीदृक् श्यामराम इति चेत्तत्राह
पीताम्बरगर्भश्यामराम इति । समाससाङ्क्ये अपरमण्युदाहरणं दर्शयितुं प्रथमतो विग्रहं
दर्शयति शारदञ्चेति उदाहरणमाह शारदसरसिजनयन इति । नन्वयं कीदृक् पीताम्बर
इति चेत्तत्राह श्यामरामगर्भपीताम्बरः इति । एवमन्यानिच समाससाङ्क्योदाहरणानि
ज्ञेयानि ॥ १७६ ॥

बाल०—केव । केवलसमासाश्च दृश्यन्त इत्युक्त्वा भाषावृत्तौ दृष्टान् केवलसमास-
प्रयोगान् दर्शयति भूतः पूर्व इति । भूतः पूर्व इत्यर्थकथनमेव नतु विग्रहः इति ज्ञेयं ।
भूतपूर्वादीनां विग्रहो नास्ति अतः केवलेत्युक्तं । भूतपूर्वादयः पूर्वोक्तविधिभिर्न सिध्यन्ति
अतः दृश्यन्त इत्युक्तं ॥ १८० ॥

बाल०—अथ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ १८१ ॥

पूर्वनिपातः स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । राजविद्या, राज-
गुह्यम् । अन्तर्वर्णं, अधोभुवनं, सपत्नीमाता, ऋणे अधर्मः अधर्मणः,
एवमुत्तमर्ण इत्यादि ।

१८३. रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ।

१८४. हरिसंज्ञस्य, सर्वेश्वराद्यरामान्तस्य, अल्पसर्वेश्वरस्य, लघ्व-
क्षरस्य, पूजितस्य च, स्वगणे तु यथोत्तरम् ।

सपत्नीमातेति मातुः सपत्नीति विग्रहः । अधर्मण इति—सप्तमी शौण्डादिभि रित्यनेन
सप्तमीकृष्णपुरुषः । इत्यादि पदेन—अग्रेवर्णं गणरात्रः परश्च इत्यादि । श्वो भाविदिनं,
तस्मात् परं परश्च ।

अमृता०—१८४। हरीति । वृत्तिमाह—हरिसंज्ञादेरिति । सर्वेश्वर आदौ यस्य स
सर्वेश्वरादिः, स चासौ अरामान्तश्चेति सर्वेश्वराद्यरामान्तः तस्येत्यर्थः । स्वगणे त्विति—
सूत्रादिद्विष्टगणेषु मध्ये कस्यचित् पूर्वनिपाते प्राप्ते तु यथोत्तरं स भवति । सिन्धुशैलमिति—
अप्रापिद्वयजातीनामिति समाहारः । अत्र हरिसंज्ञस्य सिन्धुशब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं
कविनटौ, विधुः सुयौ, अहिः नकुलमित्यादि च । अगतरु इति—अत्र तरुशब्दस्य हरि-
संज्ञत्वेऽपि स्वगणे तु यथोत्तरमित्यनेन सर्वेश्वराद्यरामान्तस्य अग शब्दस्य हि पूर्वनिपातः ।
अमृताः । सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवदिति ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च । एवमिन्द्रवायु,

बाल०—तत्र । एतदप्यधिकारसूत्रं ॥ १८२ ॥

बाल०—राजा । वृत्तिमाह पूर्वनिपातः स्यादिति । राजदन्त इति परपदेनैत्यनेन
कृष्णपुरुषः । सूत्रे तृतीयान्तेन प्रथमान्तं समस्यते । तच्च पूर्वमित्यनेन पञ्चम्यन्तस्य पूर्वनिपातः
स्यादन्त एतत् सूत्रं कृतं । एवमन्यत्र ज्ञेयं । राजविद्येति विद्यानां राजेति विग्रहः । यद्यप्यत्र
राजपदस्य प्राधान्यं तथापि उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण कृष्णपुरुषयोरित्यनेनोत्तरपद-
वल्लिङ्गं । अतोऽत्र गोरीप आप इत्यनेन न वामन इति । राजगुह्यमिति गुह्यानां राजेति
विग्रहः । अन्तर्वर्णमिति वनस्यान्तरिति विग्रहः । अधोभुवनमिति भुवनस्य अध इति
विग्रहः । सपत्नीमातेति मातुः सपत्नीति विग्रहः । अधर्मण इति । सप्तमी शौण्डादिभि-
रित्यनेन कृष्णपुरुषः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः पूर्वनिपातः स्यात् अत एतत् सूत्रं कृतं ।
इत्यादीत्यादिपदेन वनस्य अग्रे अग्रेवर्णं, रात्रीणां गणः गणरात्रं, अन्तरं गृहं गृहान्तरं
अन्तरेशब्दोऽन्यार्थः । श्वो भावि दिनं तस्मात् परं परश्च इत्यादि ज्ञेयं । गृहान्तरमित्यत्र
निश्यामरामसमासो ज्ञेयः । अन्यार्थदृष्ट्या पञ्चमीकृष्णपुरुषे कृते पूर्वोक्तसूत्रेण पञ्चम्यन्तस्य
पूर्वनिपातसिद्धेः । गणरात्रमिति गणशब्दस्य सख्यावाचकत्वात् वर्षादीर्घसख्यातसर्वपुण्यक-
देशाव्ययसंख्याभ्योरात्रेरित्यनेन अरामसमासान्तः ब्रह्मत्वमभिधानात् । गणरात्रं निशा
बह्वच इत्यमरः ॥ १८३ ॥

हरिसंज्ञादेः पूर्वनिपातः स्यात् । तत्र च स्वगणे यथोत्तरं स्यात् ।
सिन्धुशैलं, अगतरु, धरासनं, कुशकाशं, मातापितरौ । अत्र सख्यु
हंरित्वं न मतम्, तेन हितसखायावित्यपि । व्यभिचरति च—नर-
नारायणौ, उलूखलमुषले, भार्यापती, जायापती ।

१८५. अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो नान्यस्य ।

अमरदानवावित्यादि । धरासनमित्यादि—धरा चासनञ्चेति विग्रहे अप्राणिद्वयजातीना-
मिति समाहारः । इह आसत्तशब्दस्य सर्वेश्वराद्यरामान्तत्वेऽपि अल्पसर्वेश्वरस्य हि पूर्व-
निपातः, सूत्रे तस्य परत्वेन निर्देशात् । कुशकाशमिति—कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहे वृक्ष-
मृगेत्यादिना समाहारः । अत्रोभयोरेवालपसर्वेश्वरत्वेऽपि लघ्वक्षरस्य कुशस्य पूर्वनिपातः ।
एवं सुखदुःखं, पुत्रपौत्रमित्यादि ।

मातापितराविति—इह पितृशब्दस्य लघ्वक्षरत्वेऽपि मातुरेव पूजितत्वात् पूर्व-
निपातः । पितु मता सहस्रेण गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता
गरीयसीति स्मृतेः । एतेन लक्ष्म्याश्च पूर्वनिपातो दर्शितः । तेन लक्ष्मीनारायणौ, साता-
रामौ, राधाकृष्णावित्यादयो बहुलप्रयोगा लभ्यन्ते । पूज्यत्वस्य तु विवक्षाधीनत्वात्
क्वचिद् व्यभिचारश्च—हरगौयौ, कृष्णराधिके इत्यादि । अत्रेति—रामकृष्णसमासे पूर्व-
निपातप्रसङ्गे सखि शब्दस्य हरि संज्ञत्वं नमतं प्राचीनानामिति शेषः । स्वीकृते तु हरि-
संज्ञत्वे 'सखिहितौ' इत्येव सखिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । व्यभिचरति चेति—
सूत्रनिर्दिष्ट पूर्वनिपात नियम इति शेषः । नरनारायणावित्यत्र नारायणस्य हि पूजितत्वात्
पूर्वनिपात उचितः, उलूखलमुषले इत्यत्रालपसर्वेश्वरत्वात् मुषलस्य, भार्यापती इत्यादौ
हरिसंज्ञत्वात् लघ्वक्षरत्वात् पूजितत्वाच्च पतिशब्दस्य हि पूर्वनिपातः प्राप्तः, किन्तु तद-
वैपरीत्यनिपातेन व्यभिचारो ज्ञेयः । एवं धूमाग्नी स्नातकराजानौ रूपसनातनावित्यादौ
च बोध्यम् ।

अमृता०—१८५. अनेकेति । अनेकस्य युगपत् पूर्वनिपाते प्राप्ते एकस्यैव तन्नियमः
स्यात्, शेषयोः शेषाणां वा नियमो नेष्टः । हरिगुरुहरा इति—शास्त्रदृष्ट्यात्र सर्वेषां हि
पूजितत्वं लभ्यते । यथा हि—हरिरेव सदा राध्यः सर्वदेवेश्वर इत्यादि पाद्मोक्तेः श्रीहरेः
पूज्यत्वं प्रसिद्धं । आचार्य मां विजानीयात्—सर्वदेवमयो गुरु रिति श्रीभागवते

बाल०—राम । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ १८४ ॥

बाल०—हरि । वृत्तिमाह हरिसंज्ञादेरिति इरामोरामान्ता हरिसंज्ञः । यथोत्तरं
स्यादिति पूर्वनिपात इति शेषः । सिन्धुशैलमिति सिन्धुश्च शैलश्च इति विग्रहः । अप्राणि-
द्वयजातीनामित्यनेन समाहारः । अत्र हरिसंज्ञस्य सिन्धोरेव पूर्वनिपातः । एवं कविनटौ
दुन्दुभिर्मृदङ्गमित्यादि च ज्ञेयं । कमण्डलुकृष्णाजिनमिति भाषावृत्तिः । अगतरिति । अत्र
तरुशब्दस्य हरिसंज्ञत्वेऽपि स्वगणेतु यथोत्तरमित्युक्तत्वात् सर्वेश्वराद्यरामान्तस्य अगशब्द-
स्यैव पूर्वनिपातः । एवं इन्द्रवायू इत्यादि ज्ञेयं । धरासनमिति धराश्च आसनाश्चेति

हरिगुरुहरा, हरिहरगुरवः ।

१८६. धर्मार्थादिषु यथेष्टम् ।

धर्मार्थौ कामार्थौ शब्दार्थौ अन्तदी मधुसर्पिषी गुणवृद्धी इन्द्राग्नी
इत्यादि । तथा अर्थधर्मावित्यादि ।

श्रीभगवदुक्तेर्गुरोः पूज्यत्वं व्यक्तम् । तथा “मद्भक्तपूजाभ्यधिका” इति श्रीभगवदुक्तेः,
तथा “वैष्णवानां यथा शम्भु”रि भागवतीय प्रमाणाच्च हरस्यापि पूज्यत्वमबाधम् । इति
स्थिते प्रथमोक्त प्रमाणेन तथा-यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत् स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाह्णमच्युतेज्या । इति श्रीभागवत वचनाच्च हरेरेव
सर्वमूलत्वे सुतरां हि सर्वपूज्यत्वे च लब्धे हरिशब्दस्य पूर्वनिपातो नियमितः । शेषयो
गुरुहरयोस्तु न तन्नियम इष्ट इति क्रमेण तयोः स दर्शित उदाहरणद्वये । समधर्म पूजितत्वं
विहायापि विचारेण गुरुहरयो मध्ये हरिसंज्ञगरोरेव पूर्वनिपातः सिध्येत्, तदपि ‘नान्यस्य’
इत्यनेन निषिद्धइति विवेकः ।

अमृता०—१८६. धर्मेति । रामकृष्ण समासे धर्मार्थादिषु यथेष्टं पूर्वनिपातः स्यात् ।
तत्र प्रथमं धर्मार्थादि त्रिषु अप्राप्तपक्ष उदाहृतः, ततः अन्तादी प्रभृतिषु यथाप्राप्ति पूर्व-
निपात पक्षो दर्शितः । इत्यादिपदेन—चन्द्राकौ वाय्वाकाशौ वृद्धिक्षयौ इत्यादि च ज्ञेयम् ।
विपर्ययेण पक्षान्तरञ्च दर्शयति—तथेति । इह चेत्यादिपदेन—अर्थकामौ, अर्थशब्दौ,
आद्यन्तौ सर्पिमधुनी, वृद्धिगुणौ, अग्नीन्द्रौ इति तथा अर्कचन्द्रौ, आकाशवायू, क्षयवृद्धौ
इत्यादि च वेदितव्यम् ।

विग्रहः । वृक्षमृगशकुनितृणधान्यविशेषाणाञ्च वा बहुत्वे इत्यनेन समाहारः । अत्र आसन-
शब्दस्य सर्वेश्वराद्यरामान्तत्वेऽपि अल्पसर्वेश्वरस्य धराशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । कुशकाशमिति
कुशाश्च कालाश्चेति विग्रहः, वृक्षमृगेत्यादिना समाहारः । अत्र लघ्वक्षरस्य कुशस्यैव
पूर्वनिपातः । काशकुशावलम्बनमित्यसाधुरिति जुमरः । मातापितराविति माता च पिता
चेति विग्रहः । ऋरामस्याराम ऋरामान्तपुत्रयोर्विद्यायोनिसम्बन्धक इत्यनेन ऋरामस्या-
रामः । अत्र पितृशब्दस्य लघ्वक्षरत्वेऽपि पूजितत्वात्, मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः । पितुर्माता
सहस्रेण गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणशेषाभ्यां तेन माता गरीयसी । इत्यादि स्मृतेर्मातुः
पूजितत्वं । एवं युधिष्ठिरार्जुनौ सनातनरूपावित्यादिच ज्ञेयं । अत्रेति न हरित्वं मतमिति
पूर्वाचार्यैरिति शेषः । हितसखायाविति हितश्च सखाचेति विग्रहः । उक्तमतस्य सर्वसम्मतत्वं
नास्तीति सूचयितुं इत्यपीतुक्तं । ततश्च सखिहिताविति च ज्ञेयं । व्यभिचरति चेति
पूर्वनिपात इति शेषः । नरनारायणाविति । अत्र पूजितत्वात् नारायणस्यैव पूर्वनिपातः
स्यात् । अत उक्तं व्यभिचरति चेति । उदूखलमुषले इत्यत्र अल्पसर्वेश्वरत्वात् मुषलस्यैव
पूर्वनिपातः स्यात् । भार्यापती इति । अत्र हरिसंज्ञत्वात् लघ्वक्षरत्वात् पूजितत्वाच्च
पतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । एवं जायापती इति । एवं धूमाग्नी लक्षणहेतु समुद्राभ्रे
स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से इत्यादावपि व्यभिचारो ज्ञेयः ॥ १८५ ॥

१८७. ऋतुनक्षत्र संख्या वर्णानां क्रमेण ।

हेमन्त शिशिरवसन्ताः, पुष्याश्लेषामघाः, षष्ठषट्, विप्रक्षत्रविट्शूद्राः ।
अनेकेष्वनियमो न स्यात् ।

१८८. संख्यायामल्पीयस्याश्च ।

एकश्च दश च एकादश ।

अमृता०—१८७. ऋत्विति । रामकृष्ण समासे ऋतूनां नक्षत्राणां संख्यानां वर्णानाञ्च क्रमेण पूर्वनिपातः स्यात् । क्रमेण चत्वार्युदाहरति—हेमन्तेत्यादि । यदुक्तम्—हेमन्तो मार्ग पौषाभ्यां शिशिरो माघफाल्गुनौ । वसन्तश्चैत्रवैशाखो ग्रीष्मो ज्यैष्ठशुची पुनः । वर्षा श्रावणभाद्राभ्यां शरदाश्विनकार्तिकौ ॥ इति ॥ ननु वर्णानां ब्राह्मणो गुरु-रित्यादि वचनाद् विप्रस्य पूजिततया प्रसिद्धेः स्वत एव पूर्वनिपातः सिध्यति तर्हि किमनेनेति चेत्तत्राह—अनेकेष्विति । एकस्य नियमे सति नान्यस्येत्युक्तेः क्षत्रादीनां वैपरीत्येन विप्र शूद्र विट् क्षत्रा इत्येवमपि निपातः प्रसज्येत, तदपाकरणमिह वर्णानां क्रमेणेति नियम इति भावः ।

अमृता०—१८८. संख्यायामिति । रामकृष्णसमासे संख्यायां सत्यामल्पीयस्याश्च संख्यायाः पूर्वनिपातः स्यात् । पूर्वं क्रमेण विहितः पूर्वनिपातः, इहतु तदभावे अल्पीयस्या एव स विधीयते । एकादशेति—“षोडशैकादशौ च निपात्यौ” इति निपातादारामो वक्ष्यते । एवं द्वित्राद्वादशेत्यादि च ।

बाल०—अने । व्यक्तार्थमेतत् । नान्यस्येति एकस्यैवेत्युक्तत्वात् अन्यस्य नियमो न भवतीत्यर्थः । हरिगुरुहरा इति । अत्र सर्वेषामेव पूजितत्वात् सर्वेषामेव पूर्वनिपाते प्राप्ते एकस्य हरेरेव नियमः गुरुहरयोस्त्वनियमः अतो हरिहरगुरव इति च । हरिरेव सदाराध्यः सर्वदेवेश्वर इत्यादिपञ्चपुराणवचनात् हरेः पूजितत्वं प्रसिद्धमेव । आचार्य मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्तबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुवित्येकादशस्कन्धोक्त-श्रीमुखवचनात् गुरोरपि पूजितत्वं व्यक्तमेव । मद्भूक्तपूजाभ्यधिका इति श्रीभागवतोक्त-श्रीमुखवचनात् वैष्णवानां यथा शम्भुरिति दृष्टान्तत्वेन प्रसिद्धस्य हरस्यापि पूजितत्वं शास्त्रसिद्धमेवेति ज्ञेयं ॥ १८६ ॥

बाल०—धर्मा । रामकृष्णसमासे धर्मार्थादिषु यथेष्टं पूर्वनिपातः स्यात् । धर्मार्थादिषु भयमिति भाषावृत्तिः । धर्मार्थाविति धर्मश्च अर्थश्चेति विग्रहः । एवं सर्वत्र विग्रहः कल्प्यः । इत्यादीत्यादिपदेन अर्कचन्द्रौ, अग्निसमीरणौ, आकाशवायू, वृद्धिक्षयौ, लघुदीर्घौ, गतिर्हिसे इत्यादिच ज्ञेयं । तथेति इत्यादीत्यादिपदेन अर्थशब्दौ अर्थकामावित्यादि चन्द्राकौ समीरणाग्नी इत्यादिच ज्ञेयं ॥ १८७ ॥

बाल०—ऋतु । रामकृष्णसमासे धातुप्रभृतीनां पूर्वनिपातः स्यात् । व्यतिक्रम-निरासार्थं क्रमेणेत्युक्तं । ऋतुप्रभृतीनां चतुर्णां क्रमेण चत्वारि उदाहरणानि दर्शयति

१८६. पीताम्बरे ।

प्रभुरयम् ।

१८७. सप्तमी-विष्णुनिष्ठा-विशेषण-कृष्णनामसंख्यानां दण्ड-
हस्तादि वर्जम् ।

पूर्वनिपातः स्यात् । कण्ठेकालः, उरसिलोमा, द्वयमप्यलुक् । कृतहरि-

अमृता०—१८६. पीताम्बर इत्यधिकारसूत्रम् ।

अमृता०—१८७. सप्तमीति । पीताम्बरसमासे सप्तम्यन्तस्य विष्णुनिष्ठान्तस्य विशेषणस्य कृष्णनाम्नः संख्यायाश्च पूर्वनिपातः स्यादित्यन्वयः । दण्डहस्तादिषु सप्तम्यन्तानां हस्तादीनां पूर्वनिपातं बाधित्वा परनिपात एव भवतीत्यर्थः । कण्ठेकाल इति—कण्ठे कालो यस्येति विग्रहः, महादेव इत्यर्थः । इहसप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । एवञ्च उरसिलोमेति । द्वयमप्यलुगिति—स्वाङ्गादमूर्द्धमस्तकादङेरकामे इत्यलुग् वक्ष्यते । कृतहरिभक्तिरिति—कृता हरिभक्ति र्येनेति विग्रहः, अत्र विष्णु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः, वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरित्यादिना कृता इत्यस्य पुरुषोत्तमता । कृत्तिश्चर्म, कृत्तिवासाः शिवः, कृत्ति वीर्यो यस्येति विग्रहः । अत्र कृत्तिशब्दस्य प्राधान्याद् विशेषणत्वम्, कृष्णमित्रो गोप इति वत् । निष्ठाशब्देनात्र तत्प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्, क्तवतो समासनिषेधात् ।

ननु तत्प्रत्ययान्तशब्दो विशेषणमेव दृश्यते, तर्हि विशेषण ग्रहणेनैव सिद्धे कथमिह पुन निष्ठाया ग्रहणमिति चेत्तदुच्यते—धृतसूक्ष्मवसन इत्यादौ धृत-सूक्ष्मयो द्वयो रपि विशेषणत्वेऽपि क्तान्तस्यैव पूर्वनिपातो यथा स्यादिति । यथा हि—तमुद्यतनिशातासि प्रत्युवाच जिजीविषु रिति भट्टिः । एवं कृष्णनामसंख्ययोश्च विशेषणत्वे सिद्धे पूनर्ग्रहणं तयोरेव पूर्वनिपातार्थम् । तच्च दशितमेव सर्वकृष्ण इत्युदाहरण युग्मे । सप्तरक्त इति—

हेमन्तेति । यदुक्तं । हेमन्तो मार्गपौषाभ्यां शिशिरौ माघफाल्गुनौ । वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मो ज्यैष्ठशुची पुनः । वर्षा श्रावणभाद्राभ्यां शरदाश्विनकार्तिकौ । क्षत्रः क्षत्रियः । ननु विप्रक्षत्रविट्शूद्रा इति अनेकप्राप्तावेकस्यैव नियम इत्यनेनापि सिध्यतीति चेत्तत्राह अनेकेष्व नियमो न स्यादिति यद्यत्र अनेकप्राप्तावित्यदिसूत्रं प्रवर्तते, तदा अनेकेषु अनियमः स्यात् । इदानीन्तु अनेकेषु अनियमो न स्यान्न भवतीत्यर्थः । ऋतुवाचकस्य समानाक्षरत्वे क्रमेण पूर्वनिपातो भवेतीतितु भाषावृत्तिमतं जुमरादिमतञ्च अतस्तत्तन्मते ग्रीष्मवसन्तौ चित्राश्विन्यावित्यदिकमपि ज्ञेयं ॥ १८८ ॥

बाल०—संख्या । रामकृष्णसमासे संख्यायामल्पीयसश्च पूर्वनिपातः स्यात् । एकश्च दश चेति विग्रहः । एकादशेति । अत्र अल्पीयस एकस्यैव पूर्वनिपातः । षोडशैकादशौ च निपाताविति वक्ष्यते । एवं द्वादश इत्यादिकञ्च ज्ञेयं । द्विशब्दस्य संसारस्यारामो वक्ष्यते ॥ १८९ ॥

भक्तिः, कृत्तिवासाः । तथा सर्वकृष्णः, सप्तरक्तः । नेह दण्डहस्तः,
चक्रपाणिः । आदिना गडुकण्ठः, अरुशिराः, दुहितृगर्भा इत्यादि ।

१६१. जातिकालसुखादिभ्यः क्तस्य परनिपातः ।

ना जग्धोऽनेन नृजग्धः, सारङ्गजग्धो, जातो मासोऽस्य मासजातः, सुख
हीनः, कृच्छ्रजातः ।

सप्त रक्तानि यस्येति विग्रहः, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । सप्तेति—नेत्रान्तः, करचरणयोस्तालू,
अधरः, ओष्ठः, जिह्वा, नखानीति सप्ताङ्गानि रक्तानि महापुरुषचिह्नानि । दण्डहस्त इति
दण्डो हस्ते यस्येति विग्रहः । इह हस्तस्य सप्तम्यन्तत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते निषेधः ।
इत्यादि पदेन—शूलपाणिः, पद्मनाभः श्रीवत्सवक्षा इत्यादि ज्ञेयम् ।

अमृता०—१६१. जातीति स्पष्टम् । पूर्वेण सूत्रेण क्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तद्वा-
धनमिदं विधानम् । ना मनुष्यः, नृजग्धो राक्षसादिः । सारङ्गजग्धीति—सारङ्गो मृग-
विशेषो जग्धोऽनयेति विग्रहः । जाते वा नत्वाच्छादनादिति लक्ष्म्यामीप् वेक्ष्यते ।
मासजात इत्यत्र कालात् क्तस्यपरनिपातः । सुखहीन इति हीनं सुखमस्येति विग्रहः । एवं
जातं कृच्छ्रमस्येति कृच्छ्रजातः ।

बाल०—पीता । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ १६० ॥

बाल०—सप्तमी । वृत्तिमाह पूर्वेति । कण्ठे काल इति कण्ठे कालो यस्येति विग्रहः ।
अत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । स्वाङ्गादमुर्द्धमस्तकात् डेरकामे इत्यनेन डेर्महाहरनिषेधः ।
उरसिलोमेति उरसि लोमान्यस्येति विग्रहः । अत्रापि सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । स्वाङ्गा-
दित्यादिना डेर्महाहरनिषेधः । कृतहरिभक्तिरिति कृता हरिभक्तियनेति विग्रहः । अत्र
क्तप्रत्ययान्तस्त पूर्वनिपातः । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणलक्ष्म्यामित्यनेन पुरुषोत्तम-
वत्त्वं । ननु कृतहरिभक्तिरित्यादौ कृतादिशब्दानां विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातो भविष्यति
किं विष्णुनिष्ठाग्रहेण इति चेत्तत्रोच्यते धृतसूक्ष्मवसन इत्यत्र धृतसूक्ष्मयोविशेषणत्वेऽपि
क्तान्तस्यैव पूर्वनिपातार्थं विष्णुनिष्ठेत्युक्तं । विशेषेणोदाहरणमाह कृत्तिर्वासा इति
कृत्तिर्वासो यस्येति विग्रहः । कृत्तिश्चर्म, कृत्तिवासाः शिवः । कृष्णमित्रा गोपाः कुलाल-
कर्तृको घटः साधनपरा वैष्णवोः धृतोत्तरः सूनः इत्यादौ यथा अप्रधानत्वादेव कृष्णादि-
शब्दानां विशेषणत्वं तथा कृत्तिवासा इत्यत्रापि कृत्तिशब्दस्य विशेषणत्वं अवगन्तव्यं ।
सर्वनामोदाहरणमाह सर्वकृष्णो यस्येति विग्रहः । कृष्णः श्यामः । अत्र कृष्णशब्दस्य
गुणवचनत्वाद्विशेषणत्वं सर्वशब्दस्य तु विशेष्यत्वं यदा तु कृष्णनाम्नां विशेषणत्वं भवति
तदा विशेषणत्वेनैव पूर्वनिपातः सिध्यति । संख्योदाहरणमाह सप्तरक्त इति सप्त रक्तानि
यस्येति विग्रहः । सप्तेति नेत्रान्त-पाद-कर-तालु-अधरौष्ठ-जिह्वा-नखानि इत्यर्थः ।
रक्तानि रक्तिमयुक्तानि सप्तरक्तः श्रीकृष्णः । अत्र सप्तशब्दस्य विशेष्यत्वं । दण्डहस्त
इति दण्डो हस्ते यस्येति विग्रहः । अत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अत उक्तं

१६२. आहिताग्न्यादिषु वा ।

अग्न्याहितः अस्युद्यतः पुत्रजातः दन्तजातः श्मश्रुजातः घृतपीतः भार्योढः
प्रियगूढ इत्यादि । पक्षे आहिताग्निरित्यादि ।

॥ इति पूर्वपरनिपाता ॥

१६३. एकस्य शेषो रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—१६२. आहितेति । एषु आहितादि शब्दानां क्तान्तानां परनिपातो ना
भवति । पूर्वेण क्तान्तानामेषां पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्पवचनम् । तत्रादौ परनिपातमुदा-
हरति—अग्न्याहित इति । आहितः अग्निर्येनेति विग्रहः । प्रियगूढ इति—प्रियो गूढो
यस्येति विग्रहः । इत्यादिपदेन एषामाकृतिगणत्वं सूचितम् । तेन तैलपीतः भार्यागतः
अर्थगत इत्यादि च बोध्यम् । पक्ष इति क्तान्तस्य पूर्वनिपातपक्षे इत्यर्थः । इत्यादि पदेन—
उद्यतासिः जातपुत्रः जातदन्त इत्यादि तथा पीततैल इत्यादि च ।

अमृता०—१६३. एकस्येत्यधिकारसूत्रम् । इदानीं रामकृष्ण समासस्यापवाद
विधय उच्यन्ते । “प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश” इति भाष्यवचनात् यावन्तस्ते पदार्था स्तावतां
हि शब्दानां प्रयोगनियमे प्राप्ते तदपवाद एकशेषो विधीयते । नचायमेकशेषोऽपि द्वन्द्वभेद
इति वाच्यम्, ऋग्भ्यां पथिभ्यामित्यादौ समासान्तरामप्राप्तेः प्रसक्तेः । ननु समासान्त-
विधेरनित्यत्वादिति चेत् तर्हि पुञ्जौ युञ्ज इत्यादौ युजौ युज इत्येवं प्रसक्ते रनिवार्यत्वा-
दिति विवेच्यम् । सचैकशेषो द्विविधः, सरूपैकशेषः, विरूपैकशेषश्चेति । तत्राद्यमाचष्टे—

दण्डहस्तादिवर्जमिति । चक्रपाणिरिति चक्रं पाणौ यस्येति विग्रहः । एवं शूलपाणिः
कमण्डलुपाणिः दुहितृगर्भा पद्महस्त इत्यादिच ज्ञेयं ॥ १६१ ॥

बाल०—जाति । व्यक्तार्थमेतत् । पूर्वसूत्रेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पर निपातविधानं ।
ना पुरुषः नृजग्धो राक्षसादिः । सारङ्गजग्धीति सारङ्गो जग्धोऽनयेति विग्रहः । जातेर्वा
नत्वाच्छादनादित्यनेन ईप् । सारङ्गश्चातको मृगश्च । मासजात इति अत्र कालात् क्तस्य
परनिपातः । सुखहीन इति हीनं सुखमस्येति विग्रहः । कृच्छ्रजात इति जातं कृच्छ्रं यस्येति
विग्रहः ॥ १६२ ॥

बाल०—आहि । आहिताग्न्यादिषु परनिपातो वा भवति । आहितादीनां पूर्वनिपाते
प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं । अग्न्याहित इति आहितोऽग्नि र्येनेति विग्रहः । अस्युद्यत इति
उद्यतोऽसिर्येनेति विग्रहः । असिः खड्गः । पुत्रजात इति जातः पुत्रोऽस्येति विग्रहः । एवं
दन्तजात इति । श्मश्रुजात इति जातं श्मश्रुर्यस्येति विग्रहः । तनूरुहं लोम रोम तद्वृद्धौ
श्मश्रु पुंमुखे इत्यमरः । घृतपीत इति पीतं घृतं येनेति विग्रहः । भार्योढ इति ऊढा भार्या
येनेति विग्रहः । प्रियगूढ इति प्रियः गूढः यस्येति विग्रहः, प्रियगुड इत्यपि गुडः प्रियो
यस्येति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन तैलपीतः भार्यागतः अर्थगत इति च ज्ञेयं । पक्ष इति ।
इत्यादीत्यादिपदेन उद्यतासिः जातपुत्रः इत्यादि, पीततैल इत्यादि च ज्ञेयं ॥ १६३ ॥

१६४. तुल्यशब्दानां भिन्नार्थानामपि ।

एकस्य शेषः स्यात् । गोपी च गोपी च गोप्यौ । सर्वत्रावशिष्ट एव
लुप्तस्य शक्त्यारोपो दृश्यते, यथा व्यतीसे इत्यादौ । तद्वदिहापीति
गोपीशब्देन द्वयमुच्यते । द्वौ च द्वौ च इत्यादौ तु न, अनभिधानात् ।
भिन्नार्थानामपि—कृष्णो वासुदेवः कृष्णश्चार्जुनः तौ कृष्णौ ।
एवं रामाः ।

१६५. समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां क्वचित् ।

वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ ।

अमृता०—१६४. तुल्येति । भिन्नार्थवतामपि तुल्यशब्दानां मध्ये एकस्यशेषः
स्यात् । अन्येषान्तु लोपो भवतीति भावः । भिन्नार्थानामित्यत्र अपि पदेन एकार्थानाञ्च
तुल्यशब्दानामेकशेषो भवतीत्यायाति । तत एव प्रथमं तदेवोदाहरति—गोपी चेति । ननु
गोप्यौ इत्यत्र एकेन गोपीशब्देन द्वयोरपि बोधः कथं स्यादिति चेत्तदुपपादयति—सर्वत्रा-
वशिष्ट इत्यादिना । लुप्तस्येति जीतावेकत्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्यतीसे इति
—व्यतिहारार्थे व्यतिपूर्वस्य असधातोरच्युतात्मपदस्य मध्यमपुरुषैकवचनम् । तत्र श्मस्त्यो-
ररामहरो निर्गुण इति असधातोररामहरः, अस्तेः सलोपेः से इति सस्य च हरः । ततः
सम्पूर्णप्रकृते लोपेऽपि यथा सेप्रत्यये हि परस्परविद्यमानतारूपप्रकृत्यर्थशक्तिरारोप्यते
तथात्र चैकस्मिन् गोपीशब्दे लुप्तस्य गोपी शब्दस्य शक्तिरारोप्यत इति सरलार्थः । यथा
ह्युक्तम्—सरूपसमुदायाद्धि विभक्तिर्या विधीयते । एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थ-
एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः ॥ इति ॥ एवं बहुत्वे गोपी च गोपी च गोपी च
गोप्य इत्यादि । अनभिधानादिति—पूर्वाचार्यैरकथनात् नस्यादेकशेष इत्यर्थः । एवं रामा
इति—रामो दाशरथिः, रामो बलरामः, रामः परशुरामः, ते रामाः । एवञ्च पादश्चरणः,
पादः श्लोकस्य चतुर्थ भागः, पादः प्रत्यन्तार्धतः, ते पादा इत्यादि ।

अमृता०—१६५. समानेति । रामकृष्णसमासे क्वचिद् भिन्नरूपाणानाञ्च
समानार्थानां शब्दानामेकस्य शेषः स्यात् । वैरूपकोद्वितीयभेदोऽयम् । वक्रेति—वक्रकुटिल
शब्दयोः समानार्थत्वादेकस्य वक्रस्यात्र शेषो दर्शितः । अत्रैव विग्रहे कुटिलदण्डादित्यपि
भवतीति बोध्यम् । एवं घटश्च कुम्भश्च घटौ कुम्भौ वा ।

बाल०—एकस्य । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ १६४ ॥

बाल०—तुल्य । वृत्तिमाह एकस्य शेषः स्यादिति । एकस्य शेषः स्यादित्युक्ते
अपरस्य निवृत्तिः स्यादित्यायातम् । तुल्येति एकार्थानां भिन्नार्थानामपि तुल्यशब्दानामि-
त्यर्थः । ननु गोप्यादित्यत्र एकेन गोपीशब्देन कथं गोपीद्वयमुच्यते इति चेत्तत्राह सर्वत्रावशिष्ट
एवेति । यथेति । यथा येन प्रकारेण व्यतीसे इत्यादौ एक सेप्रत्ययेन क्रियाव्यतिहारशक्त्या-
रोपात् प्रकृतिप्रत्ययद्वयार्थं परस्परभवनमुच्यते इह स्थलेऽपि तद्वद्गोपीशब्देन द्वयमप्युच्यते

१८६. लक्ष्म्यासहोक्तौ पुरुषोत्तमस्य तन्मात्रञ्चेद्विशेषः ।

गोपाश्च गोप्यश्च गोपाः । नदीदेशनगराणामिति ज्ञापकात् नदाश्च
नद्यश्च नद्यः ।

१८७. यूना सहोक्तौ वृद्धस्य, लक्ष्मीश्च पुरुषोत्तमवत् ।

अमृता०—१८६. लक्ष्म्येति । रामकृष्ण समासे लक्ष्म्या सह पुरुषोत्तमस्योक्तौ सत्यां
यदिलक्ष्मीपुरुषोत्तमतामात्रं विशेषो भेदः स्यात्तमस्य शेषो भवति, लक्ष्म्यास्तु निवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । समस्यमानवाच्यलिङ्ग शब्दानां यदि स्वरूपतोऽभेदः, लक्ष्मीत्वादिवोधक
प्रत्ययांशमात्रे विशेषः अर्थाद् वैरूप्यं वर्तते तदा पुरुषोत्तम एव शिष्यत इति फलितार्थः ।
गोपा इति—अत्र गोपगोपी शब्दयोः स्वरूपतो न भेदः किन्तु लक्ष्मीप्रत्ययेन ईपा हि तयो
र्वैशिष्ट्यमुपलभ्यते, अयन्तु स्वरूपैकशेषः । एवं ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी, विद्वान् च
विदुषी च विद्वांसौ, श्रीमान् च श्रीमती च श्रीमन्तौ, कर्त्ता च कर्त्री च कर्त्तारौ, युवा च
युवतिश्च युवानौ, भवश्च भवानी च भवौ इत्यादि ।

तन्मात्रञ्चेद् विशेष इति किम्—गोपश्च ब्राह्मणश्च गोपब्राह्मणौ । इह तु शब्दयोः
स्वरूपत एव भेदान्नैकशेषः किन्तु समास एव । क्वचिद् व्यभिचारश्च भवतीत्याह—
नदीदेशेत्यादि । ज्ञापकादिति—समाहारप्रकरणे नदीदेशेत्यादि सूत्रे नदीत्यनेन लक्ष्म्याश्च
क्वचिदेक शेष इष्यत इति ज्ञापितमित्यर्थः । तथाहि—नदीत्यनेन तत्र स्त्रीलिङ्गस्य
पुंलिङ्गस्य च लाभः, भिन्न लिङ्गानामिति वचनात् । तेन नदाश्च नद्यश्चेति विग्रहे नद्य
इत्येकशेषो विहितः, पुनः समुदायसमासे विष्णुभक्ते लुकि नदीत्येवं रूपं जातम् । अन्यथा
लक्ष्म्या सहोक्ताविति सूत्रेणैकशेषे कृते तु पुरुषोत्तमस्यैकशेष विधानात् नद देश नगराणा-
मित्येवं सूत्रं क्रियेत, तस्मात् तत्र नदीत्युक्तिरेव एतस्य व्यभिचारज्ञापिकेति ज्ञेयम् ।

अमृता०—१८७. यूनेति । रामकृष्णसमासे यूना सह वृद्धस्योक्तौ सत्यामेकस्य
वृद्धस्य शेषः स्यात्, यूनो निवृत्तिर्भवति । तत्र लक्ष्मीश्च पुरुषोत्तमवद् भवति यदि प्रत्यय-

इति ज्ञेयं । व्यतिसे इति धातोः क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदमिष्यते इत्यात्मनेपदं ।
श्नमस्त्योररामहरो निर्गुण इत्यनेन अस्तेररामहरः । अस्तेः सलोपः से इत्यनेन सलोपः ।
अत्रावशिष्टे प्रत्यय एव प्रकृतिशक्त्यारोपः । एवं गोपश्च गोपश्च गोपौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इत्यादि ज्ञेयम् । इत्यादौ नेति एकस्य शेषः समासश्च इति
शेषः । हेतुमाह अनभिधानादिति । भिन्नार्थानामपीति उदाहरणं दर्श्यते इति शेषः । रामा
इति रामो दाशरथिः रामो बलदेवः रामो जामदग्न्यस्ते रामाः । एवं अक्षः पाशकः अक्षो
विभीतकः अक्षो रथावयवः ते अक्षाः । माषो व्रीहिः, माषो मूर्खः, माषो माषकस्ते माषाः ।
पादश्चरणः पादश्चतुर्था भागः पादः प्रत्यन्तपर्वतस्ते पादाः । इत्यादिच ज्ञेयम् ॥ १८५ ॥

बाल०—समा । रामकृष्णसमासे क्वचिद्भिन्नरूपाणां समानार्थानाञ्च एकस्य शेषः
स्यात् । वक्रति वक्रकुटिलशब्दयोः समानार्थत्वेन वक्रदण्डकुटिलदण्डशब्दयोः समानार्थत्वं ।
जुमरमते कुटिल दण्डावितिच भवतीतिज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

तन्मात्रञ्चेद् विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गार्गी च गार्ग्या-
यणश्च गार्ग्यौ, भ्यामि गार्ग्याभ्याम् । तथा भ्रातृ स्वसारौ भ्रातरौ,
पुत्रदुहितरौ पुत्रौ, माता पितरौ पितरौ, श्वश्च श्वशुरौ श्वशुरौ इत्यादि
ज्ञेयम् ।

मात्रांशेन युव-वृद्धत्वरूप वैशिष्ट्यं भवेत् । अत्र युवत्वं वृद्धत्वञ्च तद्धित प्रत्ययस्याचार्य
कलितसंज्ञया लभ्या । तत्र “पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रमिति”, “पित्रादौ जीवतिरपत्यं पौत्रादे
युवा” इति च वक्ष्यते । गार्ग्यश्चेति—गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, गर्गादे माधव य इति
माधव यप्रत्ययः । गार्ग्यायण इति—गर्गस्य युवापत्यमित्यर्थे ‘गोत्रप्रत्ययान्तात्’ फराम
इत्यनेन गार्ग्यं शब्दात् फप्रत्ययः, फआयनः । अत्र वृद्धसंज्ञस्य गार्ग्यस्य शेषः, युव संज्ञस्य
गार्ग्यायणस्य निवृत्तिः । लक्ष्म्याः पुरुषोत्तमवत्त्वं दर्शयति—गार्गी चेति । गार्गीति गार्ग्यं
शब्दादीप्, विष्णुजनात्तद्धित यस्य हरो भगवत्यारामं विनेति यलोपः । अत्रापि वृद्धसंज्ञस्य
गार्गी शब्दस्य शेषः, यूनो गार्ग्यायणस्य लोपः । गार्ग्याविति—एकशेषे पुरुषोत्तमवत्त्वे पुनः
गार्ग्यं इत्येवंरूपं, तस्य द्विवचनान्तम् ।

नन्वत्र स्त्रीलिङ्गस्य गार्गी शब्दस्यापि द्वित्वे तदेवरूपं सिध्यति, को लाभस्तर्हि
पुरुषोत्तमवत्तायामिति चेत्तत्राह—भ्यामि गार्ग्याभ्यामिति । अकृते तु पुरुषोत्तमवत्त्वे गार्गी
शब्दस्य भ्यामि गार्गीभ्यामित्येवमनिष्टरूपमापद्येत इत्यभिप्रायः । अयञ्च सरूपैकशेषः ।
पूर्वं समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणामित्यनेन भिन्न रूपशब्दानां समानार्थत्वे विरूपैकशेषो
दर्शितः । तत्र चकारोपादानात् भिन्नरूपशब्दानामसमानार्थानाञ्च एकशेषो भवतीत्यधुना
सोदाहरणं दर्शयति—तथेत्यादिना । तन्मात्रविशेषाभावान्नात्र सरूपैकशेषः । अत्रैकशेष
पक्षे भ्रातृ शब्देन भ्रातृ स्वसारौ, पुत्र शब्देन पुत्र दुहितरौ लक्ष्येते, तथा पितृशब्देन जनक-
दम्पती, श्वशुरशब्देन पत्नीजनकदम्पती, पति जनकदम्पती वा लक्ष्येते इति केचित् । तत्र
प्रथमद्वयस्य नित्यमेकशेषः, तृतीयचतुर्थयोस्तु विभाषयेति काशिकाभाषावृत्ति सुपञ्चादयः ।

बाल०—लक्ष्म्या । रामकृष्णसमासे लक्ष्म्या सहोक्तौ सत्यां एकस्य पुरुषोत्तमस्य
शेषः स्यात् । लक्ष्म्या निवृत्तिः स्याच्चेद्यदि तन्मात्रं विशेषो भवति । तन्मात्रं लक्ष्मीपुरुषो-
त्तममात्रं विशेषो भेदः । तदितराविशेषवत्त्वे सति तद्विशेषवत्त्वं तन्मात्रविशेषवत्त्वमिति
केचित् । गोपा इति । अत्र तन्मात्रभेदः । अन्यत् सर्वं समानम् । एवं ब्राह्मणश्च ब्राह्मणीच
ब्राह्मणौ । पटुश्च पट्वीच पट् । गौश्चायं गौश्चेयं गावाविमी गोमांश्च गोमतीच गोमन्तौ
इत्यादि ज्ञेयम् । तन्मात्रञ्चेद्विशेष इति किं कुक्कुटश्च मयूरीच कुक्कुटमयूरौ । अत्र
जातिरूपकृतोऽपि भेदो वर्तते । नदीदेश इति जापकात्विति नदीदेशनगराणामिति जापकात्
पुरुषोत्तमेन सहोक्तौ लक्ष्म्या अपि एकशेष इत्यभिप्रायः । अन्यथा पुरुषोत्तमस्य शेषे सति
नदा इति स्यादिति । ननु नदीदेशेत्यनेन अत्र समाहारविहितः कथमत्रैकशेषः कस्मिन्नंशे
वा नदीदेशेत्यस्य जापकत्वमिति जायते भद्रमुच्यते । अत्र यथा नदीति सूत्रविधानात्
समाहारो विहितस्तत्रापि तुल्यशब्दानामित्यनेनैकशेषः सिद्धः तस्मिन् सिद्धेच सति लक्ष्म्या

१८८. अन्यैः सहोक्तौ तदादे स्तदादिभिस्तु परपरस्य ।

सच वृष्णवश्च तौ, यश्च कश्च कौ, स च त्वश्च युवाम्, स च त्वश्च अहश्च वयम् ।

अमृता०—१८८. अन्यैरिति । रामकृष्णविषये अन्यैः सह तदादेरुक्तौ तदादेः शेषः स्यात्, तदादिभिः सह तदादेरुक्तौ तु तदादेः परपरस्य शेषः स्यात्, पूर्वपूर्वस्य तु निवृत्तिः । इह परत्वं गणपाठ क्रमादेवावगन्तव्यम् । तेन कश्च यश्चेति वाक्येऽपि कौ इत्येव भवत्येकशेषः, तदादि गणे यत् शब्दात् परं हि किमशब्दस्य पाठात् । एवंअहश्च त्वश्च आवाम्, अहश्च त्वश्च सचेति वयमित्यपि बोध्यं व्युत्क्रमवाक्ये च ।

सहोक्तावित्यनेन पुरुषोत्तमस्यैकशेषे प्राप्ते तद्व्यभिचाराय तत्र गङ्गाशोणं शोणनर्मदमित्यादौ परिवृत्तित्वेन यः पूर्वपरनिपातो दर्शितः, स एवात्र ज्ञापकत्वेनोत्थापित इति, किन्तु नदीदेशादीनां यत्र भिन्नरूपभिन्नलिङ्गत्वं तत्रैव समाहारः, यत्रतु न रूपभिन्नलिङ्गत्वं तत्रैकशेष इत्यपि बोद्धव्यमिति ॥ १८७ ॥

बाल०—यूना । वृत्तिमाह तन्मात्रञ्चेदिति । रामकृष्णसमासे यूना सहोक्तौ सत्यां एकस्य वृद्धस्य शेषः स्यात् । यूना निवृत्तिः स्यात् लक्ष्मीश्च पुरुषोत्तमवद्भवति, यदि युववृद्धत्वमात्रं विशेषः स्यात्तदा अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमुच्यते इति भाषावृत्तिः । अपत्यमन्तर्हितमिति पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः । गार्ग्यश्चेति । गार्ग्य इति गार्ग्यस्य गोत्रमित्यर्थे गगदिर्माधव-यरामः इत्यनेन माधव-यरामः । पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रमिति तद्धितप्रकरणे वक्ष्यते । गार्ग्यायण इति गर्गस्य युवापत्यमित्यर्थे गोत्रप्रत्ययान्तात् फगमः इत्यनेन फरामः । फ आयनः । गार्ग्याविति । अत्र वृद्धस्य गार्ग्यस्य शेषः । यूनो गार्ग्यायणस्य निवृत्तिः । युवगोत्रतद्धितान्त इति जूमरसूत्र । अता भाषावृत्तिमते पितामहस्य वृद्धत्वं जूमरमते पितुर्वृद्धत्वं अस्माकं मतेतु वृद्धस्यानियमात् युवापत्यात् पूर्वं सर्वे वृद्धाः इति गर्गश्च गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गो, गार्गिश्च गार्ग्यायणश्च गार्गी । इत्यादिकमपि स्यात् । गार्गी चेति । गार्गीति गार्ग्यशब्दात् ईप् विष्णुजनात्तद्धितयस्य हरो भगवत्यारामं विनेत्यनेन यस्य हरो । गार्ग्याविति अत्रापि । वृद्धस्य शेषः युनो निवृत्तिः । लक्ष्म्याः पुरुषोत्तमवत्त्वञ्च । स्त्रीपुंवच्चेति भाषावृत्तिसूत्रं जूमरसूत्रञ्च । ननु गार्ग्याविति । पुरुषोत्तमवत्त्वं विनापि सिध्यति इति । किं पुरुषोत्तमवत्त्वेन इति चेत्तत्राह भ्यामीति । गार्ग्याभ्यामिति पुरुषोत्तमवत्त्वेन कृते गार्गीभ्यामित्यानिष्टरूपं स्यात् । तन्मात्रञ्चेद्विशेष इति । किं गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ । अत्र जातिरूपकृतोऽपि भेदः तथा गार्गीच वात्स्यायनश्च गार्गीवात्स्यायनौ । तथेति भ्राताश्च स्वसा चेत्यत्र भ्रातृस्वसाराविति च ज्ञेयम् । भ्रातरावित्येव भवति । इति तु भाषावृत्तिमतं जूमरमत्त्वञ्च । स्वसा भगिनी । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभावित्यमरः । पुत्रश्च दुहिता चेत्यत्र पुत्रदुहिनराविति पुत्राविति च ज्ञेयम् । पुत्रावित्येव भवतीतितु भाषावृत्तिमतं जूमरमतञ्च । दुहता कन्या । पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता चेत्यमरः । माता च पिता चेत्यत्र मातापितराविति च ज्ञेयम् । भाषावृत्तिजूमरयोरप्येतदेव

१६६. अतरुणेऽनेकशफग्राम्यपशुसंघे लक्ष्म्याः ।

गावइमाः अजा इमाः । अग्राम्यपशुसंघत्वे तु—इमा हरवश्च इमे
रुवश्च हरव इमे । असंघे तु—गौश्चायं गौश्चेयं गावाविमौ । एकशफत्वे
तु—अश्वा इमे । तरुणे तु—वत्सा इमे ।

२००. समरूपाणां ब्रह्मणा सहोक्तौ ब्रह्मणः, तत्रैकत्वश्च वा ।

श्यामः कृष्णः, श्यामा यमुना, श्यामं वृन्दावनं, तानि श्यामानि, तदिदं
श्यामं वा ।

इत्येकशेषः ।

अमृता०—१६६. अतरुणेति । ग्राम्यश्चासौ पशुसंघश्चेति ग्राम्यपशुसंघः, अनेकं
शफं खुरो यस्य सोऽनेकशफः, सचासौ ग्राम्यपशुसंघश्चेति तथा सचातरुणवयस्क स्तस्मिन्
वाच्य इत्यर्थः । तादृशि रामकृष्णे सति लक्ष्म्याः शेषः स्यात् । लक्ष्म्या सहोक्तौ
पुरुषोत्तमस्येति प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । गाव इमा इति—इमा यावश्च इमे गावश्चेति
विग्रहः । अत्र लक्ष्म्याः शेषः, एवमन्यत्र च ज्ञेयम् । अग्राम्यपशुत्वे तु यथा प्राप्तं पुरुषोत्तम-
स्यैव शेष इति प्रत्युदाहरति—रुरवश्चेति । रुरवो वन्यमृगा इत्यग्राम्याः । अश्वानां
शफन्तु न विभक्तमित्येकशफाः । वत्सा अल्पकयस्का इत्यर्थः ।

अमृता०—२००. समेति । रामकृष्ण समासे ब्रह्मणा सह समरूपाणामब्रह्मणामुक्तौ
ब्रह्मणः शेषः स्यात्, तत्र ब्रह्मणि विभाषया एकवचनञ्च भवति । समरूपाणामब्रह्मणा-
मिति किम्—शुक्लं वस्त्रं, शुक्लं यशः, शुक्लं हास्यं तानि शुक्लानि, नात्र विभाषयैकत्वम् ।
समरूपाणामिति किम्—सितश्चन्द्रः धवला वज्रा शुक्लमम्बरं तानि सितधवलशुक्लानि ।
अत्र भिन्न लिङ्गत्वात् समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां क्वचिदित्यनेनापि नैक शेषः ।

॥ इति व्याख्यात एकशेषः ॥

मतं । मातापितरौ पितरावित्यमरः । श्वश्रुश्च श्वगुरश्चेत्यत्र श्वश्रुश्चशुराविति श्वशुरा-
विति च ज्ञेयम् । भाषावृत्तिजूमरयोरपि एतदेव मतं । श्वश्रुश्चशुरौ श्वशुरावित्यमरः ॥१६६॥

बाल०—अन्यैः । रामकृष्णसमासे अन्यैः सहोक्तौ सत्यां तदादेः शेषः स्यात्
अन्येषां निवृत्तिः स्यात् । तदादिभिस्तु सहोक्तौ सत्यां परपरस्य तदादेः शेषः स्यात् ।
पूर्वपूर्वस्य निवृत्तिः स्यात् । परत्वमत्र गणपाठापेक्षमिति ज्ञेयं । तदादीनां यद्यत्परं
तत्तच्छिष्यत इत्येके इति भाषावृत्तिः । ताविति । अत्र तच्छब्दस्य शेषः वैष्णवस्य
निवृत्तिः । एवमन्यत्र ज्ञेयं ॥ १६६ ॥

बाल०—अतरु । व्यक्तार्थमेतत् । अनेकेति । ग्राम्यश्चासौ पशुसङ्घश्चेति ग्राम्य-
पशुसङ्घः । अनेकं शफं खुरो यस्य सोऽनेकशफः अनेकशफश्चासौ ग्राम्यपशुसङ्घश्चेति

२०१. पूर्वपदान्महाहरनिषेधः ।

विभुरयम् ।

२०२. समासे सर्वादिपदं पूर्वपदं, सर्वान्तपदमुत्तरपदम् ।

२०३. ओजोऽञः सहोऽम्भस्तमस स्तृतीयायाः ।

ओजसा कृतमित्यादि । तपसश्चेत्येके, तपसा प्रसिद्धमिति व्योष काव्ये । पूर्वपदादेव, ओजसो मध्यपदत्वे तु महौजः कृतमिति भाषावृत्तिः ।

अमृता०—२०१. पूर्व्वेति । समासे सत्यन्तरङ्गस्वादे यौ महाहरो नियमित स्तस्यापवाद विधि रयम्, विधुनामाधिकारः । पूर्वपदस्य पारिभाषिकलक्षणमाह—

अमृता०—२०२. समास इति । पूर्वोत्तरादिशब्दा आपेक्षिकाः, तत्रोत्तरपरमपेक्ष्य मध्य वर्त्ति पदञ्च पूर्वपदत्वेन व्यपदेष्टुं शक्यते, तथा पूर्वपदमपेक्ष्य मध्यवर्त्तिपदमुत्तर- पदत्वेन व्यपदेष्टुं पार्थते, इत्येवमनिष्टनिरासार्थं मियं परिभाषा ज्ञेया, अग्रे च व्यक्ती- भविष्यति ।

अमृता०—२०३. ओज इति । पूर्व पदादोजः प्रभृतिभ्यः पञ्चभ्य उत्तरे तृतीयाया महाहर निषेधः स्यात् । ओजसाकृतमिति—कर्त्तृकरणे कृतेत्यनेन कृष्ण पुरुषः । ओजो बलम् । एवमञ्जसाधीतं, सहसा कृतं, अम्भसाप्लुतं, तमसावृतमिति । तपसश्चेति— तपसश्च तृतीयाया महाहर निषेधः स्यादित्येके वदन्ति । तत्र शिष्टप्रयोगञ्च दर्शयन् तन्मतमनुमोदते—तपसाप्रसिद्धमिति । तपः कृशाभ्यामुपपत्तिमैच्छदित्यादि महाकवि- प्रयोगे व्यभिचारलाभान्मतमिदं न हि सर्वसम्मतमिति सूत्रे न गृहीतम् । प्रत्युदाहरति—

विग्रहः । तस्मिन् रामकृष्णे सति लक्ष्म्याः शेषः । शफं क्लीवे खुरः पुमानित्यमरः । गाव इति । इमा गावश्च इमे गावश्च गाव इमाः इत्यत्र लक्ष्म्याः शेषः । इमा अजाश्च, इमे अजाश्च अजा इमा इति । अश्वा इमे इति । इमे अश्वाश्च इमा अश्वाश्च अश्वा इमे । इत्यत्र लक्ष्म्यां सहोक्तौ पुरुषोत्तमस्य तन्मात्रञ्चेद्विशेष इत्यनेन पुरुषोत्तमस्य शेषः । एवं गर्दभा इमे इति । इमे वत्साश्च इमा वत्साश्च वत्सा इमे । अत्रापि पुरुषोत्तमस्य शेषः । ग्राम्येति किं इमे रुरवश्च इमा रुरवश्च इमे रुरवः । असङ्ख्यत्वे तु गौश्चायं गौश्चेयं गावाविमौ ॥ २०० ॥

बाल०—समरू । एतदपि व्यक्तार्थं । ब्रह्मणा सहोक्ताविति अब्रह्मणा इति शेषः । ब्राह्मणेत्यत्र अब्राह्मणेति वा पाठः । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामिति भाषावृत्तिसूत्रं । क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं सचैकवद्वेति जुमरसूत्रञ्च । तत्र ब्रह्माण एकत्वञ्च वा भवति । समरूपाणामिति किं सितश्च धवलश्च शुक्लश्च तानि सितधवलशुक्लानि ॥ २०१ ॥

बाल०—पूर्व । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २०२ ॥

२०४. आत्मनस्तृतीयायाः पूरणे ।

आत्मनापञ्चमः ।

२०५. मनस आज्ञायिनि ।

मनसाज्ञायी । मनसादेव्यादयस्तु संज्ञाः ।

महौजः कृतमिति । अत्र ओजः शब्दस्य सर्वादिपदत्वविरहान्न महाहरनिषेधः, अर्थान्महाहर एव । एवञ्च माघे—उदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिरिति ।

अमृता०—२०४. आत्मन इति । पूरणप्रत्ययान्ते परे आत्मन स्तृतीयाया महाहर-निषेधः स्यात् । आत्मनापञ्चम इति—प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया, क्वचिद्—कृपापीत्यनेन समासः । पञ्चम इति पञ्चन् शब्दात् “तस्य पूरणे” इत्यनेन केशवाच्, नान्तादसंख्या-देरमचीति अम् वक्ष्यते तद्धिते ।

अमृता०—२०५. मनस इति । आज्ञायिनि परे मनस उत्तरस्य तृतीयाया महाहर-निषेधः स्यात् । मनसाज्ञायीति—मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति “अजातावनुपेन्द्रोपपदे णिनि स्ताच्छील्ये” इत्यादिना णिनिः, उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना कृत्समासः, इह त्वलुगर्थं वचनम् । मनसा देव्यादयः संज्ञाशब्दाः, तेन तदर्थं सूत्रकरणं नावश्यकमिति भावः । एवं मनसादत्ता मनसागुप्तेत्यादयश्च ।

बाल०—समा । पूर्वपदस्य लक्षणमाह समास इति, समासे सर्वादिपदं पूर्वपद-मुच्यते । आनुसङ्गिकतया उत्तरपदस्यापि लक्षणमाह सर्वान्तेति । सर्वान्तपदमुत्तरपद-मुच्यते ॥ २०३ ॥

बाल०—ओजो । पूर्वपदादोजः प्रभृतेरुत्तरस्यातृतीयाया महाहरनिषेधो भवति । ओजसाकृतमिति, ओजसा कृतमिति विग्रहे कर्तृकरणे कृतेत्यनेन कृष्णपुरुषः । ओजो बलं । ओजसाकृतमित्यस्यैकपदत्वात् ओजसाकृतस्येदं ओजसाकृतमिति तद्धितप्रत्ययेन सेत्स्यति इति ज्ञेयं । इत्यादीत्यादिपदेन अञ्जसानिष्पादितं, सहसाकृतं, अम्भसाप्नुतं तमसापिहितमिति, अञ्जस्त्वं तत्त्वेन निष्पादितमित्यर्थः । सहो बलं, अम्भो जलं, तमोऽन्धकारः । तपश्चेति तपसश्च तृतीयाया महाहरनिषेधो भवतीति एके वदन्ति, एतस्य मतस्य शिष्टसम्मतत्वञ्च व्यञ्जयति तपसाप्रसिद्धमितीति, किन्तु तपःकृशाभ्यामुप-पत्तिर्मेच्छतपःकृशतरैरङ्गैरित्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनादेतस्य सर्वसम्मतत्वं नास्तीति गम्यते । महौजःकृतमिति महौजसा कृतमिति विग्रहः । अत्र ओजसः सर्वादिपदत्वा-भावात् पूर्वपदत्वाभावः अतो महाहरो भवत्येव । तथाच उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिरिति माघः ॥ २०४ ॥

बाल०—आत्म । व्यक्तार्थमेतत् । पूर इति पूरणप्रत्ययान्ते परे इत्यर्थः । आत्मना-पञ्चम इति प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया इत्यनेन तृतीया नान्तादसंख्यादेर्मच् इत्यनेन पूरणेऽर्थे पञ्चशब्दान्मच् क्वचिदकृतापीत्यनेन कृष्णपुरुषः । जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एवेत्यत्र आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिरिति जुमरः ॥ २०५ ॥

२०६. पुंसानुज-जनुषान्धौ साधू ।

२०७. स्तोकादिभ्यः पञ्चम्याः क्ते ।

स्तोकान्मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः ।

२०८. ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्भेदे ।

साधुः ।

अमृता०—२०६. पुंसेति स्पष्टम् । पुंसानुजइति—प्रकृत्यादिभ्यः स्तृतीया, क्वचिद-
कृतापीति समासः । अत्र तृतीया महाहराभाव एव निपातः फलम् एवंच जनुषान्ध इति ।
जनुजन्म । आत्मनेपदं परस्मैपदमित्यादि संज्ञाशब्देषु तादर्थ्यं चतुर्थ्या अलुग्विधानं
कृतं कैश्चित् ।

अमृता०—२०७. स्तोकेति । तान्तेपरे पूर्वपदेभ्यः स्तोकादिभ्यः उत्तरस्याः
पञ्चम्या महाहरो न भवति । स्तोकान्मुक्त इति—स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यः करणे
पञ्चमी वेति पञ्चमी, “स्तोकान्तिकदूरार्थाः कृच्छ्रश्च क्तेन” इति कृष्णपुरुषः । आदिपदेन—
अल्पान्मुक्तः अन्तिकान्मुक्त इत्यादि च ।

अमृता०—२०८. ब्राह्मणादिति । ऋत्विग्भेदे ब्राह्मणाच्छंसीति निपात्यते ।
ब्राह्मणो वेदैकदेशः, तस्मादुद्धृत्य शंसितुंशीलमस्येति णिनिः, उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना
कृत्समासः, पञ्चम्या महाहराभावो निपातस्य प्रयोजनम् ।

बाल०—मन । आज्ञायिनि परे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया महाहरनिषेधो भवति ।
मनसाज्ञायीति मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति अजातावनुपेन्द्रोपपदे णिनिस्ताच्छील्ये
इत्यादिना णिनिः । उपेन्द्रोर्यादिव्यन्ताजन्तपूर्वपदानि कृदन्तेन समस्यते इति समासः ।
मनसादेव्यादयस्त्विति । संज्ञा इति संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । तस्मादेतदर्थं सूत्रकरणं सवहु-
प्रयोजनकमिति भावः । मनसो नाम्नीति जुमरसूत्रं । मनसादेवी मनसागुप्ता मनसासङ्गतेति
तदुदाहरणानि ॥ २०६ ॥

बाल०—पुंसा । व्यक्तार्थमेतत् । पुंसानुज इति प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया इत्यनेन
तृतीया । क्वचिदकृतापि इत्यनेन कृष्णपुरुषः तृतीयामहाहरनिषेध एव निपातकलं जनुषान्ध
इति जनुर्जन्म तेनान्धः प्रकृत्यादिभ्यः इत्यादिना तृतीया क्वचिदित्यादिना कृष्णपुरुषः
निपातफलं पूर्ववत् ॥ २०७ ॥

बाल०—स्तोका । तान्ते परे पूर्वपदेभ्यः स्तोकादिभ्यः उत्तरस्याः पञ्चम्या
महाहरनिषेधो भवति । स्तोकान्मुक्त इति स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यः करणे पञ्चमी ।
स्तोकान्तिकदूरार्थाः कृच्छ्रश्च क्तेनेत्यनेन कृष्णपुरुषः । एवं कृच्छ्रान्मुक्त इति । आदि-
ग्रहणात् । अल्पान्मुक्तः अन्तिकान्मुक्त इत्यादिच ज्ञेयं क्त इति किं कृच्छ्रमयं ॥ २०८ ॥

२०६. अपः सुपो योनिमतिष्वेषु ।

अप्सुयोनिरग्निः, अप्सुमतिः । यस्तद्धितः, गोविन्दो वक्ष्यते, ओद्वयस्या-
वावौ—अप्सव्यः ।

२१०. अन्तेगुरु-मध्येगुरु ।

साधू ।

२११. त्वचिसारादयः संज्ञायाम् ।

साधवः ।

अमृता०—२०६. अप इति । योनिमतिष्वेषु परेषु पूर्वपदस्थाया अप उत्तरस्य सुपो महाहरनिषेधः स्यात् । अप्सुयोनिरिति—सप्तमी शौण्डादिभिरिति कृष्णपुरुषः, शौण्डा-
देराकृतिगणत्वात् । एवमप्सुमतिरिति—सूत्रमेतत् कृष्णपुरुषे हि प्रवर्तते इति ज्ञेयम्,
पीताम्बरे तु—अव्योनिः अस्मतिरिति । अप्सव्य—अप्सुभव इत्यर्थे “दिगादिभ्यः” इति
यरामस्तद्धितः । गोविन्द इति—उद्वयस्य गोविन्दो नतु धातो नच स्त्रीप्रत्यये इत्यनेनेति
शेषः । उद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये इति सम्पूर्णसूत्रम् ।

अमृता०—२१०. अन्ते इति । एतौ साधू स्याताम् । पूर्ववत् सप्तमीशौण्डादिभि-
रिति कृष्णपुरुषः । निपाताद् डेर्नमहाहरः । पीताम्बरे तु—अन्तगुरुः सगणः, मध्यगुरुः
जगण इति च्छन्दः शास्त्रम् । अन्ते गुरु र्यस्येत्यादि विग्रहेः ।

अमृता०—२११. त्वचीति । एते कृष्णपुरुषे संज्ञायां साधवो भवन्ति । त्वचिसारो
वंशः । वंशे त्वक्सार कर्मार त्वचिसार तृण ध्वजा इत्यमरः । त्वक्सार इति तु पीताम्बरे
निष्पन्नम् । आदि शब्देन युधिष्ठिरः गविष्ठिरः मृदिस्पृक् दिविस्पृक् वनेकिशुकाः कूपे-
पिशाचका इत्यादयो ज्ञेयाः ।

बाल०—ब्राह्म । वृत्तिमाह साधुरिति निपात्यते इत्यर्थः । ब्राह्मणाच्छंसीति ब्राह्मणो
वेदैकदेशः तत उद्धृत्य शंसितुं शीलमस्येति णिनिः उपेन्द्रेत्यादिना समासः निपातात्
पञ्चम्या महाहरनिषेधः । ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः ब्राह्मणाद्गृहीत्वा शंसति ।
ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्भेद इति जुमरः ॥ २०६ ॥

बाल०—अपः । योनिमतिष्वेषु परेषु अप उत्तरस्य सुपो महाहरनिषेधो भवति ।
अप्सुयोनिरिति शौण्डादेराकृतिगणत्वात् महाहरनिषेधविधानसामर्थ्याद्वा कृष्णपुरुषः ।
एवं अप्सुमतिरिति सूत्रमिदं कृष्णपुरुष एव प्रवर्तते इति ज्ञेयम् । अतः पीताम्बरे तु अव्योनिः
अस्मतिरिति । गोविन्दो वक्ष्यते इति । उद्वयस्य गोविन्दो नतु धातोर्नच स्त्रीप्रत्यये इति
गोविन्दसूत्रम् । ओद्वयस्यावाववितु ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय इति तद्धितप्रकरणोक्त-
सूत्रस्योत्प्लेखः । अप्सव्य इति अप्सु भव इत्यर्थे दिगादिभ्यः यरामः इति यस्तद्धितः । सुपो
महाहरनिषेधः ॥ २१० ॥

२१२. विष्णुजनारामान्तात् ।

प्रभुरयम् ।

२१३. स्वाङ्गादनूर्द्धमस्तकात् डेरकामे ।

उरसि लोमान्यस्य उरसिलोमा, एवं कण्ठेकालः । नेह—अङ्गुलित्राणः
मूर्द्धशिखः मस्तकमणिः मुखकामः ।

२१४. अस्वाङ्गादपि बन्धेवा ।

हस्तेबन्धो हस्तबन्धः, चक्रेबन्धः चक्रबन्धः । विष्णुजनारामान्तादेव,
नेह गुप्तिबन्धः ।

अमृता०—२१२. विष्ण्विति अधिकारसूत्रम् । विष्णुजनान्तात् अरामान्ताच्चेत्यर्थः ।
सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवद् भवन्तीत्येकत्वम् ।

अमृता०—२१३. स्वाङ्गादिति । कामभिन्ने परे सति विष्णुजनारामान्तात् मुर्द्ध-
मस्तके—तरात् स्वाङ्गादुत्तरस्य डेर्महाहरनिषेधः स्यात् । उरसिलोमेति—सप्तमीविष्णु-
निष्ठेत्यादिना सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । उरसीति विष्णुजनान्तमत्र पूर्वपदम्, कण्ठेकाल
इति त्वरामान्तम् । व्यधिकरणपीताम्बरावेतौ । प्रत्युदाहरति—नेहेति । अङ्गुलीति
स्वाङ्गस्य स्वाङ्गस्य विष्णुजनान्तत्वाभावादरामान्तत्वामावाच्च न महाहरनिषेधः । एवं
जङ्घावलिः, उरुलोमेत्यादि च । मूर्द्धशिख इति—मूर्द्धनि शिखा यस्येति विग्रहः । स्वाङ्ग-
त्वेऽपि सूत्रे वर्जनात् निषेधः, एवं मुखकामश्च ।

अमृता०—२१४. अस्वाङ्गादिति । बन्धे शब्दे परे विष्णुजनारामान्तात् स्वाङ्गात्
अस्वाङ्गादपि उत्तरस्य डेर्महाहरनिषेधो वा स्यात् । पूर्वेण नित्वमेव निषेधे प्राप्ते विकल्प-
विधानम् । हस्ते बन्धो यस्येति विग्रहः । चक्रेबन्ध इत्यादौ महाहरनिषेधेऽप्राप्ते विभाषा-
विधानम् । एवमुरसिबन्धः उरोबन्ध इत्यादि च ज्ञेयम् । गुप्तिबन्धइति—गुप्तौ बन्धो यस्येति
विग्रहः, गुप्ति भूगर्तः ।

बाल०—अन्ते । वृत्तिमाह साधू इति । अन्तेगुरुः इति शौण्डादेराकृति गणत्वात्
महाहरनिषेधसामर्थ्याद्वा कृष्णपुरुषः । एवं मध्येगुरुरिति सूत्रमिदं कृष्णपुरुष एव प्रवर्तत
इति ज्ञेयं । अतः अन्ते गुरुरस्य मध्ये गुरुस्येति पीताम्बरेतु अन्त गुरुः मध्यगुरुरिति भवति ।
सोऽन्तगुरुरिति । क्वापि न मध्यगुरुर्गण एक इति च छन्दःशास्त्रं ॥ २११ ॥

बाल०—त्वचि । वृत्तिमाह साधव इति । त्वचिसार इति सप्तमो शौण्डादि भरिति
कृष्णपुरुषः । निपातात् डेर्महाहरनिषेधः । त्वचिसारः वंशः । तक्सार इतितु पीताम्बर-
समासेनेति ज्ञेयं । वंशे त्वक्सार-कर्मार त्वचिसार-तृणध्वजा इत्यमरः । आदिग्रहणात्
गविष्ठिरयुधिष्ठिरप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः । गविष्ठिरः कश्चित् । युधिष्ठिरः प्रसिद्धः ॥ २१२ ॥

बाल०—विष्णु । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २१३ ॥

२१५. हलादौ प्राच्यकरनास्मि ।

पूर्वदेशकरनास्मि वाच्ये, हलादौ पूर्वपदे सति, तस्मात् हलादे डेर्महाहरो वा भवतीति ज्ञेयम् । हले हले द्विपदिका हलेद्विपदिका हलद्विपदिका । वामनमते तु नित्यम् ।

२१६. कालानुङ्गेर्वा तरतमकालतनेषु ।

विधिवलात् सप्तम्यन्तात् तरतमौ तनश्च । एते तद्धिताः । पूर्वाह्णेतरे

अमृता०—२१५. हलादाविति । वृत्तिमाह—पूर्वदेशेत्यादिना । तत्र करः—वणिक् पशु पाल कर्षकादिभ्यो ग्राह्यो राजभागः । पूर्वदेशीय करस्य नास्मि वाच्य इत्यर्थः । हले हलेद्विपदिकेति विग्रहे शौण्डादित्वात् सप्तमी कृष्णपुरुषः । द्विपदिका करसंज्ञाविशेषः । आदि पदेन—मुकुटेकार्षापिणं, दृषदि माषकः सूपे शाण इत्यादयश्च । वामनः काशिका वृत्तिकृत् । तत्र तु वाऽनुवृत्तिविरहान्नित्यमेव सप्तम्या अलुग् भवतीति तन्मतम् ।

अमृता०—२१६. कालादिति । तरतमकाल तनेषु परेषु कालादुत्तरस्य डेर्महाहरो वा स्यात् । पूर्वाह्णेतरे इत्यादौ सप्तम्यन्तात् तरादि प्रत्ययविधानस्य सूत्रमेव नास्तीति कथं तेषु डेर्महाहरो निषिध्यत इति मनस्याशङ्क्य तत्समाधान माचष्टे—विधिवलादिति । तादृशविधानसूत्रस्याभावेऽपि डेर्महाहररूपोऽयमेव विधिः—सप्तम्यन्तात् तरादि भवतीति ज्ञापयति, अन्यथा विधानमिदमप्रतिपन्नं स्यादिति भावः । तनश्चेति—सप्तम्यन्तादित्यनेन

बाल०—स्वाङ्गा । अकामे परे विष्णुजनारामान्तात् अमूर्द्धमस्तकात् पूर्वपदात् स्वाङ्गादुत्तरस्य डेर्महाहरनिषेधो भवति । उरसिलोमेति सप्तमी विष्णुनिष्ठेत्यादिना सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । अत्र स्वाङ्गस्य विष्णुजनान्तत्वं । कण्ठेकाल इति । अत्र स्वाङ्गस्य आरामान्तत्वं । अङ्गुलित्राण इति अङ्गुली त्राणं यस्येति विग्रहः । अत्र स्वाङ्गस्य विष्णुजनारामान्तत्वं नास्ति, अतो डेर्महाहरः । एवं जङ्घावलिरिति च ज्ञेयम् । मूर्द्धशिख इति मूर्द्धनि शिखा यस्येति विग्रहः । अत्र विष्णुजनान्तत्वेऽपि मूर्द्धवर्जनात् महाहरनिषेधः । मस्तकमणिरिति मस्तके मणिर्यस्येति विग्रहः । अत्रारामान्तत्वेऽपि मस्तकवर्जनात् न महाहरनिषेधः । मुखकाम इति मुखे कामो यस्येति विग्रहः । अकाम इत्युक्तं अतोऽत्र न महाहरनिषेधः ॥ २१४ ॥

बाल०—अस्वा । बन्धे परे विष्णुजनारामान्तात् स्वाङ्गात् अस्वाङ्गादप्युत्तरस्य डेर्महाहरनिषेधो वा भवति । हस्तेबन्धो हस्तबन्ध इति हस्ते बन्धो यस्येति विग्रहः । अत्र पूर्वसूत्रेण नित्यं महाहरनिषेधः स्यात् विकल्पेन निषेधविधानं । चक्रेबन्धश्चक्रबन्ध इति । चक्रे बन्धो यस्येति विग्रहः । अत्र महाहरनिषेधो न स्यादिति विकल्पेन महाहरनिषेध-विधानं । एवं उरसिबन्ध उरोबन्ध इत्यादि ज्ञेयम् । गुप्तिबन्ध इति गुप्तौ बन्धो यस्येति विग्रहः । गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपीति नानार्थवर्गः । क्षितिर्व्युदासे भूगर्त्तम् । एवं काराबन्ध इति च ज्ञेयम् ॥ २१५ ॥

गायति हरिः । पूर्वाह्णे तमे, पूर्वाह्णे काले कृतम् । पूर्वाह्णे तनी
हरिगाथा । पक्षे पूर्वाह्णतर इत्यादि । विष्णुजनारामान्तादेव, नेह—
रात्रितरायां जागर्ति ।

२१७. अकालाद् वासवासिशयेषु ।

खेवासः खेवासः ।

हि सम्बन्धो न तु विधि बलादित्यनेन । तद्धितप्रकरणे—पूर्वाह्णे तनापराह्णे तने वेति निपात
सूत्रस्य विद्यमानत्वात् । एते तरतमतन प्रत्यया स्तद्धिता इत्यर्थः । पूर्वाह्णे काले इति
पूर्वाह्णे कालः (मुहूर्तादिलक्षणः) इति विग्रहे सप्तमीकृष्णपुरुषः, तस्मिन् कृतम् । पूर्वाह्णे
तनीति पूर्वाह्णे जाता इत्यर्थः । तनप्रत्ययस्य केशवसंज्ञत्वादीप् सप्तम्या महाहर पक्षं
दर्शयति—पक्ष इति । इत्यादिपदेन पूर्वाह्णतने पूर्वाह्णकाले पूर्वाह्णतनीति । कालादिति
किम्—शुक्लतरे कृष्णतमे ।

अमृता०—२१७. अकालादिति । वास वासः शयेषु परेषु कालेतरशब्दादुत्तरस्य
डेर्महाहर निषेधो वा भवति । खेवास इति—एवं वृन्दावनवासी वृन्दावनवासी, जलेशयः
जलशय इति । अकालादिति किम्—पूर्वाह्णशयः ।

बाल०—हला । पूर्वदिग्भवकरनाम्नि परे हलादौ पूर्वपदे सति तस्मात् हलादेर्डे-
र्महाहरौ भवतीति । हले हले द्विपदिका इति विग्रहे शौण्डादित्वात् सप्तमीकृष्णपुरुषः ।
द्विपदिका करविशेषा दशगण्डिकोपरि चतुःपणाः । वामनेति । वामनो ग्रन्थविशेषः ।
तन्मते तु नित्यं हलपूर्वपदाद्वर्तमानस्य डेर्महाहरनिषेधः स्यात् ॥ २१६ ॥

बाल०—कालान् । तरतमकालतनेषु परेषु कालादुत्तरस्य डेर्महाहरनिषेधो वा
भवति । पूर्वाह्णेतरे इत्यादौ सप्तम्यन्तात् तरादिविधानस्य सूत्रं नास्ति, अत आह
विधिवलादिति । तद्धितप्रकरणे पूर्वाह्णे तनापराह्णे तने वेति निपातसूत्रं वक्ष्यते । तथापि
तनश्चेति कथमत्रोक्तमिति नावकलितं । अथवा विधिवलादित्युक्तेन पाठकानां वक्ष्य-
माणानुसन्धानं न स्यादेव अतस्तत्स्मरणाय तनश्चेत्यप्युक्तं । किम्वा विधिवलात्
सप्तम्यन्तात्तरतमावित्युक्त्वा वक्ष्यमाणस्यानुस्मरणाय तनश्चेति पृथगुक्तं । अन्यथा
तरतमतना इत्युक्तं स्यादिति । एत इति एते तरतमतनास्तद्धितप्रत्ययाः । पूर्वाह्णेतरे
इति एतत् पूर्वाह्णे एतत् पूर्वाह्णे इत्यनयोर्मध्ये अतिशयेन पूर्वाह्णे इत्यर्थे सप्तम्यन्तात्तरः ।
सप्तम्यामहाहरनिषेधः । एवं पूर्वाह्णे तमे इति गायति हरिरिति शेषः । पूर्वाह्णे काले
कृतमिति पूर्वाह्णे मुहूर्तादिलक्षणः कालः पूर्वाह्णे काल इति सप्तमीकृष्णपुरुषः तस्मिन्
कृतं । पूर्वाह्णे तनीति पूर्वाह्णे जाता इत्यर्थः । तनप्रत्ययस्य शवत्वात् ईप् । इत्यादीत्यादि-
पदेन पूर्वाह्णतमे पूर्वाह्णकाले पूर्वाह्णतनी इति । रात्रितरायामिति । अत्र डेर्महाहर-
निषेधाभावः ॥ २१७ ॥

२१८. षष्ठ्याः ।

प्रभुरयम् ।

२१९. संज्ञा-भर्त्सनयोः ।

दिवोदासः, चौरस्य कुलं, देवानां प्रिय इच्छागः ।

२२०. पुत्रे वा ।

दास्याः पुत्रो दासीपुत्रः ।

२२१. वाचोयुक्ति-दिशोदण्ड-पश्यतोहराः ।

साधवः ।

२२२. अदस आयनकुलिकादिषु ।

अमृता०—२१८. संज्ञेति । संज्ञायां विषये भर्त्सने गम्यमाने च पूर्वपदादुत्तरस्याः षष्ठ्याः महाहरनिषेधः स्यात् । दिवोदास इत्येकस्य नृपते नाम । एवं दिवस्पतिः वाचस्पतिरित्यादयश्च । चौरस्य कुलमित्यादौ खलु भर्त्सनं गम्यते । तदभावे तु ब्राह्मणकुलम् ।

अमृता०—२२०. पुत्रइति स्फुटम् । इहापि भर्त्सना गम्यते ।

अमृता०—२२१. वाचोयुक्तीति । संज्ञाभर्त्सनाभावेऽप्येषां षष्ठ्या महाहरनिषेधो निपातबलात् । पश्यतोहर इत्यनादरे षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्यहरतीत्यर्थः, स च निपुणचौरः, यथा स्वर्णकारः ।

अमृता०—२२२. अदस इति । आयन कुलिकादिषु परेषु अदसः षष्ठ्या महाहरनिषेधो भवति । आमुष्यायण इति—अमुष्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे—“अमुष्येत्यस्य षष्ठ्यलुक् चे”ति माधव फः, फ आयनः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । आमुष्यायणः प्रशस्तकुलजन्मा इत्यर्थः । अनेन हि षष्ठ्या महाहरनिषेधे सिद्धेऽपि तद्धितसूत्रे—षष्ठ्यलुक् चेत्युक्तिः स्पष्टतार्थेति बोध्यम् । आमुष्यकुलिकेति—अमुष्यकुलस्य भाव इत्यर्थे “रामकृष्णान्मनोज्ञादेश्च” इत्यनेन नृसिंह वुः, वोरकः, आदि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, लक्ष्यामाप्,

बाल०—अकालात् । व्यक्तार्थमेतत् ॥ २१८ ॥

बाल०—षष्ठ्या । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २१९ ॥

बाल०—संज्ञा । संज्ञायां विषये भर्त्सने च गम्यमाने उत्तरपदे परे पूर्वपदात् षष्ठ्या महाहरनिषेधो भवति । दिवोदासो नृपतिविशेषः । एवं शुनःशेफः शुनःपुच्छः शुनोलांगुल इति । वाचस्पतिदिवस्पतिप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः । शुनःशेफादयः ऋषिाविशेषाः । वाचस्पतिवृहस्पतिः । दिवस्पतिरिन्द्रः । चौरस्य कुलमित्यत्र भर्त्सनं गम्यत, स्वरूपाख्याने तु चौरकुलमित्येव भवति । एव दास्याः पातरिति देवानां प्रिय इति । अत्रापि भर्त्सनं गम्यते ॥ २२० ॥

बाल०—पुत्रे वा । भर्त्सने गम्ये पुत्रे परे षष्ठ्या महाहरनिषेधो वा भवतीत्यर्थः ॥ २२१ ॥

तद्धितप्रयोगोऽयम् । अमुष्यायणः । भावे आमुष्यकुलिका, आमुष्य-
पुत्रिका, अमुष्यपुत्रता ।

२२३. ऋरामाद् विद्या योनिसम्बन्धे, स्वसृ-पत्योस्तु वा ।

होतुः शिष्यः, पितुः पुत्रः । तथा मातुः स्वसा मातृष्वसा, दुहितुः
पतिः दुहितृपतिः उभयोरपि तत्सम्बन्धे स्यात्, नेह—होतृधनं
पितृधनम् ।

इत्यलुक् समासाः ।

“प्रत्ययस्थात् कात्” इत्यादिना पूर्वारामस्येरामः । प्रख्यातकुलत्वमित्यर्थः । आदि शब्दात्
—आमुष्य पुत्रिकादि । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे पूर्ववत् नृसिंह वुः । अमुष्य पुत्रतेति—
पूर्ववद् भावार्थे ताप् प्रत्ययः । एवममुष्यपुत्रत्वमिति च ।

अमृता०—२२३. ऋरामादिति । विद्या सम्बन्धे योनि सम्बन्धे च गम्यमाने—
ऋरामादुत्तरस्याः षष्ठ्या महाहरो न स्यात् । स्वसृ-पत्योस्तु परयो स्तत्तत् सम्बन्धे
गम्यमाने तयोः षष्ठ्या महाहरो वा भवति । होतुः—शिष्य इति—अत्र पूर्वोत्तरपदयो
रुभयो हि विद्या सम्बन्धो गम्यते । पितुः पुत्र इत्यत्र तूभयो र्योनिसम्बन्धः । ऋरामादिति
किम्—मातुलपुत्रः । मातुः स्वसा मातृष्वसेति—षत्वप्रकरणे सुषामादयश्चेति निपात सूत्रं
वक्ष्यते । तत्र “अलुकि वा” इति वचनादलुक् पक्षे—मातुः स्वसेति, षत्वविकल्पश्च
वक्ष्यते, लुक् पक्षे तु नित्वं षत्वम् । ऋरामादित्येव, नेह—आचार्यस्वसा । उभयोरेवेति—
पूर्वोत्तरपदयोरेव विद्यायोनिसम्बन्धे सति महाहरनिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थः । अतएव
प्रत्युदाहरणद्वये होतृपित्रो र्यथाक्रमं विद्यायोनिसम्बन्धो विद्यते एव किन्तु उत्तरपदयो
र्धनशब्दयोः स्तत्तत् सम्बन्धाभावान्न हि महाहरनिषेधः ।

बाल०—वाचो । वृत्तिमाह साधव इति । षष्ठ्या महाहरनिषेधो निपातफलं ।
पश्यतोहर इत्यत्रानादरे षष्ठी पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । पश्यतोहरः स्वर्णकारः ॥२२२॥

बाल०—अद । आयनकुलिकादिषु परेषु अदसः षष्ठ्या महाहरनिषेधो भवति ।
आमुष्यायण इति । अमुष्य गोत्रमित्यर्थे अमुष्येत्यस्य षष्ठ्या लुक् चेत्यनेन साधवः फः
टणिन्माधवफः आयनः आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इत्यनेन वृष्णीन्द्रः आमुष्यायणः
प्रशस्तकुजन्मा । तद्धितप्रकरणोक्तसूत्रे अमुष्य इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन निर्देशात् षष्ठ्यलुक्
चेत्युक्तत्वाच्च आमुष्यायणः इत्यत्र षष्ठ्या महाहरनिषेधः सिध्यत्येव तत् कथमत्रायनेत्युक्तं
तदेतच्चिन्त्यं । आमुष्यकुलिकेति अनुष्य कुलस्य भावः इत्यर्थे रामकृष्णान्मनोज्ञादेश्चेत्यनेन
नृसिंह वुः । आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । लक्ष्म्यामाप् । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्याराम-
स्येराम- आपीत्यनेन अरामभ्येरामः । आमुष्यकुलिका प्रख्यातकुलता । आमुष्यपुत्रिकेति ।
अमुष्य पुत्रस्य भावः इत्यर्थे सर्वं पूर्ववत् । आमुष्यपुत्रिका प्रख्यातपितृकता । अमुष्य-
पुत्रतेति अमुष्यपुत्रस्य भावः इत्यर्थे ताप्प्रत्ययस्तद्धितः ॥ २२३ ॥

२२४. रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ।

२२५. ऋरामस्याराम ऋरामान्तपुत्रयो विद्यायोनिसम्बन्धे ।

होतापोतारौ, मातापितरौ, मातापुत्रौ ।

२२६. इन्द्रादेररामस्याराम उत्तरपदे यज्ञप्रसिद्धयुग्मत्वे ।

इन्द्रावृहस्पती, मित्रावरुणौ ।

अमृता०—२२५. ऋरामस्येति । विद्या सम्बन्धे योनिसम्बन्धे च गम्ये ऋरामान्त-
शब्दे पुत्रे च परे रामकृष्णसमासे ऋरामस्य स्थाने आरामः स्यात् । होतायोताराविति—
होता च पोता चेति विग्रहः । अत्र ऋरामान्त पोतृशब्दे परत्वे विद्यासम्बन्धो गम्यते,
अतश्च ऋरामस्यारामादेशः । होत्रादय ऋत्विग्विशेषा हि विद्या सम्बन्धरूपेण निर्दिष्टाः
प्राचीनैः । ते च यथा,—होतृ उद्गातृ श्रोतृ पोतृ प्रतिस्नातृ अग्नेस्तृ उन्नेतृ इति ऋदन्ताः ।
मातापितरावित्यादौ योनि सम्बन्धः प्रसिद्धः । अत्र पुत्र शब्दे परे इत्यत्र पुत्रवाचिनि परे
इति च केषाञ्चिन्मतम् अतः स्तन्मते दुहितात्मजौ इत्यपि सिध्यति ।

अमृता०—२२६. इन्द्रादेरिति । रामकृष्णसमासे यज्ञविषयक प्रसिद्ध युग्मत्वे सति
उत्तरपदे परे इन्द्रादेः अरामस्य आरामादेशः स्यात् । इन्द्रावृहस्पती इति यज्ञेऽनयोः सह-
दानं विहितमस्तीति प्रसिद्धयुग्मत्वमनयोः । एवं मित्रावरुणाविति । मित्रः सूर्यः । एवञ्च
इन्द्रासोमौ इन्द्रावरुणौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्याद्या ज्ञेयाः । यज्ञप्रसिद्ध युग्मत्वाभावेतु—ब्रह्म-
प्रजापती शिववैश्रवणावित्यादौ नारामः ।

बाल०—ऋरामाद्विद्या । विद्यासम्बन्धे योनिसम्बन्धेच सति गम्यमाने वा ऋरामा-
दुत्तरस्याः षष्ठ्या महाहरनिषेधो भवति । विद्यायोनिसम्बन्धे गम्यमाने स्वसृपत्योस्तु
परयोः ऋरामादुत्तरस्याः षष्ठ्या महाहरनिषेधो वा भवति । होतुः शिष्य इति । अत्र
उभयोरेव विद्यासम्बन्धो गम्यते । पितुः पुत्र इति अत्रोभयोरेव योनिसम्बन्धो गम्यते ।
ऋरामादिति किं मातुलपुत्रः । ननु अमरकोषे पितामहः पितृपितेति कथं भवतीति
चेत्तत्रोच्यते पितृसम्बन्धपिता पितृपिता इति मध्यपदलोपी श्यामरामः । अथवा पित्रे
पिता पितृपितेति केचित्तदविवक्षायाञ्चेत्यनेन चतुर्थीकृष्णपुरुषः । यद्वा, सूत्रसिद्धमेक-
वचन एव प्रवर्तते इति ज्ञेयं । ततश्च पितृणां पिता पितृपितेति, पितृणामिति आदराधिक्ये
बहुवचनं । मातुः स्वसा मातृष्वसेति षत्वप्रकरणे सुषामादयश्चेति निपातसूत्रं वर्तते ।
तत्र अलुकि वेत्युक्तमतोऽलुक् । पक्षे विकल्पेन षत्वं लुक्पक्षेतु नित्यमिति । ऋरामादिति
किं आचार्यस्वसा मातुलस्वसा उभयोरेवेति तत्सम्बन्धे विद्यायो नसम्बन्धे स्यादिति
महाहरनिषेध इति शेषः । होतृधनं पितृधनमिति । अत्र उत्तरपदे विद्यासम्बन्धो योनि-
सम्बन्धश्च न गम्यते । अतो न महाहरनिषेधः ॥ २२४ ॥

बाल०—राम । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २२५ ॥

२२७. अग्नीषोमावग्नीवरुणौ च ।

साधू ।

२२८. वृष्णीन्द्रे त्रिविक्रमाभावः ।

अग्निसोमम् ।

२२९. आग्नावैष्णव्यादयश्च ।

अमृता०—२२७. अग्नीषोमेति । पूर्वत्र त्रिविक्रमः षत्वञ्च निपातफलम्, उत्तरत्र विविक्रममात्रम् ।

अमृता०—२२८. वृष्णीन्द्र इति । स्पष्टम् । आग्निषोममिति—अग्निश्च सोमश्च अग्निसोमौ, तौ देवते अस्येत्यर्थे “सास्य देवते”ति केशवण स्तद्धितः । देवताद्वन्द्वे चेति उभयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । अत्र वृष्णीन्द्रसद्भावात् त्रिविक्रमाभावः, तत एव षत्वाभावश्च । एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायात् । एवमाग्निवारुणमित्यादि ।

अमृता०—२२९. आग्नेति । आग्नावैष्णवीति—अग्निश्च विष्णुश्च अग्नावैष्णू, तौ देवतेत्यर्थे केशवणः, उतयस्येति गोविन्दः, देवताद्वन्द्वे इत्युभय पदयो वृष्णीन्द्रः,

बाल०—ऋरामस्या । विद्यासम्बन्धे योनिसम्बन्धेच गम्यमाने ऋरामान्ते सूत्रेच परे रामकृष्णसमासे ऋरामस्य स्थाने आरामो भवति । होतापोतारौ होता च पोता चेति विग्रहः । अत्र विद्यासम्बन्धो गम्यते । होत्रादय ऋत्विग्विशेषास्तेषां विद्यायाः सम्बन्धः, तेच कात्यायनसूत्रे दर्शिताः । तद्यथा । ब्रह्मोद्गातृसोतृ अध्वर्युब्राह्मणाच्छंशि प्रशोतृ श्रोतृ मैत्रावरुणि प्रतिष्ठातृपोतृप्रतिहन्तृ आच्छावक अग्नेस्तृ अग्नीध्र ब्राह्मण्य ग्रावस्तुतृ उन्नेतृ उन्नेस्तृ वृणोतीति । माता च पिता चेति विग्रहः । अत्र योनिसम्बन्धो गम्यते । पितापुत्राविति । पिताच पुत्रश्चेति विग्रहः । अत्रापि योनिसम्बन्धो गम्यते । पुत्रवाचकशब्दे परे ऋरामस्यारामो भवतीति केचित् तन्मते दुहितात्मजाविति तथाच पुत्रौतु दुहितात्मजाविति ॥ २२६ ॥

बाल०—इन्द्रा । रामकृष्णसमासे यज्ञप्रसिद्धयुग्मत्वे सति उत्तरपदे परे इन्द्रादेर-रामस्यारामो भवति । यज्ञप्रसिद्धयुग्मत्वे इति पूर्वोत्तरपदयोरिति शेषः । इन्द्रावृहस्पती इति इन्द्रश्च वृह स्पतिश्चेति विग्रहः । यज्ञे अनयोः सहदानमुक्तं । एवं मित्रावरुणाविति । मित्रः सूर्यः । इत्यादीत्यादिपदेन इन्द्रासोमौ इन्द्रावरुणौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादिच ज्ञेयं । यज्ञप्रसिद्धयुग्मत्वाभावेतु ब्रह्मप्रजापती स्कन्धविशाखावित्यादि ॥ २२७ ॥

बाल०—अग्नी । वृत्तिमाह साधू इति । अग्नीषोमाविति अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । अत्र त्रिविक्रमविधानं षत्वञ्च निपातफलं । अग्नीवरुणाविति अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः । अत्र त्रिविक्रमविधानमेव निपातफलं । अग्नेरीत् सोमवरुणयोरिति जुमरसूत्रं ॥ २२८ ॥

साधवः । आग्नावैष्णवी क्रिया, आग्नावैष्णवं हविः । आग्नेद्रो यागः ।
द्यावाधरण्यौ, द्यावाभूमी, दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ, उषसानक्तं,
उषसासूर्यं, मातरपितरावित्यादि । मातापितराविति पूर्वेण । अदन्त-
त्वान्निपातस्य मातरपितराभ्यामिति भाष्यम् । मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।
कुशलवौ कुशीलवौ वा ।

२३०. जायायाः पत्यौ जम्भावो दम्भावश्च वा ।

जम्पती दम्पती जायापती । रामकृष्ण इति निवृत्तम् ।

केशवत्वादीप् लक्ष्म्याम् । अत्र इरामस्यारामो निपात कार्यम् । आग्नेन्द्र इति—अग्निश्च
इन्द्रश्च अग्नीन्द्रौ, तौ देवते अस्याेति केशवणः, नेन्द्रस्य परस्येति इन्द्रशब्दस्यादिसर्वेश्वरस्य
न वृष्णीन्द्रः, किन्तु पूर्वपदस्यैव वृष्णीन्द्रः । अत्र च पूर्ववन्निपात फलम् । द्यावाधरण्याविति
—द्यौश्च धरणी चेति विग्रहः । दिवो द्यावादेश इह निपातफलम् । एवं द्यावाभूमी द्यावा-
पृथिव्याविति च । दिवस्पृथिव्यावित्यत्र दिव् शब्दस्य दिवस्भावो निपातफलम् ।
उषसानक्तमिति उषश्च नक्तञ्चेति विग्रहः । इह सान्तस्याप्यारामान्तत्वं निपातकार्यम् ।
उषसासूर्यमिति—उषश्च सूर्यश्चेति विग्रहे रामकृष्णे समाहारः, पूर्ववन्निपातफलम् । उषः
प्रभातकालः । मातरपितराविति—अत्र मातृशब्दस्य मातरादेशो निपातात् । पूर्वेणेति—
ऋरामस्याराम ऋरामान्तपुत्रयो रिति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । अदन्तत्वादिति—पूर्वोत्तरयो
ऋरामस्य अर आदेश इति भाष्ये उक्तम्, अतोभ्यामि अकारान्तशब्दवत् त्रिविक्रमो
भवतीति तन्मतम् । मातरपितृभ्यामित्यन्य इति—तन्मते पूर्वपदस्थस्यैव ऋरामस्य अर
आदेशो न तूत्तर पदस्येति । कुशलवाविति सिध्यत्येव, कुशीलवावित्यत्र अरामस्य ईरामो
निपातफलम् ।

अमृता०—२३०. जायाया इति । रामकृष्णे पतिशब्दोत्तरपदे जायाया जमादेशो
दमादेशश्च वा स्यात् । जाया च पतिश्चेति विग्रहे पदत्रयम् । “दम्पती जम्पती जायापती
भार्यापती च तौ” इत्यमरः ।

बाल०—वृष्णी । वृष्णीन्द्रे सति त्रिविक्रमोभावो भवति, त्रिविक्रमो न
तिष्ठतीत्यर्थः । आग्निसोममिति अग्निसोमौ देवते अस्य इत्यर्थे सास्य देवतेत्यनेन
केशव-णः । आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, वृष्णीन्द्रसद्भावात् त्रिविक्रमाभावः देवताद्वन्द्वे ।
चेत्यत्र सूक्तहविषोरेवाभिधानमित्युक्तमतो नात्र उभयोः पदयोर्वृष्णीन्द्रः । सूक्तहविषोस्तु
आग्निसोममिति । जुमरे आग्निसोममिति न भवति, किस्त्वाग्नीषोममिति । आग्निसोम-
मित्यष्टत्वमिति च जुमरमतं । एवमाग्निवारुणमिति ॥ २२६ ॥

बाल०—आग्ना । वृत्तिमाह साधव इति । आग्नावैष्णवी क्रियेति अग्निश्च विष्णुश्च
अग्नाविष्णू तौ देवते अस्या इत्यर्थे केशव-णः उद्वयस्य गोविन्दः इत्यादिना गोविन्दः,
उभयोः पदयोर्वृष्णीन्द्रः केशवत्वादीप् । अत्र इरामस्यारामविधानं । उभयपदवृष्णीन्द्रश्च

२३१. त्रिविक्रमः ।

प्रभुरयम् ।

२३२. लक्षणस्य कर्णे, नतु रिष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुव
स्वस्तिकादीनाम् ।

अमृता०—२३२. लक्षणस्येति । कर्णशब्देपरे लक्षणस्य त्रिविक्रमः स्यात्, किन्तु तस्मिन् परे रिष्टाद्यष्टानां त्रिविक्रमो न भवति । रिष्टादीनामपि लक्षणत्वात् दीर्घत्वे प्राप्ते प्रतिषेधः । लक्षणमिह कृत्रिमंगृह्यत इति—पशूनां स्वामिना सह सम्बन्ध ज्ञापनार्थं यत् दात्रादिचिह्नं क्रियते तदिह लक्षणमुच्यते नतु श्यामत्वदीर्घत्वादिकम् । दात्राकृती इति—क्वचिन्मध्यपदलोप इत्यनेनाकृतिपदस्य लोपः । द्व्यङ्गुला कर्ण इति—द्वयोरङ्गुल्योः समाहार इति द्व्यङ्गुलम्, संख्याव्ययाभ्यामङ्गुले रित्यनेन समासान्तोऽरामः । ततो द्व्यङ्गुलाकृती कर्णो यस्येति विग्रहे पूर्ववदाकृते लोपः । रिष्टः खड्गः । लक्षणस्येति किम्—शोभनकर्णः ।

अमृता०—२३३. कोटरेति । कोटरवणादयः शब्दाः संज्ञायां त्रिविक्रमेण निपात्यन्त इत्यर्थः । कोटरावणमिति—कोटराणां वनमिति विग्रहे “अग्रे प्रभृतिभ्य एव वनस्य संज्ञायामि”ति णत्वं वक्ष्यते । एवं मिश्रकावणमित्यादयः । किशुलुकागिरिरिति—किशुलुकानां गिरि रिति षष्ठीकृष्णपुरुषः । किशुलुकः पलाशवृक्षः । इत्यादिना—अञ्जनागिरिः

निपातफलं । आग्नावैष्णवं हविरिति देवताद्वन्द्वे चेत्यनेन उभयोः पदयोर्वृष्णीन्द्रः । अत्र इरामस्यारामविधानमेव निपातफलं । आग्नेन्द्रो याग इति । अग्निश्च इन्द्रश्च अन्येद्रौ तौ देवते अस्येत्यर्थे केशव णः । अत्रापि इरामस्यारामविधानमेव निपातफलं । द्यावाधरण्याविति द्यौश्च धरणी चेति विग्रहः । अत्र निपातात् दिवो द्यावादेशः । एवं द्यावाभूमी इति । दिवस्पृथिव्याविति । द्यौश्च पृथिवी चेति विग्रहः । अत्र निपातफलं दिवसादेशः । द्यावापृथिव्याविति । अत्र द्यावादेशो निपातफलं । उषसानक्तमिति उषश्च नक्तश्चेति विग्रहः । अत्र निपातात् उषस उषसादेशः । उषः प्रभातं । उषसासूर्यमिति उषश्च सूर्यश्चेति समाहारे रामकृष्णः । अत्रापि निपातात् उषस उषसादेशः । मातरपितराविति माता च पिता चेति विग्रहः । अत्र निपातात् मातुर्मातरादेशः । मातुर्मातरश्च पितरीति जुमरसूत्रं । मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ च तावित्यमरः । पूर्वणेति सिद्धमिति शेषः । पूर्वणेति पूर्वोक्तसूत्रेणेत्यर्थः । अदन्तत्वादिति । पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारादेश इति भाष्यं । अत उक्तं अदन्तत्वान्निपातस्येति । जुमरेऽपि पितुश्च पितर इति क्षपणक इत्युक्तं । कुशश्च लवश्चेति विग्रहे कुशलवाविति सिध्यत्येव, पक्षे कुशीलवावित्यपि भवतीति सूत्रार्थः ॥२३०॥

बाल०—जाया । व्यक्तार्थमेतत् । जम्पती इति जाया च पतिश्चेति विग्रहः । एवं दम्पती इति । दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तावित्यमरः ॥ २३१ ॥

बाल०—त्रिवि । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २३२ ॥

लक्षणमिह कृत्रिमं गृह्यते । दात्राकृती कर्णे यस्य स दात्राकर्णः ।

द्व्यङ्गुलाकर्णः । नेह—रिष्टकर्णः ।

२३३. कोटरावणादयः संज्ञायाम् ।

कोटरावणं मिश्रकावणं सिध्रकावणं पुरगावणं शारिकावणं किशुलका-
गिरि रित्यादि ।

२३४. ईशान्तस्य वहे नतु पीलोः ।

ऋषीवहं कपीवहम् । नेह पीलुवहम् ।

२३५. शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णेषु, पदपुच्छयो र्वा ।

कुक्कुटागिरिः रोहितागिरिः पिङ्गलागिरि रित्यादयो ज्ञेयाः । संज्ञायामिति किम्—कोटरै-
र्युक्तं वनं कोटर वनमिति त्रिविक्रम-णत्वाभावः ।

अमृता०—२३४. ईशान्तस्येति । वह शब्दे परे ईशान्तस्य त्रिविक्रमः स्यात्, किन्तु
पीलु शब्दस्य त्रिविक्रमो न भवति । ऋषीवहमिति—ऋषेः वहमिति षष्ठीसमासः । वह
शब्दः पचादेरत् प्रत्ययान्तः । पीलुवहमिति—पीलुशब्दोऽत्र हस्ति वाची । द्रुमप्रभेद
मातङ्ग काण्ड पुष्पाणि पीलव इत्यमरः ।

अमृता०—२३५. शुन इति । दन्त दंष्ट्रा कर्णेषु परेषु पूर्वपदस्थस्य शुनस्त्रिविक्रमः

बाल०—लक्ष । कर्णशब्दे परे लक्षणस्य त्रिविक्रमो भवति, लक्षणं चिह्नं । नतु ।
कर्णे परे रिष्टादीनान्तु त्रिविक्रमो न भवति । एतेषां लक्षणत्वात् त्रिविक्रमः स्यादिति
निषेधविधानं । लक्षणमिह कृत्रिमं गृह्यते इति । पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं
यत् दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । नान्यत् श्यामत्वमहत्त्वदीर्घशृङ्गत्वा-
दीत्यर्थः । दात्राकृती इति । दात्राकृतिरिव आकृतिर्ययोरिति विग्रहः क्वचिन्मध्यपदलोप
इत्युक्तं अत आकृतिरिवेत्यस्य लोपः । ययोरिति सप्तमीद्विवचनान्तं । दात्राकर्ण इति ।
अत्र आकृतिपदस्य लोपः । दात्रमिव कर्णे चिह्नं यस्य स दात्राकर्णो गौरिति जुमरः ।
द्वयोरङ्गुल्योः समाहार इति संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेरित्यनेन अरामः समासान्तः । ततश्च
द्व्यङ्गुलाकृती कर्णौ यस्येति विग्रहः । लक्षणस्येति किं शोभनकर्णः । रिष्टकर्ण इति । एवं
अष्टकर्णः पञ्चकर्णः भिन्नकर्णः छिन्नकर्णः छिद्रकर्णः स्रक्कर्ण स्वस्तिककर्ण इति ॥ २३३ ॥

बाल०—कोट । संज्ञायां कोटरावणादयस्त्रिविक्रमेण निपात्यन्ते । कोटरावणमिति
कोटराणां वनमिति षष्ठीसमासः । कोटरैर्युक्तं वनमिति तृतीयामध्यपदलोपी समासो वा ।
अग्रेप्रभृतिभ्यः एव वनस्य संज्ञायामित्यनेन णत्वं । एवं मिश्रकावणमित्यादि । कोटरादेर्वन
इति जुमरसूत्रं । कोटरामिश्रकासिध्रकाशारिकापुरगाश्च पञ्चामी । किशुलुकागिरित्च
षष्ठीसमासः । इत्यादीत्यादिपदेन अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः कुक्कुटागिरिरिति । किशुलु-
कादेर्गिराविति जुमरसूत्रं । किशुलुकाञ्जनलोहितभञ्जनकुक्कुटाश्च पञ्चैव ॥ २३४ ॥

श्वादन्त इत्यादि । तथा श्वापदः श्वपदः ।

२३६. अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टावक्र ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णम् ।

२३७. विश्वस्य वसुराटोः ।

विश्वावसुः, विश्वाराट् विश्वाराट् । टान्तनिर्देशान्नेह—विश्वाराट् विश्वराजौ ।

२३८. विश्वानरोनाम्निः, विश्वामित्र ऋषौ ।

साधू ।

स्यात्, पदपुच्छयोः परयो स्तु शुनः स्त्रिविक्रमो वा भवति । श्वादन्त इति—शुनो दन्त इति षष्ठी समासः । इत्यादि पदेन श्वादंष्ट्रा श्वाकर्ण इति । श्वाकुन्दः श्वावराह इति च वार्तिककारः । श्वापद इति शुनः पद इति विग्रहः । एवं श्वापुच्छः श्वपुच्छ इति च ।

अमृता०—२३६. अष्टनइति । संज्ञायां विषये पूर्वपदस्थस्य अष्टन् शब्दस्य त्रिविक्रमः स्यात् । अष्टावक्र इति—अष्टौ वक्राण्यस्येति यथाकथञ्चिद् विग्रहे पीताम्बरः, नामान्तस्य नस्य हरः, ततः स्त्रिविक्रमः ।

अमृता०—२३७. विश्वस्येति । वसु-राटोः परयोः पूर्वपदस्थविश्वस्य त्रिविक्रमः स्यात् । विश्वावसुरिति—विश्वं वसु अस्येति विग्रहः । विश्वाराटिति—विश्वस्मिन् राजत इति विग्रहे क्विप्, छशो राजित्यादिना षत्वम्, षस्य डः, डस्य टः, विरामे द्वित्वञ्च । नेहेति—त्रिविक्रमो न, टान्तत्व विरहादित्यर्थः ।

अमृता०—२३८. विश्वेति स्पष्टम् । विश्वानरः कस्याचिन्नाम । अनाम्नितु—विश्वस्य नरो भूषणं विश्वनरः साधुजनः । ऋषौ वाच्ये विश्वामित्रः साधुः । विश्वं मित्रं यस्येति विग्रहः । ऋषाविति किम्—विश्वमित्रो भक्तिमान् ।

बाल०—ईशा । बहुशब्दे परे ईशान्तम्य त्रिविक्रमो भवति, पीलोस्तु न भवति । ईषीबहमिति षष्ठीसमासः । बहुशब्दोऽप्रत्ययान्तः पचादेरदिति अतसूत्रं । एवं कपीबहमिति । द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः । इति नानार्थवर्गः । पीत्वादेस्त्रिविक्रमो न भवतीति जुमरमतं । अतस्मन्मते चारुवहं दारुवहमित्यादिच ज्ञेयं ॥ २२५ ॥

बाल०—शुनो । दन्तादिषु परेषु शुनस्त्रिविक्रमो भवति । पदपुच्छयोः परयोः शुनस्त्रिविक्रमो वा भवति । श्वादन्त इति शुनो दन्त इति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन श्वादंष्ट्रा श्वाकर्ण इति । जुमरमते श्वाकृद्धे इतिच भवति । वराहेऽपि त्रिविक्रमो भवति इत्येके वदन्ति । अतस्तन्मते श्वावराहाविति । श्वापदं श्वपदमिति शुनः पदमिति विग्रहः । एवं श्वापुच्छः श्वपुच्छ इति ज्ञेयं ॥ २३६ ॥

बाल०—अष्ट । संज्ञायां विषये अष्टनस्त्रिविक्रमो भवति । अष्टावक्र इति इति अष्टौ वक्राण्यस्येति पीताम्बरः । एवं अष्टापदमिति ॥ २३७ ॥

२३८. अथ वामनः ।

प्रभुरयम् ।

२४०. ईशस्य वोत्तरपदे, ईवव्ययसेयुवो विना ।

विश्वनिभक्तः विश्वनीभक्तः, गोपबधुरमणः गोपबधूरमणः, ब्रह्मबन्धुपुत्रः ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ईवादेस्तु—गोपीनाथः, कृष्णीभूतं, श्रीकुलं, भ्रूकुलम् ।

२४१. ईवापोः संज्ञायां बहुलम् ।

रोहिणिपुत्रः रोहिणीपुत्रः, वैदेहिपुत्र वैदेहीपुत्रः, शिलवहं शिलावहं नाम

अमृता०—२३८. अथेति । प्रभुनामाधिकारोऽयम् ।

अमृता०—२४०. ईशस्येति । उत्तरपदे परे ईवव्ययसेयुवो विना ईशान्तस्य वामनो वा स्यात् । विश्वनिभक्त इति—विश्वन्यो भक्त इति षष्ठी समासः । गोपबधुरमण इति—गोपबध्वा रमण इति षष्ठी समासः । एवं ब्रह्मबन्धु पुत्र इति च । अत्र बधू बन्धू ऊङन्तौ । प्रत्युदाहरति—ईवादेस्त्विति । इय् च उव् च इयुवौ, ताभ्यां सह वर्तमाना इति सेयुवः, ईप् च अव्ययञ्च सेयुवश्चेति ईवव्ययसेयुव स्तान् शब्दान् विनेति विग्रहाथौ । गोपीनाथ इति—गोपीशब्द ईवन्तः । कृष्णीभूतमिति—अकृष्णं कृष्णं भूतमिति अभूत तद्भावार्थे कृष्वस्ति योगे वि प्रत्ययस्तद्धितः, तस्य च सर्वं इत्, अद्वयस्य वावीराम इत्य-रामस्य ईरामः । विप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वान्नात्र वामनः । श्रीकुलं भ्रूकुलमित्येतयोः सेयुवत्वान्न वामनः ।

अमृता०—२४१. ईवापो रिति । संज्ञायां विषये बहुलं यथास्यात्तथा ईप आपश्च वामनः स्यात् । बहुलमित्यनेन प्रवृत्त्यप्रवृत्तिविभाषान्यरूपो श्रुत्वारो भेदा अत्रैव दर्शयन्ते । तत्राद्युदाहरणत्रये विभाषा । रोहिण्याः पुत्र इति विग्रहः । बलराम इत्यर्थः । वैदेहिपुत्र इति—वैदेह राजस्य जनकस्य अपत्यं स्त्री वैदेही श्रीसीता, तस्याः पुत्रः कुशो लवश्चेत्यर्थः ।

अथाप्रवृत्तिं दर्शयति—क्वचिन्नैवेति । नान्दीघोष इति—नान्दीरथः, नाट्योक्ता मङ्गलवाग् वा, तस्य तस्या वा घोषः शब्दइत्यर्थः । अप्राप्तप्रवृत्तिमुदाहरति—मन्दुरज

बाल०—विश्व । वसुराटोः परयो विश्वस्य त्रिविक्रमो भवति । विश्वावसुरिति विश्वं वसु अस्येति पीताम्बरः विश्वाराडिति विश्वस्मिन् राजते इति क्विप छशो राजेत्यादिना जस्य षत्वं ततः यस्य डत्वं डस्य टत्वं । नेहेति त्रिविक्रम इति शेषः ॥ २३८ ॥

बाल०—विश्वा । नास्मि विषये विश्वानरः साधुः । विश्वानर इति विश्वेनरा यस्येति विग्रहः । विश्वानरः कश्चित् । अनास्मिन् विश्वनरो राजा । ऋषौ वाच्ये विश्वामित्रः साधुः । विश्वामित्र इति विश्वं मित्रं यस्येति विग्रहः । ऋषाविति किं । विश्वमित्रो ब्राह्मणः । साधू इति एतौ विश्वानर-विश्वामित्रो साधू इत्यर्थः ॥ २३८ ॥

बाल०—अथ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २४० ॥

नगरम् । क्वचिन्नैव,—नान्दीघोष । क्वचिदसंज्ञायाश्च,—मन्दुरजः
कलजः । क्वचिदन्यथा च,—भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्चेति नर्त्तकः ।
एवं भ्रुकुटि भ्रुकुटि भ्रुकुटि रित्यादि ।

२४२. इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ।

इष्टकचित्तं, इषीकतूलं, मालभारी । एवं पक्वेष्टकचित्तमित्यादि ।

इति । मन्दुरायां घोटकशालायां जात इत्यर्थे सप्तम्यन्त जनेरच् इत्यच् प्रत्ययः उपेन्द्रे-
त्यादिना कृत् समासः । कलज इति—कलां जानातीति कर्मण्यनुपेन्दादारामात् इति
कप्रत्ययः, पूर्ववत् समासः । अथान्यथात्वं दर्शयति—भ्रुकुंशश्चेति । भ्रुवौ कुंशयति
कुटिलयतीति पचादेरत् प्रत्ययः । अत्र ऊरामस्य अराम इत्यन्यथाभावः । भ्रुकुंश इत्यत्र
वामनः, भ्रुकुंश इति यथास्थिति । नर्त्तक इति स्त्रीवेशधारी पुरुष इत्यर्थः । भ्रुकुटिरिति
भ्रुवः कुटिः कौटिल्यमिति विग्रहः । पूर्ववदन्यथाभावो वामनः स्वरूपावस्थितिश्च ।

अमृता०—२४२. इष्टकेति । चित्तूल भारिषुपरेषु इष्टकेषीकामालानां वामनो
भवति । इष्टकचित्तमिति—इष्टकाभिश्चित्तमिति विग्रहे कर्तृकरणे कृतेति कृष्ण पुरुषः ।
इषीकतूलमिति—इषिकाया स्तूलमिति विग्रहः । इषीका शर शलाका वीरणशलाका वा ।
माल भारीति—मालां विभर्तीति—अजातावनुपेन्द्रोपपदे णिनि स्ताच्छील्ये, जातावपि
व्रताभीक्ष्णयो रित्यनेनव्रते आभीक्ष्णे वा णिनिः, उपेन्द्रेत्यादिना कृत्समासः । लक्ष्म्यां—
मालभारिणी गोपी । इष्टकादीनां तदन्तविधिरिष्यत इति ब्रूते—एवं पक्वेष्टकचित्त-
मित्यादि । इत्यादि पदेन—मुञ्जेषीकतूलम्, उत्पलमालभारीति ।

बाल०—ईश । उत्तरपदे परे ईवव्ययसेयुवो विना ईशस्य वामनो वा भवति ।
विश्वनिभक्तः विश्वन्यो भक्त इति विग्रहः । गोपेति गोपवध्वा रमण इति विग्रहः । ब्रह्म इति
ब्रह्मवन्धवाः पुत्र इति विग्रहः । तथाच भारविः । परिणतजम्बुकलोपभोगतुष्टेति ।
ईशस्येति किं राधाहस्तः । गोपीनाथ इति गोप्या नाथ इति विग्रहः । गोपीशब्दः ईवन्तः ।
कृष्णीभूतं इति अकृष्णं कृष्णं भूतमित्यर्थे अभूततद्भावे कृष्णस्तिथयोगे विरिति विः ।
विः सर्व इत् अद्वयस्य वा ईरामः इत्यनेन अरामस्य ईरामः अव्ययत्वान्नात्र वामनः ।
श्रीकुलं भ्रू कुलमिति षष्ठीसमासः ॥ २४१ ॥

बाल०—ईवा । संज्ञायां विषये बहुलं यथा स्यात्तथा ईश आपश्च वामनो भवति ।
रोहिणिपुत्रः रोहिण्याः पुत्र इति विग्रहः । बहुलमित्युक्तमतो रोहिणीपुत्र इति च । वैदेहिपुत्र
इति वैदेह्याः पुत्र इति विग्रहः । बहुलग्रहणात् वैदेहीपुत्र इति च । शिलवहमिति शिलां
वहतीति पचादेरत् इत्यनेन अत् । बहुलमित्यस्य अपरं फलमाह क्वचिन्नैवेति ।
क्वचिद्वामनो नैव भवतीति । नान्दीघोष इति नान्द्या घोष इति विग्रहः । बहुलमित्यस्य
फलान्तरमप्याह क्वचिदिति । क्वचिदसंज्ञायाश्च वामनो भवति । मन्दुरज इति मन्दुरायां
जात इति सप्तम्यन्ते जनेरच् इत्यनेन अच् उपेन्द्रेत्यादिना समासः । वाजिशालानु

२४३. उक्तपुरुषोत्तमस्येवन्तस्यानेक सर्वेश्वरस्य ब्रुव-मत-हत-
गोत्रेषु ।

ब्रुवो निन्द्यः । ब्राह्मणि ब्रुवा, वैष्णविमता, वैष्णविहता, गोपिगोत्रा ।
नेह—तुलसीमता ।

२४४. अनीवन्तगोप्या एकसर्वेश्वरेवन्तस्य च ब्रुवादिषु वा ।

अमृता०—२४३. उक्तेति । उक्तः पुरुषोत्तमो यस्य स उक्तपुरुषोत्तमः, यस्यपुंसि
रूपं वर्तत इत्यर्थः, भाषित पुंस्क इति यावत् । पुनः कथम्भूतस्य ? अनेक सर्वेश्वरोऽस्ति
यस्य तादृशस्य ईवन्तस्य ब्रुवादिषु परेषु वामनः स्यात् । ब्राह्मणिब्रुवेति—ब्राह्मणी चासौ
ब्रुवा चेति विग्रहः । ब्रुवेति—ईशोद्धवेत्यादिना ब्रून् धातोः कप्रत्ययः, पश्चादाप् । एवं
वैष्णविमता वैष्णवि हतेति च । गोपिगोत्रेति—गोप्या गोत्रमिव गोत्रं यस्या इति विग्रहः ।
ब्राह्मणी वैष्णवी गोपी शब्दानां पुरुषोत्तमे ब्राह्मण प्रभृति रूपमस्तीतिवामनत्वमेषाम् ।
नित्यस्त्रीत्वे तु नेत्याह—तुलसीमतेति । एवं धात्री वाणीत्यादीनाञ्च न वामनः । ईवन्त-
स्येति किम्—सेनानीमता ।

अमृता०—२४४. अनीवन्तेति । ईवन्तेतरगोपीसंज्ञाया स्तथा एकसर्वेश्वरेवन्तस्य
च ब्रुवादिषु परेषु वामनो वा स्यात् । पूर्वेणाप्राप्ते विभाषेयम् । गोपेति—गोपवामोरु

मन्दुरेत्यमरः । कलज्ञ इति कलां जानातीति कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात्क इत्यनेन कः
उपेन्द्रेत्यादिना समासः । बहुलग्रहणस्य अन्यदपि फलमाह क्वचिदन्यथा चेति ।
क्वचिदन्यप्रकारश्च भवति । भ्रुकुंश इति भ्रुवो कुंशयतीति पचादरत् इत्यनेन अत् ।
अत्र ऊरामस्य अरामः । भ्रुकुंश इति, अत्र वामनः । भ्रूकुंश इति, अत्र उरामस्यैव
स्थितिः । नर्तका इति प्रमादपाठः नर्तक इति ज्ञेयं । भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्चेति
नर्तकः । स्त्रीवेशधारी पुरुषः । इत्यमरात् । भ्रुकुटिरिति भ्रुवो कुटिरिति विग्रहः ।
कुटिः । कौटिल्यं । अत्र ऊरामस्यारामः । भ्रुकुटिरित्यत्र तु वामनः । भ्रूकुटिरित्यत्र
ऊरामस्यैव स्थितिः । भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रिय इत्यमरः । अमरकोषेतु भ्रूकुंशभ्रूकुटिशब्दी
दीर्घान्तपूर्वपदवसाधू इति जुमरः ॥ २४२ ॥

बाल०—इष्ट । चित्तूलभारिषु परे इष्टकेषीका-मालानां वामनो भवति । इष्टक-
चित्तमिति इष्टकाभिश्चित्तमिति विग्रहः । कर्तृकरणे कृतेत्यनेन कृष्णपुरुषः । इष्टीकतूलमिति
इष्टीकायास्तूलमिति विग्रहः । इष्टीका शरशलाका काशशलाका वीरणशलाकाच ।
मालभारीति अजातावनुपेन्द्रोपपदे णिनिस्ताच्छीत्ये जातावपि व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च कर्तृपमाने
चेत्यनेन व्रते आभीक्ष्ण्ये वा णिनिः, उपेन्द्रेत्यादिना समासः । एवमिति पक्वेष्टकाभिश्चित-
मिति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन मुञ्जेषीककृततूलं । मल्लिकामालभारीतिच । मल्लिका-
मालभारिण्यः सर्वाङ्गीनार्द्रचन्दना इति दण्डी । पक्वेष्टकचित्तमित्यादिसिध्यर्थं जुमरे
तदन्तस्य चेति पृथक् सूत्रं कृतं ॥ २४३ ॥

गोपवामोरुमता गोपवामोरुमता । स्त्रिमता स्त्रीमता । एवं हतादौ ।

२४५. कृद्गोप्या निषेधः ।

लक्ष्मीमता ।

२४६. चतुर्भुजानुबन्धगोप्याः पुरुषोत्तमवत्त्वञ्च वा ।

विदुषिमता विदुषीमता विद्वन्मतेत्यादि । उक्तो वामनः ।

२४७. अथ पुरुषोत्तमवत् ।

प्रभुरयम् ।

शब्द ऊङन्तः, ईङ लक्ष्मी गोपीसंज्ञेति गोपीत्वम् । स्त्रिमतेति स्त्रीशब्द ईवन्त एकसर्वेश्वर विशिष्टश्चेति विभाषा ।

अमृता०—२४५. कृदिति । ब्रुवादिषु परेषु कृद्गोप्या वामन निषेधः स्यात् । अनीवन्त गोप्या इत्यनेन विकल्पे प्राप्ते प्रतिषिद्धम् । लक्ष्मीमतेति—लक्ष्मे मुट् चेति कृत् प्रकरणे लक्ष्मीशब्दो निषेधः । एवं तरीमता अवीमता इत्यादौ च न वामनः, तथा श्रीमता ह्रीमतेत्यादौ च न ।

अमृता०—२४६. चतुर्भुजेति । चतुर्भुजोऽनुबन्धो यस्य तादृशगोप्याः पुरुषोत्तमवत्त्वञ्च वा स्यात्, चकाराद् वामनश्च वा भवति ब्रुवादिषु परेषु । विदुषि मतेति—विदुषी चासौ मता चेति श्यामरामः । विद्वसुशब्दादीप् प्रत्ययः । अत्र वामनः, तदभाव विदुषीमतेति । विद्वन्मतेति तु पुरुषोत्तमवत्त्वपक्षे । ध्वंसुसु वस्वनडुहां दो विष्णुपदान्त इति सस्य दः । शतृ क्वसु वसु ईयसु प्रभृतयश्चतुर्भुजानुबन्धाः प्रत्ययाः । तत्र वेत्तेः शतृ वंसु वेत्यनेन यो विद्वसुशब्दः सिद्धस्तस्योदाहरणमिदम् । अन्येषाञ्च यथा,—पचन्तिब्रुवा, पचन्तीब्रुवा, पचद् ब्रुवा, भेजुषिमता, भेजुषीमता, भेजिवन्मता, श्रेयसिमता, श्रेयसीमता, श्रेयोमतेत्यादयः ।

बाल०—उक्त । व्यक्तार्थमेतत् । ब्राह्मणिव्रुवेति । ब्राह्मणी चासौ ब्रुवा चेति विग्रहः । वैष्णविमतेति वैष्णवी चासौ मता चेति विग्रहः । एवं वैष्णविहतेति गोपिगोत्रेतिच । गोपीगोत्रमिव गोत्रमस्या इति विग्रहः । तुलसीमतेति श्यामरामः, तुलसीशब्दस्य उक्तपुरुषोत्तमवत्त्वं नास्तीति न वामनः । ईवन्तस्येति किं भीरुमता । अनेकसर्वेश्वरस्येति किं वीमता ॥ २४४ ॥

बाल०—अनी । एतदपि व्यक्तार्थं । अप्राप्ते विभाषेयं । गोपेति गोपवामोरुशब्द ऊङ्प्रत्ययान्तः । स्त्रिमतेति स्त्रीशब्द ईवन्तः ॥ २४५ ॥

बाल०—कृद्गोप्या । ब्रुवादिषु कृद्गोप्या वामननिषेधो भवति । अनीवन्तेत्यादिना विकल्पेन प्राप्ते निषेधः । लक्ष्मीमतेति लक्ष्मीशब्द ईप्रत्ययान्तः, ईप्रत्ययः कृत् ॥ २४६ ॥

बाल०—चतु । चतुर्भुजानुबन्धगोप्या वामनः पुरुषोत्तमवत्त्वञ्च वा भवति । विदुषीमतेति श्यामरामः । अत्र न वामनः नापि पुरुषोत्तमवत्त्वं । विदुषिमतेति वामनपक्षे,

२४८. वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां, नतूङ् न च पूरणी- प्रियादिषु ।

पुरुषोत्तमवत् स्यात् । तत्र श्यामरामे, उत्तरगोपी । पीताम्बरे, वैष्णव-
भार्यः । सन्निहितस्यैव स्यात्—मृद्वी पट्वचौ भार्ये यस्य स मृद्वीपटु-
भार्यः । वाच्यलिङ्गेति किम्—वनमालाशोभः । तुल्येति किम्—
कल्याणीमाता । लक्ष्म्यामिति किम्—गोपीजनः । नतूङ् किम्—
गोपवामोरुरमणकः । नच पुरण्यादिषु । कृष्णा पञ्चमी रात्रि र्यासां
रात्रीणां ताः कृष्णपञ्चमाः रात्रयः । तुल्यार्थान्यपदार्थत्व एव निषेधः,
समासान्तोऽत् प्रत्ययश्च । अन्यत्र तु नतौ किन्तु कप् प्रत्ययः । कृष्णा
पञ्चमी रात्रिर्यत्र पक्षे स कृष्णपञ्चमीकः पक्षः ।

अमृता०—२४८. वाच्येति । तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां परस्यां वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः
पुरुषोत्तमवत् स्यात् । तत्र ऊङन्तलक्ष्मीस्तु पुरुषोत्तमवन्न भवति, तथा पूरणीप्रत्ययान्त
शब्दे परे प्रियादिशब्देषु च परेषु पुरुषोत्तमवन्न भवति । उत्तरगोपीति—उत्तरा चासौ
गोपी चेति विग्रहः । वैष्णवभार्य इति—वैष्णवी भार्या यस्येति विग्रहः । सन्निहितस्यैवेति
—परवर्त्ति लक्ष्म्या निकट वर्त्तिन एव पुरुषोत्तमवत्त्वं स्यादित्यर्थः । मृद्वीपटुभार्य इत्यत्र
भार्याशब्दसन्निहितस्य पट्वी शब्दस्यैव पुंवत्त्वं नतु दूरस्थस्य मृद्वी शब्दस्य । वनमाला
शोभ इत्यत्र माला शब्दस्य वाच्यलिङ्गत्वाभावात् (अर्थान्नित्य लक्ष्मीत्वात्) न हि
पुरुषोत्तमता । अत्र वाच्यलिङ्गेत्यस्य साफल्यं दर्शितम् ।

अन्यपदसाफल्यञ्चदर्शयति—तुल्येति किमिति । कल्याणीमातेत्यत्र तु कल्याण्या
मातेति विग्रहः, मातृशब्दस्य लक्ष्मीत्वसद्भावेऽपि कल्याणीशब्देन सह तुल्याधिकरणत्वा-
भावान्न पुंवत्त्वम् । गोपीजन इति—गोपी चासौ जनश्चेति श्यामरामः । अत्र तुल्याधि-
करणत्वमस्त्येव किन्तु जनस्य लक्ष्मीत्वाभावान्न पुंवत्त्वम् । गोतेति—गोप वामोरु रमणी
यस्येति विग्रहः । वामोरु शब्द ऊङन्त इति पुंवत्त्वनिषेधः । ऋरामगोपी सर्पिरादिभ्य
इत्यनेन कप् प्रत्ययस्तद्धितः । पञ्चमीति—पञ्चन् शब्दात् “तस्य पूरणे केशवाच्” इत्यच्
प्रत्ययः, ‘नान्तादसंख्यादेरमचि’ इत्यमागमः, ततः पञ्चमशब्दादीप् । कृष्णा पञ्चमा इति—
अत्र पूरणीप्रत्ययान्त पञ्चम शब्दपरत्वान्न पुंवत्त्वम् । लक्ष्मी पूरण प्रत्ययात् प्रमाणी
शब्दाच्चेति अरामः समासान्तः । तुल्यार्थेति—तुल्यार्थः समानाभिधेयः अन्यपदार्थो यस्याः
पूरण्याः सा तुल्यार्थान्यपदार्था, तस्या भाव स्तत्त्वम् तस्मिन् । अन्यपदार्थः पूरणी प्रत्यया-
न्तेन सह तुल्यार्थ इवेत् तदेव पुंवत्त्वस्य निषेध इत्यर्थः ।

विद्वन्मतेति पुरुषोत्तमवत्त्वपक्षे । ध्वंषु-संषु-वस्वनडुहां दो विष्णुशान्ते इत्यनेन
सरामस्य दः ॥ २४७ ॥

प्रियादौ,—कृष्णा श्यामवर्णा प्रिया यस्य स कृष्णाप्रियः । प्रियादयस्तु,—

प्रिया कान्ता दृढा भक्ति वामना दुहिता क्षमा ।

सुभगा दुर्भगा तद्वद् विदुषी चपलादयः ॥

२४६. श्लिष्टप्रियादिषु च पुरुषोत्तमवत् ।

पूर्वनिषेधापवादोऽयम् । श्लिष्टप्रियः, विभुक्तकान्तः, दृढभक्तिः, प्रिय-
दुहिता ।

नताविति—ननिषेधः, अत् प्रत्ययश्च किन्तु ऋराम गोपीत्यादिना कप् प्रत्ययः ?
कृष्णा प्रिय इति—गोरीपआप इत्यादिना वामनः । चपलादय इति—आदिपदेन मनोज्ञा
कल्याणी समा प्रभृते ग्रहणम् ।

अमृता०—२४६. श्लिष्टेति । व्यक्तार्थम् । श्लिष्टाप्रिय इति—श्लिष्टा प्रिया येनेति
विग्रहः । विभुक्ता कान्ता येन स विभुक्तकान्तः, दृढा भक्ति र्यस्य स दृढभक्तिः, प्रिया चासौ
दुहिता चेति प्रियदुहिता । एवं मृगचपला, महाष्टमी, पुण्य नवमीत्यादि च । न च पूरणी-
प्रियादिष्विति निषेधे प्राप्तेऽयमपवादविधिर्ज्ञेयः ।

बाल०—अथ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ २४८ ॥

बाल०—वाच्य । ऊडस्तु पुरुषोत्तमवन्न भवति । पूरणीप्रियादिषु परेषु च
पुरुषोत्तमवन्न भवति । विधिसूत्रस्य वृत्तिमाह पुरुषोत्तमवत् स्यादिति । तुल्येति ।
तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां परस्यामित्यर्थः । अत्र श्यामराम इति उदाहरणं दर्श्यते इति शेषः ।
एवं पीताम्बर इति । वैष्णवभार्य इति । वैष्णवी भार्या यस्येति विग्रहः । सन्निहितस्यैव
निकटवर्त्तिन एव स्यादिति पुरुषोत्तमवत्त्वं इति शेषः । सन्निहितैव स्यादिति वा पाठः ।
सन्निहितैव वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् स्यादित्यर्थः । मृद्वीपट्वाविति मृद्वीच पट्वीच
इति विग्रहः । मृद्वीपटुभार्य इति अत्र पट्वीशब्दस्यैव पुरुषोत्तमवत्त्वं नतु मृद्वीशब्दस्य ।
वनमालाशोभ इति वनमाला शोभा यस्येति विग्रहः । वनमालाशब्दस्य वाच्यलिङ्गत्वं
नास्तीति न पुरुषोत्तमवत्त्वं । तुल्यार्थेति किं इति । तुल्याधिकरणलक्ष्म्यामिति किमित्यर्थः ।
कल्याणीमातेति कल्याण्याः मातेति विग्रहः । अत्र मातृशब्दस्य लक्ष्मीत्वमस्त्येव, किन्तु
तुल्याधिकरणत्वं नास्तीति न पुरुषोत्तमवत्त्वं । गोपीजन इति श्यामरामः । अत्र जन-
शब्दस्य तुल्याधिकरणत्वमस्ति, किन्तु लक्ष्मीत्वं नास्तीति न पुरुषोत्तमवत्त्वं । गोपेति
गोपवरोरुः रमणी यस्येति विग्रहः । ऋरामगोपीसर्पिरादिभ्य इत्यनेन कप् । कृष्णेति
पञ्चमीत्यस्य विशेष्यमाह रात्रिरिति । कृष्णा पञ्चमी यासामित्येव विग्रहः । कृष्णापञ्चमा
इति पञ्चम्यत्र पूरणी । अतो न पुरुषोत्तमवत्त्वं लक्ष्मीपूरणप्रत्ययात् प्रमाणीशब्दाच्च
इत्यनेन अरामः समासान्तः । तुल्यार्थेति । तुल्यार्थः समानाभिधेयोऽन्यपदार्थो यस्याः सा
तुल्यार्थान्यपदार्था तस्याभावस्तत्त्वं तस्मिन् । तुल्यार्थान्यपदार्थत्व एवेति पूरण्या इति
शेषः । निषेध इति पुरुषोत्तमवत्त्वस्येति शेषः । अन्यत्र त्विति तुल्यार्थान्यपदार्थत्वाभावे

२५०. कृष्णनामवृत्तिमात्रे ।

वृत्तिमात्रमेकपदत्वं, तत्र पुंवत् । सर्वासां प्रियः सर्वप्रियः । एवमन्य-
तनयः, तन्मुखं, एकक्षीरम् । नकृष्णनाम द्वन्द्व इति कृष्णनामत्व
निषेधात्, कथं दक्षिणोत्तरपूर्वाणां, पूर्वदक्षिणपश्चिमा इति ? तत्र
न पुंवद्भाववर्जं कार्यमिति कातन्त्रविस्तरः । भवतीप्रसादादित्यत्र
व्यभिचारोऽपीष्यते ।

२५१. कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु ।

कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । एवं मृगपदं, मृगक्षीरं, काकशावकः ।

अमृता०—२५०. कृष्णेति । वृत्तिमात्रे एकपदत्वे समासे इत्यर्थः, कृष्णनाम पुंवत्
स्यात् । अन्यतनय इति अन्यस्याः तनय इति विग्रहः । एवं तस्या मुखं तन्मुखं, एकस्याः
क्षीरं एकक्षीरमिति । श्यामरामस्त्वत्र नेष्ट, पुंवत्वोदाहरणाचरितार्थत्वात् । आशङ्कते—
कथमित्यादि । कथं पुंवद्भावः स्यादित्याशङ्कापक्षः । तत्र हेतुः—कृष्णनामत्वनिषेधादिति ।
समाधातुं प्राचीन वचनमुद्धरति—तत्र ने त्यादि । तत्र द्वन्द्वे पुंवद्भावं वर्जयित्वा अन्यत्यत्
कार्यं (कृष्णनामकार्यं) तत्र स्यादित्यर्थः । अतो द्वन्द्व समासे पुंवत्त्वरूपकृष्णनामकार्यं
भवत्येवेति कातन्त्रविस्तराशयः, स एव प्रकृतसिद्धान्त इति भावः । व्यभिचार इति
पुरुषोत्तमवत्त्वस्येति शेषः । भवतीप्रसादादिति प्रयोग आर्ष इति केचित् । एवञ्च ‘एकोऽहं
भवतीसुतक्षयकरोमातः कियन्तोऽरय’ इति वेणीसंहार प्रयोगः प्रामाणिक एवेत्याहुः ।

अमृता०—२५१. कुक्कुटीति । अण्डादिषु परेषु कुक्कुटीप्रभृतयः पुरुषोत्तमवद्
भवन्ति । मृगपदमिति मृग्याः पदमिति विग्रहः । एवं मृगक्षीरमित्यादि च ।

त्वित्यर्थः । तौ निषेधात् प्रत्ययौ । कृष्णापञ्चमा रात्रय इत्यत्र पुरणी तुल्यार्थान्यपदार्था
अतो निषेधात् प्रत्ययौ । कृष्णपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्रतु पुरणी तुल्यार्थान्यपदार्था अतो
निषेधात् प्रत्ययौ, किन्तु ऋरामगोपीसर्पिरादिभ्य इत्यनेन कप् । कृष्णाप्रिय इति गोरीपः
आप इत्यादिना वामनः । प्रियादयस्त्विति । प्रियादयस्तु एते । प्रियाकान्तादृढादयः ।
चपलादय इत्यादीत्यादिपदेन मनोज्ञा कल्याणी सचिवास्वासमानां ग्रहणं । जुमरादौ
विदुषी क्षमाच न दृश्यते ॥ २४६ ॥

बाल०—श्लिष्ट । वृत्तिमाह पुरुषोत्तमवदिति स्यादिति शेषः । श्लिष्टप्रियादिषु
प्रयोगेषु उत्तरपदे परे पुरुषोत्तमवत् स्यादित्यर्थः । पूर्व्वेति पूर्व्वोक्तस्य निषेधस्य अपवादो
बाधकोऽयं योग इति । पूर्व्वनिषेधापवाद इत्यत्र निषेधापवाद इति वा पाठः । श्लिष्टप्रिय
इति श्लिष्टा प्रिया येनेति विग्रहः । विमुक्तकान्त इति विमुक्ता कान्ता येनेति विग्रहः ।
दृढेति दृढा भक्तिरस्येति विग्रहः । प्रियेति प्रिया दुहिता यस्येति विग्रहः । श्लिष्टप्रियादिषु
नतूङो नच पुरणीप्रियादिष्वित्यनेन निषेधः स्यात् ॥ २५० ॥

२५२. प्राप्तापन्ने अपि ।

प्राप्ता गोपिकां प्राप्तगोपिका, एवमापन्नगोपिका । अपि शब्दात् द्वितीया भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा इत्याद्यपि ।

२५३. न संज्ञापूरण्यौ णक स्तद्धितकरामोद्धवश्च ।

आख्यातकृत्तद्धितेषु च निषेधोऽयम् । एवमुत्तरत्र । दत्ता भार्या यरय

अमृता०—२५२. प्राप्तेति । प्राप्तापन्ने अपि पुरुषोत्तमवद् भवतः परपदे सतीति शेषः । प्राप्तगोपिकेति प्राप्तापन्ने द्वितीययेत्यनेन कृष्णपुरुषः । अपि शब्दात् तुल्याधिकरण लक्ष्म्याः परत्वाभावेऽपि पुंवत्त्वं केषाञ्चिद्विष्टमित्युदाहरति—द्वितीया भिक्षाया इति । द्वितीयतृतीय चतुर्थं तुर्यतुरीय तलाग्रादयश्च वेत्यनेन व्यधिकरण श्यामरामः ।

अमृता०—२५३. न संज्ञेति । संज्ञापूरण्यौ पुरुषोत्तमवन्न भवतः, णकप्रत्ययान्तस्तथा करामोद्धवतद्धितश्च पुरुषोत्तमवन्न भवति । तद्धितेति—तद्धिते कराम उद्धवो यस्य स तद्धितकरामोद्धवः । आख्यात कृत्तद्धितेषु चेत्यत्र चशब्दात् समासे तुल्याधिकरणलक्ष्म्या-मित्याकृष्यते, आख्यातादिषु परेषु चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रेति—वक्ष्यमाण निषेधाश्च तुल्याधिकरणलक्ष्म्यामाख्यात कृत्तद्धितेषु परेषु च ज्ञेया इत्यभिप्रायः । योगरूढिरिति—योगिकत्वेऽपि रूढित्वं यथा पङ्कजशब्दः । तथा केनचिज्जनेन दत्तेति योगार्थः, तत्तेति तस्या नाम चेति रूढ्यर्थश्च । एवं गुप्तेति कस्याश्चिन्नाम, केनापि सा लुवकायिता चेति योग-रूढित्वम् । दत्तायत इति—दत्तेवाचरतीत्यर्थे दत्ता शब्दात् क्यङ् । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् क्यङ्मानिनो णौ चेति विहितस्य पुंवत्त्वस्यायं निषेधः । इह पुंवत्त्वे कृतेऽपि दत्तायते इत्येव पदं स्यात्, ततो निषेध सार्थकता तु रुविमणीयते इत्यादावेव बोध्या । कृति परे चोदाहरणं यथा—दत्तामानिनीत्यादि ।

बाल०—कृष्ण । वृत्तिमाह वृत्तीति । अत्र पुम्बदिति स्यादिति शेषः । पुम्बदित्यत्र पुरुषोत्तमवदिति वा पाठः । अन्यतनय इति अन्यस्यास्तनय इति विग्रहः । तन्मुखमिति तस्या मुखमिति विग्रहः । एकेति एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः । न कृष्णनामेति । दक्षिणेति । दक्षिणाच उत्तराच पूर्वा चेति विग्रहः । पूर्वेति पूर्वाच दक्षिणाच पश्चिमा चेति विग्रहः । कथं पुम्बद्भावो भवत्वित्ययमत्र विरोधः । पूर्वदक्षिणपश्चिमा इत्यमर-कोषोक्तमिति ज्ञेयं । सिद्धान्तमाह तत्रेति । तत्र द्वन्द्वे पुम्बद्भावं वर्जयित्वा कार्यं कृष्ण-नामकार्यं न स्यात् । पुम्बद्विषये तत् कार्यं भवतीति कातन्त्रविस्तरः । अतो पुम्बद्भावो भवत्येवेति न कश्चिद्विरोधः । भवतीप्रसादादिति । भवत्याः प्रसाद इति विग्रहः । व्यभिचार इति पुरुषोत्तमवत्त्वस्येति शेषः ॥ २५१ ॥

बाल०—कुक्कुट्या । अण्डादिषु परेषु कुक्कुट्यादयः पुरुषोत्तमवद्भवन्ति । मृग-पदमिति मृग्याः पदमिति विग्रहः । एवं मृगक्षीरमिति । काकशावक इति काव्याः शावक इति विग्रहः । शावकः शिशु । (छागदुग्धं) ॥ २५२ ॥

स दत्ताभार्यः । योगरूढिरेषा दत्तेति । एवं गुप्ताभार्यः । दत्तायते । तद्धिते तु वक्ष्यमाणविधेर्निषेधः । दत्ताकल्पा, दत्तापाशा । एवं पञ्चमीभार्य इत्यादि ।

णकः—गोपिकाभार्यः । तद्धितः—मद्रिकाभार्यः । णकस्तद्धित इति किम्—जल्पाकभार्यः ।

२५४. न वृष्णीन्द्रहेतु तद्धितलक्ष्मीररक्तविकारयोः ।

वक्ष्यमाणविधेरिति—“वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् त्रादिषु नतूङि” इति यद् विधानं तद्धिते वक्ष्यते तस्यायं निषेध इत्यर्थः । तत्र त्रतसी तरतमौ चरट् जातीयौ कल्प-
देश्य देशीया रूप पाशौ त्रादय इति च वक्ष्यते । तेन दत्ताकल्पा दत्तापाशा इत्यादौ पुं वत्त्वे प्राप्ते निषिध्यतेऽनेन । संज्ञायामेव आख्याताद्युदाहरणप्रपञ्चो दर्शितः, पञ्चमीभार्य इति पूरण्या उदाहरणम् । तस्याश्च प्रपञ्चो यथा—आख्याते पञ्चमीयते, कृति पञ्चमी-
मानिनी, तद्धिते—पञ्चमीतः पञ्चमीदेश्या इत्यादि, तथा सप्तमीभार्यः, सप्तमीयते इत्यादि च ज्ञेयम् । गोपिकाभार्य इति—गोपिकेति गुप गोपने धातो णक प्रत्ययः, लक्ष्म्यामापि कृते अरामस्य इरामः । मद्रिकेति—मद्रशब्दात् संज्ञायां कप्रत्यय स्तद्धितः, पूर्ववदिरामः । णकस्तद्धित इति किमिति—करामोद्धव इत्येवनिषेधसूत्रलक्षणमस्तु किं तद्धित ग्रहणेनेति संशयपक्षः । जल्पाकभार्य इति जल्पाकी भार्या यस्येति विग्रहः । जल्पभिक्ष कुट्टेत्यादिना आकट् प्रत्ययः कृत् । तद्धितेति विशेष्यमनुक्त्वा केवलं करामोद्धव इत्युक्ते तु अत्रापि पुं वत्त्वस्य निषेधः स्यादिति दोष आपद्येतेति भावः ।

अमृता०—२५४. न वृष्णीन्द्रेति । वृष्णीन्द्रहेतु र्य स्तद्धित स्तस्माद् विहितो लक्ष्मी-
प्रत्ययः पुरुषोत्तमवत् भवति । रक्तार्थे विकारार्थे तु तादृशलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् स्यादेवे-
त्यर्थः । यादवीति यदुशब्दात् केशवणः, णित्वादादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, उरामस्य गोविन्दः, केशवत्वादीप् वक्ष्यते । माथुरीमानिनीति,—आत्मानं माथुरीं मन्यत इत्यर्थे—

बाल०—प्राप्ता । प्राप्तापन्ने अपि परपदे पुरुषोत्तमवद्भवतः । प्राप्तगोपिकेति प्राप्तापन्ने द्वितीययेत्यनेन कृष्णपुरुषः । आपन्नगोपिकेति आपन्ना गोपिकामिति विग्रहः । द्वितीयभिक्षेति, द्वितीयतृतीयचतुर्थतुरीयतनाग्रादयश्च वेत्यनेन कृष्णपुरुषः । इत्यादी-
त्यादिपदेन शिष्टप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि पुरुषोत्तमवत्त्वं ज्ञेयं ॥ २५३ ॥

बाल०—न संज्ञा । संज्ञादयः पुरुषोत्तमवत् भवति । आख्यातकृत्तद्धितेषु चेत्यत्र चशब्दात् तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां आख्यातकृत्तद्धितेष्वपि परेष्वित्यर्थः । आख्यातकृदित्यत्र आख्याततद्धितयोश्च इत्येव पाठो ज्ञेयः । यतः कृत्प्रकरणे कृदन्ते परे पुरुषोत्तमवत्त्वस्य विधिसूत्रं न दृश्यत इति । किन्त्वाख्यातप्रकरणे नामधातुगणे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधि-
करणलक्ष्म्यां क्यङ्मानिनोनौ चेत्यत्र सूत्रे मानिन् दृश्यते सत् कृदिति गोस्वामिपादेनात्र कृदिति गृहीतमिति । एवमुत्तरत्रेति तस्माद्वक्ष्यमाणनिषेधोऽपि तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां

यादवीभार्य, माथुरीमानिनी । वृष्णीन्द्रेति किम्—मध्यमभार्य । अरक्त-
विकारयोरिति किम्—कौङ्कुमपटीकः, लौहेशो रथः ।

२५५. न जाति-स्वाङ्गाभ्यामीप् ।

—‘मन्यतेः खश् णिनी आत्ममनने’ इत्यनेन णितिः, ऋरामाच्चतुर्भुजानुबन्धान्नरामा-
दित्यादिना ईप् । माथुरीति मथुरायां भवा इत्यर्थे केशवणः, पूर्ववद् वृष्णीन्द्र ईप् च ।
मध्यमभार्य इति—मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः । मध्यमेति मध्यशब्दात् तत्रभवार्थे
केवलः अरामो मुमागमेन निपात्यते, तत आप् । अत्र तद्धित प्रत्ययस्य वृष्णीन्द्रहेतुकत्वा-
भावाच्चनिषेधः । कौङ्कुमपटीक इति—कौङ्कुमी पटी यस्येति विग्रहः । कौङ्कुमीति
कुङ्कुमेन रक्ता इत्यर्थे—तेन रक्तं रागादिति केशवणः । लौहेश इति—लौही ईशा यत्रेति
विग्रहः । लौहीति लोहस्य विकार इत्यर्थे—तस्य विकार इति केशव णः । ईशा रथा-
वयवविशेषा । उभयत्र वृष्णीन्द्रहेतु तद्धितलक्ष्मीत्वेऽपि रक्त विकारार्थत्वाच्च हि पुंवत्त्व
निषेधः । निषेधेतु सति लौहीणा इत्येवं रूपं स्यात् । एवमुत्तरत्र इत्युक्तित आख्यातादावपि
यथा—यादवीयते, यादवीमानिनी, यादवीकल्पेत्यादि ।

अमृता०—२५५. नजातीति । जातिस्वाङ्गाभ्यामीवन्तः पुरुषोत्तमवन्न भवति ।
गोपीभार्य इति—गोपीभार्या यस्येति विग्रहः । गोपीति जातिवाचकाद् गोपशब्दाद् ईप् ।
सुकेशीति—स्वाङ्गवाचकात् सुकेश शब्दात् “स्वाङ्गाद् वा” इत्यनेन ईप् । अत्रापि निषेधो

आख्यातकृतद्धितेषु प्रवर्तत इति भावः । योगरुद्धिरिति । एकस्याः एव नाम सा केनापि
दत्ता चेति योगरुद्धित्वं । एवमिति गुप्ता भार्या यस्येति विग्रहः । गुप्तेत्यकस्या नाम सा
केनापि लुक्कायिताच्च । कृदन्ते उदाहरणमत्र ग्रन्थकृता न दत्तं । तत्तु दत्तामानिनीति
ज्ञेयं । दत्तायत इति दत्तेवाचरति इति दत्ताशब्दात् क्यङ् वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत्
क्यङ् मानिनोर्नौ चेत्यनेन विहितस्यापि पुरुषोत्तमवत्त्वस्य निषेधः । दत्तायत इति
पुरुषोत्तमवत्त्वे कृतेऽपि भवति । निषेधस्य प्रयोजनन्तु रुक्मिणीयते पञ्चमीयत इत्यादौ
विद्यत एवेति ज्ञेयं । तद्धिते त्विति तद्धितप्रकरणे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीपुरुषोत्तमवत्त्रादिषु
नतुङि सूत्रं वक्ष्यते तस्यापि निषेधोऽयं । त्रतसीतरतमौ चरङ्जातीयौ कल्पदेश्यदेशीया
रूपपाशौ त्रादर इति वक्ष्यते । गोपिकाभार्य इति गोपिका भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र
पूरण्याः पुरुषोत्तमवत्त्वनिषेधः, इत्यादीत्यादिपदेन षष्ठीभार्यः सप्तमीभार्यः पञ्चमीयत
इत्यादि ज्ञेयं । गोपिकाभार्य इति गोपिका भार्या यस्येति विग्रहः । गोपिकेति गुष गोपने
णकतृणादित्यनेन णकः । लक्ष्म्यामपि कृते अरामस्य इरामः । मद्रिका भार्या यस्येति
विग्रहः । मद्रिकेति मद्रशब्दात् कप्रत्ययस्तद्धितः, लक्ष्म्यामपि कृते अरामस्य इरामः ।
णकस्तद्धित इति किमिति करामोद्धव इत्येवास्त्विति शेषः । जल्पाकभार्य इति जल्पाकी
भार्या यस्येति विग्रहः । जल्पाकीति जल्पभिक्षकुट्टुल्लवृङ् आकट् इत्यनेन आकट्
टित्त्वादीप् ॥ २५४ ॥

बाल०—न वृष्णी । वृष्णीन्द्रहेतुस्तद्धितोऽन्तो यस्यास्तथाभूता लक्ष्मीः पुरुषोत्तमवन्न

गोपीभार्यः, सुकेशीभार्यः, गोपीयते ।

२५६. मानिनि न निषेधः ।

ब्राह्मणमानिनी, सुकेशमानिनी ।

२५७. अनूङो न ते निषेधाः श्यामरामे, जातीय-देशीययोश्च ।

कृष्णपञ्चमी, कृष्णप्रिया, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, गोपकभार्या, मदक-
भार्या, यादवभार्या, गोपभार्या, सुकृशभार्या । जातीय-देशीयौ तद्धितौ ।

ऽयमाख्यात कृत्तद्धितेषु च ज्ञेयः । तत उदाहृतमाख्याते—गोपीयत इति । एवं तद्धिते च गोपीकल्पेत्यादि । कृत्ति तु पुंवद्भाव इष्ट इत्याचष्टे,—

अमृता०—२५६. मानिनीति स्फुटम् । ब्राह्मण मानिनीति—आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यत इत्यर्थे पूर्ववत् णिनिः । एवं सुकेशमानिनीति च ।

अमृता०—२५७. अनूङइति । श्यामराम समासे ऊङन्तभिन्ना स्ते पूर्वोक्ता निषेधा न भवन्ति, तत्र तत्र पुंवद्भावो भवत्येवेत्यर्थः । तथा जातीयदेशीययोश्च प्रत्यययोः परयो स्ते निषेधा न स्युः । तत्रादौ निषेध विषयान् दर्शयति—कृष्णपञ्चमोत्यादि । कृष्णा चासौ

भवति । अरक्तविकारयोरिति रक्ते विकारे चार्थे यदा वृष्णीन्द्रहेतुस्तद्धितः क्रियते, तदा निषेधो न भवतीत्यर्थः । यादवीभार्य इति यादवी भार्या यस्येति विग्रहः । यादवीति यदुशब्दात् केशवणस्तद्धितः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः उरामस्य गोविन्दः । केशवत्वादीप् । माथुरीमानिनीति आत्मनि माथुरीं मन्यते इति मन्यतेः खश्णिनी आत्ममनने इत्यनेन णिनी । माथुरीति मथुरायां भवा इत्यर्थे केशवणस्तद्धितः । मध्येति मध्ये भवा मध्यमा सा भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र वृष्णीन्द्रलक्ष्मीत्वाभावात् पुम्वद्भावः । निषेधोऽयं आख्यातेच प्रवर्तते अतो यादवीयते माथुरीयते इत्याद्यपि । कौङ्कुमपटीक इति कौङ्कुमी पटी यस्येति विग्रहः । कौङ्कुमीति कुङ्कुमेन रक्ता इत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यनेन केशवणः । लौहेश इति लौही ईशा यत्रेति विग्रहः । लौहीति लोहस्य विकार इत्यर्थे तस्य विकार इत्यनेन केशवणः, ईशात्र रथावयवविशेषः । वृष्णीन्द्रहेत्विति किं । वैयाकरणभार्यः वैयाकरणी भार्या यस्येति विग्रहः । वैयाकरणीति व्याकरणमधीते वेद वा इत्यर्थे तदधीते वेद वा इत्यनेन केशवणः वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशविष्णुपदान्तयोर्द्वारादिस्थयोश्च वृष्णीन्द्रं निषिध्य यवराजयोरैयौ न तु स्वागतदेरित्यनेन यरामस्य ऐय ॥ २५५ ॥

बाल०—न जाति । व्यक्तार्थमेतत् । गोपीभार्य इति गोपी भार्या यस्येति विग्रहः । गोपीति जातिवाचकादशोपशब्दादीप् । सुकेशीभार्य इति सुकेशी भार्या यस्येति विग्रहः । सुकेशीति स्वाङ्गाद्वेत्यनेन ईप् । गोपीयते इति निषेधोऽयं आख्यातेच प्रवर्तते । अतोऽत्रापि पुरुषोत्तमवत्त्वस्य निषेधः ॥ २५६ ॥

कृष्णजातोयेत्यादि, कृष्णदेशीयेत्यादि । ऊङस्तु निषेधएव,—गोपवरोरु
रमणी । इति पुंवद्भावः ।

२५८. गोत्र याप ईः पुत्र-पत्योः कृष्णपुरुषे न च वामनः पीताम्बरे
तु बन्धौ, मातृक-मातृ-मातेषु वा ।

कारोषगन्ध्यायाः पुत्रः कारोषगन्धी पुत्रः । एवं कारोषगन्धी पतिः
कृष्णपुरुषे किम्—कारोषगन्ध्यापति ग्रामः । तथा कारोषगन्धी बन्धुः,

पञ्चमी चेति विग्रहः । एवं सर्वत्रोदाहरणे श्यामराम स्तद्विग्रहश्च योज्यः । अत्र कृष्ण-
प्रियेत्यत्र च—‘नच पूरणीप्रियादिषु’ इति निषेधे प्राप्ते पुनस्तन्निषेधेनानेन विधानमर्थात्
पुंवत्वमेव आप्रतिमितिभावः । दत्तभार्यादि चतुर्षु—‘न वृष्णीन्द्रहेतुतद्वित लक्ष्मीरित्यादिना
निषेधः प्राप्तः, गोपभार्यादिद्वये—न जातिस्वाङ्गाभ्यामित्यनेन । कृष्णजातीयेति—
‘प्रकारवती’त्यादिना प्रकारार्थे जातीय प्रत्ययः । कृष्णेति संज्ञा, यमुना द्रौपदी वा, तत्
प्रकारेत्यर्थः । इत्यादि शब्देन—गोपकजातीया, यादवजातीया, ब्राह्मणजातीया, सुकेश
जातीयेत्यादि । कृष्णदेशीयेति—ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीया इत्यनेन देशीयप्रत्ययः ।
इहापि कृष्णेति संज्ञा बोध्या । इत्यादिना गोपक देशीयेत्यादयुन्नेयम् । गोपवामोरुरमणीति
श्यामरामः, पीताम्बरेऽपि नास्य पुंवत्वमिति दर्शितमेव प्राक् ।

अमृता०—२५८. गोत्रेति । कृष्णपुरुष समासे पुत्र-पत्योः परयोः गोत्रयापः स्थाने
ईरामादेशो भवति नतु वामनः । पीताम्बरसमासे तु बन्धु शब्दे परेगोत्रयापः स्थाने
ईरामः स्यात् वामनो न स्यात् । पीताम्बर समासे मातृक मातृ-मातेषु परेषु गोत्रयाप
ईरामो वा भवति, न च वामनः । गोत्र याप इति गोत्र प्रत्ययान्ताद् याप इत्यर्थः ।
कारोषगन्ध्याया इति—करीषः शुष्कगोमय इव गन्धो यस्य स करीषगन्धः, तस्य
गोत्रापत्यं कारोषगन्धः, तदिताण् प्रत्ययः । ततो—“गुरुपोत्तमाभ्यामनार्षाभ्यां गोत्र-
विहिताणिण् प्रत्ययाभ्यां याप्” इति यावन्तेन कारोषगन्ध्या शब्दे निष्पन्ने षष्ठी कृष्ण
पुरुषे याप ईरामे कृते—ईशस्य वीतरपदे ईवव्ययसेयुवो विनेति यद् वामनत्वं प्राप्तं
तन्निरासार्थमिह—नच वामन इति निषेधः । एवं कारोष गन्धीपतिरिति । कारोषगन्धी
बन्धुरिति—कारोषगन्ध्या बन्धुर्यस्येति विग्रहः । हे कारोषगन्धीमातृकेति—कारोषगन्ध्या
माता यस्येति विग्रहः, ऋराम गोपीत्यादिना कप् प्रत्ययः । अत्र याप ईरामो विभाषया ।

बाल०—मानि । एतदपि व्यक्तार्थं । ब्राह्मणमानिनीति आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते
इति णिनिः । सुकेशमानिनी आत्मानं सुकेशीं मन्यते णिनिः ॥ २५७ ॥

बाल०—अनू । श्यामरामसमासे ते पूर्वोक्ता निषेधा अनुङो न भवन्ति । अनुङ्
इति उङ्भित्तस्येत्यर्थः । जाती । जातीयदेशीययोश्च परयोस्ते निषेधा न भवन्ति ।
कृष्णपञ्चम्यादिषु श्यामरामः कर्त्तव्यः । कृष्णपञ्चम्याद्युदाहरणद्वये नतुङो नच पूरणी

हे कारीषगन्धीमातृक हे कारीषगन्ध्यामातृकेत्यादि । मातृपक्षे कप्रत्ययाभावस्तु निर्देशबलादेव ।

२५६. महतः संसारस्याराम एकाधिकरण-जातीययोः, घास-कर-विशिष्टेषु च पुरुषोत्तमवच्च ।

इत्यादि पदेन हे कारीषगन्धीमातः, हे कारीषगन्ध्या मातः, हे कारीषगन्धीमात, हे कारीषगन्ध्या मातेति । मातृपक्षइति—हे कारीषगन्धीमातरित्यादि युष्मे ऋरामान्तत्वात् ऋरामगोपीत्यादिना प्राप्तः कप् प्रत्यय इह न भवति, सूत्रे मातृ निर्देशसामर्थ्यादित्यर्थः । समासान्त विधेरनित्यत्वादिति च वक्तुं शक्यते । अन्तिमद्वये तु—“बुद्धेतु मातृकस्य माता-देशो वाच्यः पूज्यपुत्रे वाच्ये” इत्यरामान्त एव मातादेशः ।

अमृता०—२५६. महतइति । एकाधिकरणे शब्दे परे जातीये प्रत्यये च परे महतः संसारस्य आराम आदिश्यते । तथा घासकर विशिष्टेषु च परेषु महतः संसारस्याराम आदिश्यते, महच्छब्दो लक्ष्मीश्चेत्तदा तस्य पुरुषोत्तमवत्वञ्च भवति । महादेव इति तुल्या-धिकरणे श्यामरामः । महाभुज इति समानाधिकरणे पीताम्बरः । महतः प्रकार इत्यर्थे

प्रियादिष्वित्यनेन निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं । दत्तभार्यादिचतुर्षु न संज्ञापूरण्यावित्यादिना निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं । यादवभार्या इत्यत्र न वृष्णीन्द्रहेतुतद्धितान्तेत्यादिना निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं गोपीभार्याद्युदाहरणद्वयेन जातीय्यादिना निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं । अनुङ् इत्यत्र जातीयेति दत्ता प्रकारवतीत्यर्थे प्रकारवतीजातीय इत्यनेन जातीयस्तद्धितः । अत्र न संज्ञापूरण्यावित्यादिना निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं । कृष्णजातीयेत्यादि इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते नतु दत्तजातीयेति । यद्येवं तदा कृष्णेति गुणवाचिका किन्त्वत्रापि संज्ञैवेति ज्ञेयं । कृष्णात्र यमुना द्रौपदी वा । इत्यादीत्यादिपदेन गोपकजातीया यादव-जातीया इत्यादि दत्तदेशीयेति ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीया इत्यनेन देशीयस्तद्धितः । अत्रापि न संज्ञेत्यादिना निषेधे प्राप्ते निषेधविधानं । कृष्णदेशीयेत्यादि इत्यत्रापि संज्ञैव नत्व येति । आदिपदेन गोपदेशीयेत्यादि । गोपवरोरुरमणीति श्यामरामः ॥ २५८ ॥

बाल०—गोत्र । कृष्णपुरुषसमासे पुत्रपत्योः परयोगोत्रयापः स्थाने ईर्भवति नच वामनः । पीता । पीताम्बरसमासेतु बन्धौ परे गोत्रयापः स्थाने ईर्भवति नच वामनः । मातृ । पीताम्बरसमासे मातृकमातृमातेषु परेषु गोत्रयापः स्थाने ईर्वा भवति नच वामनः । कारीषगन्ध्याया इति अणप्रत्ययान्तात् कारीषगन्धशब्दात् । गोरूपोत्तमाभ्यामनार्षाभ्यां गोत्रविहिताणिन्प्रत्ययाभ्यां याप् इत्यनेन याप् । कारीषगन्धीपुत्र, इति ईरामे कृते ईशस्य वीत्तरपदे ईवव्ययसेयुवः विनेत्यनेन वामनः स्यादिति तन्निरासार्थं निषेधविधानं । एवं कारीषगन्धीपतिरिति । कारीषेति कारीषगन्ध्याः पतिर्यत्रेति विग्रहः । तथेति कारीषगन्ध्या बन्धुर्यत्रेति विग्रहः । हे कारीषगन्धीमातृकेति कारीषगन्ध्या माता यस्येति विग्रहः ।

महांश्चासौ पुरुषश्च महापुरुषः । महादेवः । महान् भुजोऽस्य महाभुजः ।
महाजातीयः । महतीप्रिया यस्येत्यादौ नेष्यते, लिङ्गविशिष्टग्रहणस्य
प्रायिकत्वादिति जुमरः । महतीप्रियः ।

जातीय प्रत्यये महाजातीयः । अत्र जातीयस्य पृथगुपादानादेकाधिकरणत्वाभावेऽपि
आरामादेशप्रवृत्तिः । ननु यद्यपि घाषादिषु हि पुंवद्भाव उक्तस्तथापि नाम्नो ग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन एकाधिकरणे स्त्रीलिङ्गस्यापि महच्छब्दस्य संसार-
स्यारामो भवत्विति चेत्तन्निरस्यति—लिङ्गविशिष्टस्येति । प्रायिकत्वादनित्यत्वादित्यर्थः ।
पुंवद्भावनिषेधविषयेतु नाराम इति जुमराशयः । नच पूरणीप्रियादिषु इति पुंवत्तन्निषेधस्य
विषय एषः । कृते त्विह आरामे स्त्रीप्रत्ययार्थो गुप्तः स्यादित्येव तत्र बीजं ज्ञेयम् । महती-
प्रियइति गोरीप आप इत्यादिना वामनः ।

ऋरामगोपीसर्पिरादिभ्य इत्यनेन कप् । इत्यादीत्यादिपदेन हे कारीषगन्धीमातः हे कारीष-
गन्ध्यामातरिति हे कारीषगन्धीमात हे कारीषगन्ध्या मातेति । कारीषगन्धी मातरित्यादौ
मातृपक्षे कप्प्रत्ययाभावस्तु सूत्रे मातृनिर्देशसामर्थ्यात् न केवलमयमेव हेतुः, किन्तु
समासान्तप्रत्ययस्यानित्यत्वाच्च । कारीषगन्धीमातेत्यत्रतु बुद्धेतु मातृकस्य मातादेशो
वाच्यः । पूज्यपुत्रे वाच्ये मातृकस्य मातादेशः ।

“चैतन्याख्यं जगन्नाथं नित्यानन्दं जगद्गुरुं ।

नत्वादौ तत्प्रसादेन सर्वसिद्धि लभामहे ॥ १ ॥

गुरुं हरिं रूपसनातनौच श्रीभट्टयुग्मं रघुनाथदासं ।

श्रीजीवदेवं परमादरेण निपत्य भूमौ शिरसा नमामि ॥ २ ॥

हरिनामामृतं वन्दे शब्दशासनवारिधिं ।

यस्य सन्दर्शनात् स्पर्शादधमोऽप्युत्तमो भवेत् ॥ ३ ॥

सर्वान् जीवयते यो हि वैष्णवांश्च विशेषतः ।

भक्तिशास्त्रविभागेन स जीवः कथ्यते बुधैः ॥ ४ ॥

हरते या हरेश्चित्तं हरा सा राधिकोच्यते ।

तस्या इन्द्रजकन्दर्पः कृष्ण इत्याभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् कृष्णं मनःसत्त्वं नित्यं यस्य स उच्यते ।

हरेकृष्णाभिधश्चास्मिन् स्वर्णमुख्यां प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

परोपकारी शुद्धात्मा ग्रन्थपूर्णं विना किल ।

संसारविषयं हित्वा पितुः शापाद्व्रजं गतः ॥ ७ ॥

तस्य कीर्त्तिं हरेर्नाम्नोऽमृतस्य शब्दशासने ।

बालानां तोषणीं नाम्ना टीकां वै स्वप्रयत्नतः ॥ ८ ॥

वह्नायासात् समाहृत्य क्रमं कृत्वा विशुध्यच ।

भ्रातरं श्रीलगोविन्ददासाख्यं स्वं समन्वयात् ॥ ९ ॥

२६०. अभूत तद्भावे व्यभिचारः ।

महद्भूतो विधुः । घासादौ—महतोमहत्या वा घासः महाघासः ।

२६१. द्व्यष्टनोः संसारस्यारामो दशादौ प्राक्शतात्, त्रैस्त्रयस्, नवतिपर्यन्त चत्वारिंशदादिषु तु वा, नतु पीताम्बरा-
शीत्योः ।

अमृता०—२६०. अभूतेति । अभूततद्भावे तु व्यभिचारः स्यात्, महतः संसारस्या-
रामो न स्यादित्यर्थः । महद्भूत इति—अमहान् महान् भूत इत्यर्थे “अभूत तद्भावे
कृभ्वस्ति योगे विः” इति विप्रत्ययः, केवलस्य प्रत्यय वेर्हर इति तस्य हरः । विधुश्चन्द्रः,
महद्भूतोविधुरिति पौर्णमास्याश्चन्द्र इत्यर्थः । एवं महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र च नात्वम् ।
महाघास इति—एवं महाकरः महाविशिष्ट इति च । एकाधिकरण इति किम्—महतः
पुत्रः महत् पुत्रः । महत्याः पुत्रः महतीपुत्र इत्यादौ तु नारामः ।

अमृता०—२६१. द्व्यष्टनोरिति । शतात् प्राक् पूर्ववर्त्तिनि दशदौ परे द्विशब्दस्य
अष्टन् शब्दस्य च संसारस्य आरामो भवति, शतात् प्राक् दशादौ परे त्रि शब्दस्य त्रयस्
इत्यादिश्यते, चत्वारिंशदादि नवति पर्यन्तेषु परेषु तु तत्तदादेशौ वा भवतः, पीताम्बर
समासे तथा अशीति शब्दे परे चादिष्ट कार्ये न स्याताम् । दशादावित्यादि शब्देन विशति
त्रिंशतो रेव ग्रहणम् । पीताम्बरे निषेधात् समास सामान्ये चायं विधिरित्यायाति । तेन

पाठायामास कात्स्न्येन श्रीगोपीचरणाख्यया ।

सार्द्धं दासो वराकोऽपि स्ववाक्शुद्ध्यर्थिको मुदा ॥ १० ॥

ततः परमभागवताग्रगण्य-श्रीमन्महामहोपाध्यायावलनिषेविताङ्घ्र्यब्ज श्रीमजीव-
गोस्वामिप्रभृतिगुरुणां चरणरजांस्यवलम्ब्यावशिष्टव्याख्यानायोद्यममिममाधुनिकोऽपि
करोमि तत्प्रसादादयं पूर्णश्चेत्तदा तेषामेव महिमप्राबल्यं न चेत्तदा मम किं
सामर्थ्यमिति ॥ २५६ ॥

बाल०—महतः । एकाधिकरणे जातीयेच परस्मिन् महतः संसारस्य स्थाने अरामो
भवति । एकं तुल्यमधिकरणं यस्येति विग्रहः । घास । घासश्च करश्च विशिष्टश्च ते
घासकरविशिष्टेषु महतः संसारस्यारामः स्यात् लक्ष्मीश्चेत् पुरुषोत्तमवच्च पुरुषोत्तमवत्त्वेच
संसारस्यारामः स्यादिति । महादेव इति महंश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । महान् भुजोऽस्येति
पीताम्बरेऽपि एकाधिकरणसम्भवात् महाभुज इति । महाजातीय इति । महतो महत्या
वा प्रकारः महाजातीयः । जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्तत्पराकारः पृथग्वि-
धानादित्येके । महती प्रिया यस्येत्यादौ नेष्यते आराम इति शेषः । हेतुमाह लिङ्गंति ।
नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणस्य प्रायिकत्वात् । बाहुल्यादिति जुमर आह, गोस्वामि-
पादानामप्येतदेव मतं जुमरमतेनैवोदाहरणदर्शनात् । महती प्रिया यस्येति विग्रहः । गोरीप
इत्यनेन वामन इति ॥ २६० ॥

द्वादश, अष्टादश, त्रयोदश, द्वाविंशति रित्यादि । तथा द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशदित्यादि । नेह द्विशतं द्विदशाः द्व्यशीतिरित्यादि ।

२६२. संज्ञायाश्च नेष्यते ।

द्विंशतिः कश्चित् ।

द्वादश इति द्वौ च दश चेति रामकृष्णः, तथा द्वाभ्यामधिका दश, दशभ्यः अधिकौ द्वौ इति वा विग्रहे मध्यपदलोपी श्यामरामः । संख्यायामल्पीयस इति पूर्वनिपातः । एवमष्टादश त्रयोदश इति च । द्वाविंशतिरित्यत्रादिपदेन—अष्टाविंशतिः त्रयोविंशतिः, द्वात्रिंशत् अष्टात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशदिति । एवमष्टाचत्वारिंशत् अष्ट चत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् । द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत् त्रयः पञ्चाशत् त्रिपञ्चाशत् । द्वाषष्टिः द्विषष्टिः अष्टाषष्टिः अष्टषष्टिः त्रयः षष्टिः त्रिषष्टिः । द्वासप्ततिः द्विसप्ततिः अष्टसप्ततिः अष्टसप्ततिः त्रयः सप्ततिः त्रिसप्ततिः । द्वानवतिः द्विनवतिः अष्टानवतिः अष्टनवतिः त्रयो नवतिः त्रिनवति रिति । नेह द्विशतमिति—प्राक्शतादिति निर्देशादितिभावः ।

द्विदशाइति—द्वाभ्यां गुणिता दश इति पीताम्बरे अच् प्रत्ययान्तः । द्वशीतिरिति—द्वाभ्यां गुणिता त्रशीतिरिति पीताम्बरे, द्वाभ्यामधिका अशीतिरिति मध्यपदलोपी श्यामराम च नारामः, अविशेषेण अशीते ग्रहणात् । इत्यादिना अष्टाशीतिः त्रशीति रित्यत्र च न तत्तत् कार्यम् ।

बाल०—अभू । अभूततद्भावे एकाधिकरणादौ व्यभिचारः । उक्तान्यथाचारः । सूत्रद्वयस्यानुवर्तनात् महतः संसारस्यारामे प्राप्ते प्रकारान्तरेण निषेधविधानं । अमहान् महान् भूत इत्यर्थे अभूततद्भावे विः कृभ्वस्त्यनुप्रयोगश्च केवलप्रत्ययवेर्हरः । महद्भूतो विधुरिति विधुश्चन्द्रः कृष्णो वा । विधुः श्रीवत्सलाञ्छन इत्यमरात् । कृष्णस्य महद्दभूतत्वं कस्यचित् कस्मिंश्चित् कार्ये दर्शनापेक्षया विधोस्तु पूर्णमास्यामिति भेदः । अमहती महतीभूता महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्रापि न स्यात् व्यभिचारात् । एकाधिकरणेति किं महतो महत्या वा पुत्रः महत्पुत्रः महतीपुत्र इत्यादौ न स्यात् । घासादाविति रूपं दर्श्यते इति शेषः । महतो महत्या वा घास इति महाघासः । एवं महाकरः महाविशिष्ट इति । घासादाविति किं महत्सर्गः ॥ २६१ ॥

बाल०—द्व्यष्ट । शतात् प्राक् पूर्वस्मिन् दशादौ परे द्व्यष्टनोः संसारस्यारामो भवतीति शेषः । त्रिस्त्र । शतात् प्राक् तस्मिन्नेव परे त्रिषदस्य त्रयस् स्यात् । नव । नवतिपर्यन्ता सीमा येषां चत्वारिंशदादिर्येषां तेच तेच ते । नवतिपर्यन्तचत्वारिंशदादिषु परेषु द्व्यष्टनोः संसारस्यारामस्त्रेस्त्रयश्च वा स्यात् । ननु । यावत् सम्भवस्ताद्विधिरिति न्यायेन पीताम्बरे समासे शतात् प्राक् दशाद्यादिषु परेषु द्व्यादीनां विहितं कार्यं न स्यात् । अशीतीति परस्याश्च अशीत्यादिदशाद्यन्तः पातात् पीताम्बरसमासेऽशीति ग्रहणं विनैव

२६३. षोडशैकादश च निपात्यौ ।

२६४. अष्टन आ कपाले हविषि, गवि तु युक्ते ।

अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपालं हविः । अष्टौ गावो युक्ता यत्र तत्
अष्टागवं ब्राह्मणशकटम् ।

अमृता०—२६३. षोडशेति । षोडश एकादश चेत्येतौशब्दौ निपात्यौ इत्यर्थः । षोडशैकादशशब्दयोर्बहुवचनान्तत्वाद् निपात्यावित्यनेनान्वयो न सम्भवेत्, ततएव शब्दावित्यध्याहार्यं हि समन्वयः कार्यः । षट् च दश च षोडश, अन्तरङ्गस्वादे र्महाहरे सति निपातात् षस्य सः, सस्य विष्णुसर्गः, आदरामगोपालयोरित्युरामः, दश शब्दस्य निपातात् दस्य डः, षणान्तसंख्यात इति जशो महाहरः । एकादश इत्यत्र एकशब्दस्य संसारस्यारामो निपात कार्यम् ।

अमृता०—२६४. अष्टनइति । हविषि वाच्ये कपालशब्दे परे अष्टनः संसारस्य आराम आदिश्यते, गवि परे तु युक्ते वाच्ये अष्टनः संसारस्यारामः स्यात् । कपालं पात्रम् । अष्टागवमिति—गोरतद्वितलुकीति समासान्तः टप्रत्ययः । अष्टगोयुक्तत्वं ब्राह्मणस्याति मानार्थमिति बोध्यम् ।

तस्यां निषेधः सिध्येत् तथाप्यशीतिपृथग्ग्रहणमेतजज्ञापयति अशीत्यां परस्यां पीताम्बरे समासान्तरेऽपि निषेधः स्यादिति । दशादावित्यादिपदेन विंशतित्रिंशच्छब्दयोर्ग्रहणं । अन्यथा तृतीयसूत्रे नवतिपर्यन्तचत्वारिंशदादिषु विकल्पविधानमनर्थकं स्यात्, द्वैकादश इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । नतु पीताम्बरेत्यत्र प्राप्तौ निषेधादयं विधिः समासमात्र एव लभ्यते । अशीत्यां निषेधस्तु नवत्यन्तःपातात् प्राप्तेरिति । द्वादश इति द्वौच दश चेति दशभ्योऽधिकौ द्वाविति द्वाभ्यां गुणिता दश इति वा विग्रहः । संख्यायामल्पीयस इत्यनेन पूर्वनिपातः । एवं अष्टादश त्रयोदश । द्वाविंशतिरित्यादीत्यादिपदेन अष्टाविंशतिः त्रयोविंशतिः द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशदिति । अथेति द्वाचत्वारिंशत् । द्विचत्वारिंशदित्यादीत्यादिपदेन अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् । एवं द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् अष्टापञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत् त्रिपञ्चाशदिति । तथा द्वाषष्टिः द्विषष्टिः, अष्टाषष्टिः अष्टषष्टिः, त्रयःषष्टिः त्रिषष्टिरिति । द्वासप्ततिः द्विसप्ततिः, अष्टासप्ततिः अष्टसप्ततिः, त्रयःसप्ततिः त्रिसप्ततिरिति । एवं द्वानवतिः द्विनवतिः, अष्टानवतिः अष्टनवतिः, त्रयोनवतिः त्रिनवतिरिति । नेह द्विशतं त्रिशतं इति शतात् प्राक् दशादीनां ग्रहणादिति शेषः । द्विदशा इति द्वाभ्यां गुणिता दश इति पीताम्बरेणाच्प्रत्ययान्तः । द्व्यशीतिरिति द्व्याभ्यां गुणिता अशीतिरिति पीताम्बरे द्वाभ्यामधिका अशीतिरिति समासान्तरेऽपि । द्व्यशीतिरित्यादीत्यादिपदेन पूर्ववत् अष्टाशीतिरित्यादयो ज्ञेयाः ॥ २६२ ॥

बाल०—संज्ञा । संज्ञायां वाच्ये शतात् प्राक् दशाद्यासौ परे द्व्यादीनां यत् कार्यं विहितं तन्नेष्यते । द्वाभ्यामधिका विंशतिर्यत्रेति विग्रहः । संज्ञाशब्दानां यथा कश्चिद्बहुवृत्तित्वात् । कश्चिदिति व्यक्तिविशेषः ॥ २६३ ॥

२६५. सहस्य सः ।

विभुरयम् ।

२६६. पीताम्बरे वा ।

प्रभुविधिश्चायम् । सकृष्णः सहकृष्णः ।

२६७. अशिषि गोवत्स हलेष्वेव ।

स्वस्ति सगवे सहगवे इत्यादि । नेह— स्वस्ति सहकृष्णाय ।

अमृता०—२६६. पीताम्बर इति । पीताम्बर समासे उत्तरपदे परे सह शब्दस्य स आदिश्यते विभाषया । प्रभुविधिश्चायमिति—प्रभुत्वेनाग्रिमसूत्रेऽप्यस्याधिकारो भवतीति विकल्पोऽनुत्तरे, विधित्वेन सहस्य सभावरूपं कार्यञ्च भवति । कृष्णेन सह वर्तमान इति विग्रहे सकृष्ण सकृष्ण इति द्वयम् । विधित्वाभावे तु एतत्पदयुगलमन्यानि चानुक्तानि न सिध्येयु रिति विवेच्यम् । पीताम्बर इति किम्—सहयुद्धा, कृत्समासेऽत्र न सभावः ।

अमृता०—२६७. अशिषीति । पीताम्बर समासे अशिषि गम्यमानायां गोवत्स हलेषु एव परेषु सहस्य स आदिश्यते विभाषया । सगवे इति—गवा सह वर्तत इति सगौः तस्मै स्वस्ति मङ्गलं भूयादिति आशीर्गम्यते । इत्यादिना—सवत्साय स्वस्ति, सहलाय स्वस्ति । पक्षे सह वत्साय सहलायेति । नेहेति—गवादित्रयपरत्वे एव नियमात् अन्य-परत्वे सति स भावो न भवतीत्यर्थः ।

बाल०—षोड । षोडशैकादशच द्वौ निपात्यौ निपात्येयातां । षोडशैकादश इति द्वावपि बहुवचनान्तौ । सूत्रे वेदवद्वचवहारत्वात् निर्देशे द्वयोरेकत्वमव्ययत्वञ्च तस्मात् स्वादेर्महाहर इति । ननु यद्यनयोरव्ययत्वं तर्ह्यव्ययविशेषणं ब्रह्मत्यनेन निपात्यावित्यत्र कथं न ब्रह्मत्वं सत्यं । सूत्रे वेदवद्वचवहारादेवाव्ययत्वं वास्तवस्तु न तस्मात् तयोः पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय विशेषणस्यास्य नारायणत्वमिति । षट्च दशच एकश्च दशच इति विग्रहः । षोडश इत्यत्र अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर इत्यनेन स्वादेर्महाहरे सति निपातनत्वात् सत्वापाये विष्णुसर्गन्तस्य आदगोपालयोरित्यनेन उरामः । दशशब्दस्य दस्य डत्वं निपात-फलं बहुत्वात् सनन्तसंख्येत्यनेन जसो महाहरः । एकादशेत्यत्र एकशब्दस्य संसारस्यारामो निपातफलमिति ॥ २६४ ॥

बाल०—अष्ट । हरिषि वाच्ये कपाले परे युक्ते तु वाच्ये गवि परे अष्टनः संसारस्यारामः । अष्टावित्यपि विग्रहः । अष्टागवमित्यत्र गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्ट-स्तद्धितः । ब्राह्मणशकटस्याष्टगोयुक्तत्वं प्रसिद्धमन्यथा ब्राह्मणस्य गोघनत्वं स्यात् ॥ २६५ ॥

बाल०—सह । अधिकारसूत्रमेतत् । अस्य विभुत्वेन तदवान्तरसजातीयविजातीया-नेकाधिकारव्यापित्वात् परत्राव्ययीभावेऽपि सहस्य सादेशः स्यात् ॥ २६६ ॥

बाल०—पीता । एतदप्यधिकारसूत्रं । अस्य केवलैकाधिकारव्यापित्वात् पीताम्बरे सहस्य सादेश एव नान्यत्र । नन्वत्र प्रभुश्चायमित्येव लक्षणमस्तु विधीति किमर्थमिति

२६८. नित्यं ग्रन्थान्ताधिकानुमेयेषु ।

साङ्गं श्रीभागवतमध्यैष्ट, अन्तर्पर्यन्तमित्यर्थः । सद्रोणा खारी, द्रोणा-
दधिकेत्यर्थः । सविष्णुभक्तिर्वैष्णवसङ्गः । वैष्णवसङ्गात् सा भवेदित्य-
नुमीयते ।

२६९. अव्ययीभावे चाकाले ।

सचक्रं निधेहि शङ्खम् । अकाल किम्—सापराह्वम् ।
इति सहस्य सः ।

अमृता०—२६८. नित्यमिति । ग्रन्थान्ते अधिके अनुमेये च वाच्ये उत्तरपदे परे
सहस्य स भावो नित्यं स्यात् । साङ्गमिति अङ्गेन सह वर्तमानमिति विग्रहः । सद्रोणेति
द्रोणेन सहाधिकेति वाक्यम् । एवं विष्णुभक्त्या सह विद्यमानः सविष्णुभक्तिरिति । अत्र
संज्ञाग्रन्थान्ताधिकानुमेये इति सुपञ्चलक्षणम् । तत्र संज्ञायां साश्चत्वं स्थानमित्युदाहरणम् ।
एवमनुमेये च—साग्निः कपोतः, गृहे कपोतपातात् भाव्यग्नि रनुमीयत इत्यर्थः ।

अमृता०—२६९. अव्ययीति । अव्ययीभावे समासे च अकाले वाच्ये सहस्य स
आदिश्यते । सचक्रमिति—चक्रेण सहैककालमिति विग्रहे—“योगपद्ये” इत्यव्ययीभावः ।
सहापराह्वमिति—अपराह्वेन सहैककालः, दिवस इत्यर्थः । इह कालस्य वाच्यत्वान्नहि
सभावः ।

चेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यं । प्रभुर्विधिश्चायमित्यत्र प्रभुश्चायमिति पाठेऽस्य सूत्रस्य
विधित्वाभावे सकृष्ण इति उदाहरणद्वयं न सिध्यत् विध्यन्तराभावात् । नन्वेकस्य
द्विविधत्वं कथमिति वाच्यं । नच यथा कर्मसीमांसायां संयोगपृथक्त्वन्यायेन खादीरे पशुं
बध्नीयात्, खादीरं युपं कुर्वीत, भूतिकाम इत्यत्रैकस्यैव खादीरस्य नित्यत्वकाम्यत्वे ।
एकस्योभयलिङ्गत्वे संयोग पृथक्त्वमिति लिङ्गं हि चित्तं फलश्रुत्यभावे नित्यत्वं
फलश्रुत्यान्तु काम्यत्वं । यथैकस्या एव सन्ध्योपासनाया नित्यत्वं काम्यत्वञ्च । तद्वदिहापि
एकस्यैव प्रभुत्वं विभुत्वञ्चेति । विधिपक्षे एवं व्याख्येयं । पीताम्बरे समासे सति उत्तरपदे
परे सहस्य सो वा स्यात्, सहकृष्ण इति कृष्णेन सह वर्तमान इति विग्रहः ॥ २६७ ॥

बाल०—आशि पीताम्बरे समासे आशिषि गम्यमाने गवादिषु एव सहस्य सो वा
स्यात् । गवा सह वर्तते यस्तस्मै स्वस्ति मङ्गलं भूयादिति आशीर्गम्यते इत्यादीत्यादिपदेन
स्वस्ति सवत्साय स्वस्ति सहवत्साय स्वस्ति सहलाय स्वस्ति सहहलाय इति । नेह गवादि
परत्वाभावादिति शेषः । सहकृष्णाय श्रीनन्दायेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

बाल०—नित्यं । ग्रन्थान्तश्च अधिकश्च अनुमेयश्च तेषु वाच्येषु उत्तरपदे परे
नित्यं सहस्य सः स्यात् । पीताम्बर इत्यधिकाराल्लभ्यते । साङ्गमिति अङ्गेन सह
वर्तमानं साङ्गमिति विग्रहः । साङ्गमन्तर्पर्यन्तं श्रीभागवतमधीतवानित्यर्थः । द्रोणेन

२७०. समानस्य सः ।

प्रभुरयम् ।

२७१. ज्योतिर्गणजनपदरात्रि नाभिवन्धुगन्धपिण्डलोहितकुक्षि
वेणीपत्नीपक्षेषु ।

सज्योतिरित्यादि ।

२७२. सब्रह्मचारी वेदाध्ययनार्थं समानव्रतचारिणि ।

साधुः ।

अमृता०—२७१. ज्योरिति । ज्योति प्रभृति त्रयोदशसु परेषु समानस्य स आदिश्यते । सज्योतिरिति—समानं ज्योतिरस्येति, समानञ्च तज्ज्योतिश्चेति वा विग्रहः, विशेषाधिकाराभावात् । इत्यापि पदेन—सगणः सजनः सपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणी सपत्नीति । एषां यथायोग्यं कृष्णपुरुषे पीताम्बरे वा सभावः, सपत्नीति तु पीताम्बर एव, सपत्न्यादयः पीताम्बरे इति ईवन्तनिपातस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अमृता०—२७२. सब्रह्मति स्पष्टम् । समानं ब्रह्म व्रतं चरितुं शीलमस्येति शीलाथ गिनिः । वेदाध्ययनार्थं एवास्य निपातः ।

सहाधिका इति विग्रहे सद्रोणा खारीति द्रोणादधिकेति निर्गलितार्थः । विष्णुभक्त्या सह वर्तमान इति विग्रहः । अनुमेयार्थन्तु स्वयं ग्रन्थकृता व्याख्यात एव वैष्णवेत्यनेन । अत्र सूत्रे अम्मन्मते संज्ञार्थो न दृश्यते अन्यमतेतु दृश्यते । तद्यथा । संज्ञाधिकानुमेयग्रन्थ-समाप्तिषु नित्यमिति कस्यचित् सूत्रं एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्यात्, हे इति तट्टीका हेति बहुव्रीहावित्यर्थः । तत्र संज्ञायां अश्वत्थेन सह वर्तते यत्तत् साश्वत्थं नक्षत्रचक्रं । एवं सपलाशं सर्गिणप स्थलं । अन्यार्थेषु यथा सकाकलीको द्रोणः काकल्या अधिक इत्यर्थः । काकली परिमाणविशेषः । साग्निः कपोतः । गृहे कपोतपातात्तु भाव्यग्निरनुमीयते इत्यग्निरनुमेयः । एवं सपिशाचा वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्ति यावदित्यर्थः । एतानि तदुदाहरणानि ॥ २६६ ॥

बाल०—अव्य । अव्ययीभावे समासे अकाले वाच्ये उत्तरपदे परे सहस्य सः स्यात् । चक्रेण सहैककालं यत् किमपि तन्निधेहीत्यर्थे सचक्रं शङ्खमित्यर्थः । अकालेति अपराह्णेन सहैककालमित्यर्थे सहापराह्णं दिवसमित्यर्थः । इह काल एव वाच्यः । अतो न स्यादिति ॥ २७० ॥

बाल०—समा । यथास्वं समानस्य सः स्यात् । एतधिकारसूत्रं ॥ २७१ ॥

२७३. सतीर्थः समानगुरुकुलवासिनि ।

साधुः ।

२७४. विभाषा रूपगोत्रनामस्थानवर्णधर्मवयोवचनोदर्यगर्भ
जातीयेषु ।

सरूपः समानरूप इत्यादि । विस्तरादि सम्मतं प्रयुक्तच्चेदम् ।

अमृता०—२७३. सतीर्थ इति । समानञ्चतद् गुरुकुलञ्चेति समानगुरुकुलम्, तत्र वसतीति समानगुरुकुलवासी, तस्मिन्नर्थे तद्धित यप्रत्ययेन सतीर्थ इति साधुः स्यात् । तीर्थं ऋषिजुष्ट जले गुरावित्यमरः । एकगुरुः सतीर्थः स्यादिति कोषान्तरञ्च ।

अमृता०—२७४. विभाषेति । रूपादिषु एकादशसु परेषु विभाषया समानस्य स आदिश्यते । समानं रूपं यस्येति विग्रहे सरूपः समानरूप इति । इत्यादि पदेन—सगोत्रः समानगोत्रः, सनामा सस्थानः सवर्णः सधर्मः सवयाः सवचनः सोदर्यः सगर्भः सजातीय इति । सोदर इत्यपि दृश्यते । त्वंसोदरस्यातिमदोद्धतस्येति भट्टिः । समान उदरो मातृ-कुक्षि र्यस्येति सोदरः सोदर्यश्च भ्राता ।

ननु पाणिनीये—विभाषोदरे इत्येव सूत्रं दृश्यते, तर्हि रूप गोत्रादिकं स्वकल्पित-मेवेति चेत्तत्राचष्टे—विस्तरादिसम्मतमिति । आदिशब्देन पञ्चनाभ-वोपदेवादे ग्रहणम्, तेषामपि सम्मतत्वात् । नकेवलं तेषां सम्मतम्, अपि तु महाकविभिः प्रयुक्तञ्च, अतः प्रसिद्धप्रयोगा एते इतिभावः ।

बाल०—ज्योति । ज्योतिश्च गणश्च जनपदश्च रात्रिश्च नाभिश्च बन्धुश्च गन्धश्च पिण्डश्च लोहितश्च कुक्षिश्च वेणीच पत्नीच पक्षश्च एषु त्रयोदशसु परेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिरिति समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वा विग्रहः । एवं इत्यादीत्यादिपदेन सगणः सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणी सपत्नी सपक्ष इति । जनपदशब्दस्य योगविभागात् सजनः सपद इत्यपि ज्ञेयं । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इत्यमरः । सपत्नीति समानः पतिरस्या इति वाक्ये पतिशब्दादीप् तस्मिन् पत्युः पत्नभावश्च वक्ष्यते ॥ २७२ ॥

बाल०—सब्रह्म । व्यक्तार्थमेतत् । ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं यदुक्तं तदपि ब्रह्म । वेदाध्ययनार्थं समानं ब्रह्म व्रतं चरितुं शीलमस्येति विग्रहे सब्रह्मचारी । यद्वा, ब्रह्म व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी ग्रहादित्वाणिनिः । ततः समान एव ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः ॥ २७३ ॥

बाल०—सती । एतदपि व्यक्तार्थं । समानस्तीथो गुरुकुलवासो यस्येति विग्रहे सतीर्थः । समाने गुरुकुले वसतीत्यर्थः । समानस्तीर्थो गुरुर्यस्येति वा सतीर्थः । तीर्थं ऋषियुष्टजले गुरावित्यमरान् । एक गुरुः सतीर्थः स्यादिति कोषान्तराच्च । समाने तीर्थे

२७५. अन्यस्यान्यत् कारकशब्दे ।

२७६. अषष्ठी तृतीयास्थस्य तु आशीः आशा आस्था आस्थित
उत्सुक ऊति राग इत्येषु च ।

२७७. अर्थे तु वा ।

अन्यत् कारकः अन्यदासीः इत्यादि । तथा अन्यदर्थः अन्यार्थः । नेह—
अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः ।

२७८. कृष्णपुरुषे ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—२७६. अषष्ठीति । आशीरादिषु सप्तसु परेषु तु अषष्ठीस्थस्य अतृतीया-
स्थस्य च अन्यस्य अन्यदादेशः स्यात् । षष्ठी तृतीयास्थस्य तु नान्यदादेश इत्यर्थः ।

अमृता०—२७७. अर्थ इति । अर्थ शब्दे परे अषष्ठीतृतीयास्थस्य अन्यस्य अन्यदा-
देशो वा स्यात् । अन्यत् कारक इति—अन्यश्चासौ कारकश्चेति श्यामरामः । एवं अन्या
चासौ आशीरिति, अन्यस्मै अन्यस्मात् अन्यस्मिन् वा आशीरिति अन्यदाशीः । इत्यादि
पदेन—अन्यदाशा, अन्यदास्थितः, अन्यदास्था अन्यदुत्सुकः, अन्यदूतिः, अन्यद्राग इति ।
तथेति—अर्थशब्द एष इदंवाची, तेन अन्यस्म अयमित्यर्थ—‘इदंवाच्यर्थ शब्देन’ इति नित्य
समासः । नेहेति—अषष्ठीतृतीयास्थस्येति निर्देशान्नादेश इत्यर्थः । एवं अन्येनान्यस्य
वार्थः अन्यार्थ इत्यत्र च नादेशः ।

गुरौ वसतीत्यर्थे (सतीर्थाद् यो वासिनि, इति ये कृते) सतीर्थः एकगुरुः । समाततीर्थ-
शब्दादिति केचित् ॥ २७४ ॥

बाल०—विभा । रूपादिष्वेकादशसु परेषु विभाषा विकल्पेन समानस्य सः स्यात् ।
समानं रूपं यस्येति समानञ्च तत् रूपञ्चेति वा सरूपेत्यादिद्वयं । एवमित्यादिपदेन सगोत्रः
सनामा सस्थानः सवर्णः सधर्मः सवयाः सवचनः सोदर्यः सगर्भः सजातीय इति । पक्षे
समानगोत्र इत्यादयश्च । सोदर्य इति समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः । अत्रोदर्यशब्देनोदर-
शब्दोऽपि गृह्यते सोदरप्रयोगदर्शनात् । समानार्थसहशब्दस्य सादेश उदरे परे इति कस्य-
चिन्मतं । तथाच । त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्येति भट्टिः । ग्रन्थकृता स्वयमेव विस्तारादि-
मतञ्चोक्तमिति ॥ २७५ ॥

बाल०—अन्य । सुगमं ॥ २७६ ॥

बाल०—अषष्ठी । इत्येषु आशीरादिषु परेषु षष्ठीतृतीयाभ्यामन्यत्र स्थितस्य
पुनरन्यस्यान्यत् स्यात् ॥ २७७ ॥

बाल०—अर्थे । अर्थेतु परस्मिन्नन्यस्यान्यद्वा । अप्राप्ते विकल्पोऽयं । मध्यषष्ठी-
तृतीयस्थवर्जनात् सूत्रत्रयं प्रायः समासमात्रे प्रवर्तते । अन्यदिति अन्यस्य कारक इति

२७८. कोः कत् सर्वेश्वर-त्रि-वद-रथेषु ।

कदन्नं कत्तयः कद्वदः कद्वथः ।

२८०. कोः का पथ्यक्षयो रीषदर्थे च ।

कापथं काक्षं । अनयस्तद्धितोऽद् वाच्यः । ईषदर्थे काम्लम् ।

अमृता०—२७८. कोःकदिति । सर्वेश्वरे परे तथा त्रि-वद-रथेषु च परेषु कृष्णपुरुष समासे कुशब्दस्य कदित्यादेशः स्यात् । आदेशी कुशब्दः सर्वत्राव्ययम् । पृथिव्यादि-वाचकस्य तु न कुत्राप्यादेश इति विवेच्यम् । सूत्रे यद् सविष्णुभक्तिकं निर्दिष्टं तत्तु अनुकरण-त्वमाश्रित्य । कदन्नमिति—कुत्सितं तदन्नञ्चेति विग्रहे—कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेति श्यामरामः । कत्रय इति—कुत्सिताश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः । धृतशस्त्रो न यो जिष्णु र्यश्चाढ्यो यज्ञनिष्पृहः । कामी यश्च जरन्नेते क्षत्र वंशेषु कत्तयः । इति कवि प्रयोगः । एवं कद्वद इत्यादि । वद इति पचादेरदन्तः ।

अमृता०—२८०. कोः केति । पथि अक्षे च परे तथा ईषदर्थे गम्ये च कृष्णपुरुषे समासे कुशब्दस्य का इत्यादिश्यते । कापथमिति—कुत्सितश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । संख्याव्ययाभ्यां पथ इति ब्रह्मत्वम्, समासान्तोऽन् प्रत्ययः । एवं कुत्सितश्च तदक्षञ्चेति काक्षम् । अत्र अक्ष शब्दस्य इन्द्रिय वाचित्वाद् ब्रह्मत्वम् । यद्वा कुत्सिते अक्षिणी यस्येति अक्षि शब्देन पीताम्बरः । वक्ष्यमाण समासान्तप्रत्ययमुद्दिश्य सूत्रे अरामान्ततया निर्देशः । अतएवाह—अनयोस्तद्धितोऽद्वाच्य इति । वक्ष्यन् इत्यर्थः । तत्रपथिन् शब्दस्य—ऋक्पथि पुरप इत्यनेन अरामः । अक्षिशब्दस्य तु पीताम्बराधिकारे—स्वाङ्गाभ्यामक्षि सक्थिभ्यामितिनेन ।

ननु अक्षिशब्दपरत्वे कादेशो स्वीकृते कृष्णपुरुष इत्यधिकारभङ्गः स्यादिति चेत् ? सत्यम्, अवधीयताम्—पक्षद्वयाश्रयणात् नासौ दोषः । प्रथमपक्षाश्रयेण हि (अक्षपरत्वे) अधिकारस्य चरितार्थता । द्वितीय पक्षस्तु चकार व्यञ्जनया लभ्यते इत्यदोष इति । एवमेव न्यासकारादिभिः प्राचीनै र्मीमांसितम् । भट्टि काव्ये—काक्षेणानादरेक्षित इत्यत्र टीकाकृता मल्लिनाथेन च पक्षयुगं समाकलितम् । वोपदेवः—पथि पुरुषे वा इति लक्षित्वा कापथं कुपथमिति रूपद्वयमुदाहरति स्म ।

अन्यश्चासौ कारकश्चेति वा न नियमः । अन्यदेति अन्यस्मै अन्यस्माद्वा आशीरिति विग्रहः । एवमित्यादीत्यादिपदात् अन्यस्मिन् अन्यस्माद्वा आशा अन्यदाशा अन्यस्मात् अन्यस्मिन् वा आस्था अन्यदास्था । तथा अन्यदास्थितः अन्यदुत्सुकः अन्यद्वृत्ति अन्यद्राग इति । ऊर्तिर्लीला । तथेति अन्यस्मै अयमिति नित्यसमासे सपदविग्रहाभावः । नेहेति अपठ्ठीत्युक्तादिति शेषः ॥ २७८ ॥

बाल०—कृष्ण । अयं विधिरधिकारः ॥ २७८ ॥

२८१. कापुरुषो-कुपुरुषौ साधू ।

ईषदर्थ इति सर्वेश्वरे विष्णुजने वेति न नियमः । तेन सर्वेश्वरे परे पूर्वापवादः—कु ईषदम्लं काम्लम्, कु ईषदरुणः कारुण इत्यादि । अनीषदर्थे तु सर्वेश्वरे कदादेश एव—कदाकारः । ईषदर्थे विष्णुजने यथा—कुईषत् मधुरं कामधुरम्, कु ईषत् तन्त्रं कातन्त्र-मित्यादि ।

अमृता०—२८१. कापुरुषेति । अनीषदर्थे पुरुषशब्दे परे कोः का वा निपात्यते इति फलितार्थः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु—कु ईषत् पुरुषः कापुरुष इति नित्यम् ।

बाल०—कोः । सर्वेश्वरश्च त्रयश्च वदश्च रथश्च ते । कृष्णपुरुषे एतेषु परेषु कोः कत् स्यात् । परसूत्रे ईषदर्थे चेति विशेषणात् कुरयमव्ययो नच पृथिवीवाचकस्तथापि शब्दानुकरणात्ताशात् षष्ठ्या महाहरः । यदुक्तमन्यैः । सम्भवव्यभिचारे हि विशेषण-मनर्थवदिति । अनीषदर्थोऽयं योग इति । कदन्नमिति कुत्सितश्च तदन्नञ्चेति विग्रहे कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेत्यनेन श्यामरामः । एवं कत्रय इत्यादयः । कद्वद इति वदः पचाद्यदन्त ॥ २८० ॥

बाल०—कोः का । पन्थाश्च अक्षश्च तौ अनयोः परयोरीषदर्थेऽन्यस्मिन् परे कोः का स्यात् । कापथमिति कुत्सितश्चासौ पन्थाश्चेति । एवं काक्षं अक्षशब्दोऽयमिन्द्रिय-वचनोऽत्र गृह्यते । अक्षः पापाणमिन्द्रिय इत्यमरशासनात् । अनयोरिति तद्धितोऽद्वाच्यः वक्ष्यते इत्यर्थः । ऋक्पथिपुरप इत्यादिनेति शेषः । संख्याव्ययाभ्यां पथ इत्यनेन ब्रह्मत्वं । पथः संख्याव्ययात् पर इति लिङ्गादिसंग्रहः । अस्मन्मते पथि परे कोः कादेशे विकल्पो न भवेत् कस्यचिन्मते तु विकल्पः स्यादेव । कोः का वा पथिपुरुषयोरिति सूत्र । कोः का स्याद्वा पथि पुरुषयोरिति तत्सूत्रार्थः । कापथं कुपथमिति तदुदाहरणञ्चेति । कापथ इतितु ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य पथिशब्दसदृशार्थपथशब्दे कादेशो भवतीति । परेतु कापथमिति नित्यमाहुरिति तेनैवोक्तञ्च । अतोऽन्येपि कुपथमित्यसाधुः । पथिशब्देन सह समासे नित्यं कादेशादिति न सत्कुर्वन्ति पथिशब्दसमानार्थेन पथशब्देन समासे क्लीवत्वा-भाव इति सत्कुर्वन्तिच । ईषेति प्रयोगो दर्श्यते इति शेषः । ईषदर्थे चेति पृथग्विधानं पथ्यक्षयोरनुवर्तमानार्थं । अतएव काम्लमित्युदाहृतं । कु ईषच्च तदम्लञ्चेति विग्रहः । एवं काजलं कालवणं कावादः काकार इत्यादि । अत्रैव ईषद्वदो यत्र कावादः । ईषदा-कारोऽस्येति । काकार इत्यादौ तु अचि कदादेशो बाध्यते । अपेक्षितविधित्वात् परत्वा-च्चेत्यनेन प्रकारेण कृष्णपुरुषाधिकारं व्यभिचारयित्वा बहुव्रीहावपि कश्चित् कोः कादेशं करोति स्वमतपरिपोषणाय । देवाकानिनि कावादे बाहिका स्वस्वकाहि वा । काकारेभभरे काकानिस्वभव्यव्यभस्वनीति भारविञ्चोत्थापयति (१५२५) । एतदभिप्रेत्य अन्योऽपि ईषदर्थे कृष्णपुरुष एव पथ्यक्षानुवर्तनाभावं मनसिकृत्य कु ईषदक्षोऽस्येति वाक्ये काक्षो विप्र इत्यत्र समासान्तरे कृतेऽपि अक्षपरत्ता विद्यत एवेति कादेशं करोति । एतन्मतं परे न बहु मन्यन्ते ईषदाकारो यस्येत्यन्तरमस्तीत्यध्याहारात् तत्पुरुषत्वं कृत्वा अर्श आदित्वाद-

२८२. कोष्ण-कवोष्ण-कदुष्णा मन्दोष्णे ।

साधवः ।

२८३. हृदयस्य हल्लेख-लासयो र्याणोश्च ।

लेख इत्यणन्तो गृह्यते । हल्लेखः हल्लासः । हृद्यं हार्दम् । घणि तु हृदयलेखः ।

अमृता०—२८२. कोष्णेति । कृष्णपुरुषे ईषदुष्णे वाच्ये कोष्णादयस्त्रयो निपात्यन्त इत्यर्थः । सर्वेश्वरे परेऽपीषदर्थत्वात् कोः कादेशः प्राप्त इति कोष्ण इत्येव सिध्यति । कवोष्ण इति कोः कवादेश स्तथा कदुष्ण इति कदादेशश्चात्र निपातफले । तृणे च परे कोः कत् स्यात् । 'तृणे च जातौ' इति पाणिनीय सूत्रम् । कत्तृणं नाम जातिः । जाताविति किम्—कुत्सितानि तृणानि कुतृणानीति काशिका ।

अमृता०—२८३. हृदयस्येति । कृष्णपुरुषे लेखलासयोः परयोः, तथा तद्धित याणोश्च परयोः हृदयस्य हृद् आदिश्यते । अणन्तो गृह्यत इति—कर्मण्यण् इत्यनेन अण् प्रत्ययसिद्ध इत्यर्थः । तेन हृदयं लिखतीत्यर्थे कर्मण्यण्, उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना पूर्वपदेन सह समासकाले हि हृदादेश इति भावः, दती परवर्णाविति सन्धिः । हल्लास इति—लस्यते इति घणन्तो लासः, हृदयस्य लास इति षष्ठीसमासः, हृदादेश सन्धिश्च । हृद्यमिति—'हृदयात् प्रिये' इत्यनेन प्रियार्थे तद्धित यः । हार्दमिति—हृदयस्य इदमित्यर्थे 'तस्येदमिति केशवणः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । इह तद्धितप्रत्यययो र्याणोः परयोः समासाभावेऽपि प्रसङ्गादेकत्र आदेश उक्तः, किन्तु कृष्णपुरुषाधिकार दर्शनान्नात्र समासतया भ्रमितव्यम्, समासकार्यं प्रकरणेऽत्र समासातिरिक्तञ्च किञ्चित् किञ्चित् कार्यमुपदिश्यते इत्यग्रे व्यक्तं भावि । घणि त्विति—घणन्ते तु न हि हृदादेशः, अणन्तस्यैव ग्रहणात् । तेनात्र हृदयस्य लेख इति विग्रहः ।

दित्याह तन्निरर्थकत्वात् । भारविटीकाकृतस्तु कं मदजलमाकिरति काकारः । एवं कस्य मस्तकस्यावादः स्थैर्यं यत्रेति कावाद इत्याहुरिति भङ्ग्या तट्टीकाकारमतेनैव दूषयन्ति चेति ॥ २८१ ॥

बाल०—कापुरुष । वृत्तिमाह साधू इति निपात्येते इत्यर्थः । अनीषदर्थेऽपि पुरुषे परे कोः का वा निपात्येते इति निर्गलितोऽर्थः । विग्रहस्तु पूर्ववत् । ईषदर्थं कोः पुरुषे परे कादेशो वेति भागवृत्तिः । तन्मतो कु ईषच्चासौ पुरुषश्चेति कापुरुषः कुपुरुष इति ॥ २८२ ॥

बाल०—कोष्ण । अत्रापि साधव इति वृत्तिः । कृष्णपुरुषे मन्दोष्णे वाच्ये कोष्णादयः साधवो निपात्यन्ते इत्यर्थः । अर्थात् उष्णे परे कोः का कव कत् आदेशोः भवन्तीत्यर्थः । ईषदर्थं कोः कत्कवकाः स्युरग्न्युष्णयो परयोरिति केचित् । तन्मते कदग्नि-रित्यादयोऽपि । परेतु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः । कदुष्णमित्यौदौ अनीषदर्थेऽपि

२८४. शोकरोगयो र्वा ।

हृच्छोकः हृदयशोक इत्यादि ।

२८५. नासिकाया नस् य-तसि-क्षुद्रेषु नतु वर्ण-नगरयोः ।

नस्यं नस्तः नःक्षुद्रः । नेह—नासिकयमक्षरं नगरं वा ।

अमृता०—२८४. शोकेति । कृष्णपुरुषे शोक-रोगयोः परयोः हृदयस्य हृदादेशो वा स्यात् । हृच्छोकइति—हृदयस्य शोक इति विग्रहः । इत्यादि पदेन हृद्रोगः हृदयरोग इति । सौहार्दमिति तु 'सुहृन्मित्रे' इत्यनेन निपातितात् सुहृच्छब्दात् तस्येदमित्यर्थे केशवणः, हृद्भगसिन्धवन्तानामित्युभयपदवृद्धिः । सौहृद्यमिति तु नोत्तरपदवृद्धिः । किञ्च, हृच्छब्दोऽप्यस्ति, हृत्सरोजं हृच्छल्यमित्यादि भूरिप्रयोग दर्शनात् । ततस्तेन हि सिद्धेऽपि विधानमेतत् हृदयलास इत्यादिरूपबाधनार्थमिति विवेकः ।

अमृता०—२८५. नासिकाया इति । य-तसि क्षुद्रेषु परेषु नासिकाया नस् इत्यादेशः स्यात् । वर्ण-नगरयो र्वाच्ययोस्तु नसादेशो न भवति । नस्यमिति—नासिकायां भवः, नासिकामर्हतीत्यर्थे वा यराम स्तद्वितः । नस्त इति—नासिकाया इत्यर्थे पञ्चमीत स्तमि-रिति तसिप्रत्ययः । नः क्षुद्रइति—कृष्णपुरुषाधिकारात् नासिकायाः क्षुद्रः, नासिकायां क्षुद्र इति वा विग्रहे कृष्णपुरुषः । नेहेति—नासिकायां भवो नासिकयो वर्णो विष्णुचाप इत्यर्थः ।

कोरुणे शब्दे परे कत्कवकादेश इत्यन्ये । कोः कत् कुले जाताविति वक्तव्यं । तृणशब्दे परे कोः कद्भवति । कत्तृणं नाम जातिः । जाताविति किं कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥ २८३ ॥

बाल०—हृद । कृष्णपुरुषे लेख नासयोः परयोः तद्वितयाणोश्च परयोर्हृदयस्य हृद्भवति । इत्यणन्त इति कर्मण्यनिति । हृदयं लिखतीत्यर्थे कर्मण्यन् ततः कर्तृकर्मणोः षष्ठीत्यनेन षष्ठी पश्चात् षष्ठीकृष्णपुरुषः । दत्तौ परवर्णावित्यनेन तरामस्य लरामः । लस्यते लासः घणन्तः, ततो हृदयस्य लास इति विग्रहे पूर्ववत् । हृद्यमिति हृदयात् तत्प्रिय इत्याद्यर्थे यत् । हार्दमिति हृदयस्येदमित्याद्यर्थे तस्येदमित्यनेन केशवणः । घणि त्विति घणन्ते त्वित्यर्थः । हृदयलेख इति लेखः पचाद्यदन्तः । लेखघातोर्बहुलकुटादित्वादु-भयत्र गोविन्दः । हृदयसमानार्थात् हृच्छब्दात् हृल्लेखादयः सिध्यन्त्येव, हृदयशब्दाल्लेखादौ परे हृदयलेखादिप्रयोगनिरासार्थमिदं सूत्रं ॥ २८४ ॥

बाल०—शोक । शोकरोगयोः परयोर्हृदयस्य हृदादेशो वा स्यात् । हृच्छोक इति हृदयस्य शोकः हृदये शोकः इति वा विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदात् हृद्रोगः हृदयरोग इति । किञ्च, शोकरोगयोरेव परयोर्हृदयस्य हृदा स्यात्, इति न वाच्यं, यतोऽत्रैव वा शोकशल्यस्यङ्-रोगेस्त्विति पाणिनिसूत्रात् । हृच्छल्यं हृदयशल्यमित्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । स्यङ् अत्र यरामः ॥ २८५ ॥

२८६. पादस्य-गादिषु-पद्ग-पदाजि-पदाति-पदोपहताः, पद्धिम
पत्काषि-पद्धति-पद्याश्च । पद्घोष-पन्मिश्र-पच्छब्द पन्नि-
कास्तु वा ।

साधवः ।

२८७. उदकस्योदः ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—२८६. पादस्येति । पादशब्दस्य पदादेशेन पद्गादयो निपात्यन्ते, पद्
घोषादयश्चत्वारो वा निपात्यन्ते । पद्ग इति—पदाभ्यां गच्छतीति वाक्ये गमे रच्
प्रत्ययः । यद्वा पादाभ्यां गाते, गाङ् गतावित्यस्मात् अकर्मण्यारामात् कः । उपेन्द्रेत्यादिना
समासः, उत्तरपदप्राधान्यात् कृष्णपुरुषान्तर्गत एव, कर्त्तृकरणे कृतेति लक्षणात् । एव-
मन्यत्रापि योज्यम् । पदाजिरिति—पादाभ्यामजतीति इण् प्रत्यय उणादिकः, निपातादिह
वीभावनिषेधश्च । पादाभ्यामततीति पदातिः । अत सातत्यगमने इत्यस्मात् पूर्ववदिण् ।
पादेन पादाभ्यां वा उपहतः पादोपहतः, निपातादरामान्तादेशः । पादयो हिमं पद्धिमम् ।
पादाभ्यां कषतीति पत्काषी, ताच्छीत्ये णिनिः । पादाभ्यां हतिः पद्धतिः, कर्त्तृकरणे
कृतेति समासः । पद् इति—पादौ विध्यतीत्यर्थे—‘तद्विध्यति नचेद्वनुषा’ इत्यनेन तद्धित
यरामः । पद्यः कण्टकः । तत्र च पादस्य पद्य आदिश्यते । तादर्थ्ये तु न—पादाभ्यामिदं
जलं पाद्यम् । पद् घोष इति—पादाभ्यां घोषति मिश्रयति शब्दयतीत्यर्थेषु यथाक्रमं पद्
घोषः, पन्मिश्रः, यच्छब्द इत्येते पचाद्यदन्ताः । पादाभ्यां निष्कापतीति पन्निष्कः, कष
ण्यन्तः । पक्षे च पाद घोष इत्यादयः । सर्वत्र पादस्य पदादेशः ।

बाल०—नासि । यतसि क्षुद्रेषु परेषु नासिकाया नसादेशः स्यात् । वर्णनगर-
योर्वाच्ययोरेषु परेषु नासिकाया नस् नतु स्यात्, नस्यमिति नासिकायां भवः नासिका-
मर्हतीत्याद्यर्थे यरामान्तः । नस्त इति नासिकाया इति पञ्चम्यास्तस् । नःक्षुद्र इति
नासिकायाः क्षुद्रः नासिकायां वा क्षुद्र इति विग्रहः । नेहेति नासिकायां भव इत्यर्थे
नासिक्यमक्षरं नगरं वेति स्वयमेव दर्शितमिति ॥ २८६ ॥

बाल०—पाद । ग आदिर्येषां ते गादयः तेषु परेषु सत्सु कृष्णपुरुषसमासे
निपातनात् पादशब्दस्य पद्पदाभ्यामादेशाभ्यां सह एते पद्गादयश्चत्वारो यथेष्टं साधवो
भवन्ति । तथा हिमादिषु परेषु पादस्य पद्धिमादयश्चत्वारः । पद्घो । घोषादिषु परेषु
पादस्य पदादेशेन पद्घोषादयन्तु चत्वारो वा साधवो भवन्ति । साधव इति वृत्तिः । पूर्व-
सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदं । एते सर्वे गादेरन्तर्गणाः । पद्ग इति पादाभ्यां
गच्छतीति गाते वा इति वाक्ये गमेरजित्यनेन अच् संसारस्य हरश्चित्तीति अजन्तः गः ।
गाङ् गतावित्यस्माच्च अकर्मण्यारामात् क इत्यनेन कप्रत्ययान्तो गः । ततः उपेन्द्रेत्या-
दीत्यनेन समासः । सोऽपि कृष्णपुरुष एव कर्त्तृकरणे कृतेत्युक्तत्वात् । एवमुत्तरत्रापि

२८८. धि-पेष-वास-वाहनेषु ।

उदधिः उदपेषं पिनष्टि ।

२८९. मन्थौदनशक्तुविन्दुवज्रभारहारविविधवीरुधगाहेषु वा ।

अमृता०—२८८. धिपेषेति । कृष्णपुरुषे धि-पेष-वास-वाहनेषु परेषु उदक शब्दस्य उद इत्यरामान्त आदिश्यते । उदधिरिति—उदकं धीयते अस्मिन्नित्यर्थे—उदध्यादयश्च साधव इत्यनेन संज्ञायां किं प्रत्ययान्तः । उदपेषमिति—उदकेन पिनष्टीति स्नेहद्रव्ये पिण इत्यनेन णमुः, धातोरनुप्रयोगश्च । कृत्समासत्वेऽपि उत्तरपदप्राधान्यादेर्षां कृष्ण-पुरुषत्वम् । एवं उदकस्यवासः, उदके वासो वा, उदवासः, उदकस्य वाहनः उदवाहन इति ।

अमृता०—२८९. मन्थेति । कृष्णपुरुषे मन्थादि दशसु परेषु उदकस्य उद इति विकल्पेनादिश्यते । उदमन्थ इति—मथ्यतेऽनेन मन्थः, उदकस्य मन्थः उदमन्थः । उदकेन मिश्र ओदनः उदौदनः, उददेन श्लिष्टः शक्तुः उदशक्तुः, संस्कार द्रव्यं भक्ष्येणेति कृष्णपुरुषः । उदविन्दुः उदवज्रः उदभारः उदवीरुध इत्येषां षष्ठी समासः । वीरुध इति विपूर्वहनो घण्, उपेद्रस्य त्रिविक्रमः, वधादेशश्च । विवधो वीरुधो भारे पर्याहाराध्वनो-रपीति हेमचन्द्रः । अत्र तु पर्याहारोऽर्थः, दुग्धजलादि भाराहरणार्थः साधनविशेषः,

यथोयोग्यं । पदाजिरिति पादाभ्यां अजतीति अज गतौ क्षेपणेच, इण्च भावे, कृत्प्रकरणे इत्युक्तं स इण् कृद्धाहुल्यात् अत्रैव निपातनाद्वा अस्माद्धातोः कर्त्तर्यपि स्यादजेर्वीनिषेधश्च । उदवारामस्येति वृष्णीन्द्रः । एवं पादाभ्यामततीति अत सातत्यगमने इत्यस्मादिण् । अथैवसादेरिणित्युपपदे इण् बाहुल्यादजेर्वी न भवतीत्यन्ये । पादेनोपहतः पादोपहतः, इत्यत्र पादस्य अदन्तः पदादेशः अन्यथायं प्रयोगो न सिध्येत् । पदसमानार्थपच्छब्देनापि पद्गपदाजिपदातीत्यादिसिद्धौ पादगपादाजिप्रभृतीनां निरासार्थमिदं सूत्रं । पदातिः पत्तिः पद्ग इत्याद्यमरः । पदोपहतेत्यत्रादन्तपदादेशफलदर्शनात् यथायोग्यं पद्ग इत्यादिकमपि ज्ञेयं । पद्धिममिति पादयोर्हिममिति षष्ठीकृष्णपुरुषः । पत्काषीति पादाभ्यां कषतीति कर्षहिंसायामित्यस्मात् णिनिस्तच्छीलादावित्यनेन णिनिः । पद्धतिरिति पादाभ्यां हतिरिति विग्रहे कर्त्तृकरणे कृतेत्यनेनक्तद्यन्तत्वेन हतिशब्देन समासः । पद्ष इति पादाभ्यां यातीति अकर्मण्यारामादित्यनेन कः आरामहरः कंसारीत्यनेन आरामहरः । अतदर्थे यतीति लक्षणेन अतदर्थे यति परे पादस्य ह्रस्वो भवत, स्वयं तद्विदधातीति पद्याः सशर्करा इत्यन्ये तन्मते तद्धितान्तोऽयं प्रयोगः । पादाभ्यां घोषति पादाभ्यां शब्दयतीत्यादौ वाक्ये पदघोषादित्रयः पचाद्यदन्ताः । पादाभ्यां निष्कासयतीति कै शब्दे अकर्मण्यारामेत्यनेन कप्रत्ययान्तः पत्तिष्क इति । एवं पादघोषादयः । पादस्य पत्पदौ गादिषु इति तद्धितेऽपि पद्गादयः सिध्यन्त्येव, तथापि गणदर्शनोदाहरणदर्शनाभ्यां ग्रन्थबाहुल्यभयादेव न कृतमिति ॥ २८७ ॥

बाल०—उद । अधिकारोऽयं, कृष्णपुरुषस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तते ॥ २८८ ॥

उदमन्थः उदकमन्थ इत्यादि ।

२८०. तत्पूर्यैकविष्णुजनादौ च वा ।

उदकुम्भः उदककुम्भः । अपूर्यत्वे तु उदकगिरिः । एकेति किम्—
उदकस्थाली ।

वाहक इति वङ्गादौ प्रसिद्धः । विविध धीरुध इति त्वपपाठः । उदकं हरति उदहारः, भारीति प्रसिद्धः । उदकं गाहते उदगाहः । एतौ अणन्तौ । पक्षे उदकौदन इत्यादयश्च ।

अमृता०—२८०. तदिति एको विष्णुजन आदि र्यस्य स एकविष्णुजनादिः, तेन पूर्यः तत्पूर्यः । तत्पूर्यश्चासौ एकाविष्णुजनादिश्चेति तथा । तस्मिन् परे उदकस्य उदो वादिश्यते कृष्णपुरुषे । उदकुम्भ इति—उदकेन पूर्णः कुम्भ इति विग्रहे—पूरण द्रव्यं पात्रेणेति समासः । एवमुदघटः उदकघटः, उदपात्रं उदकपात्रमित्यादि । अपूर्यत्वे त्विति—उदकेन व्याप्तो गिरि रिति विग्रहे उदकगिरिः । तत्रैव समासोदाहरणे तुलस्युदकमिति वत् समासः । इह गिरेः पात्रत्वाभावेन पूर्यत्व विवहान्नादेशः । उदकस्थालीत्यत्र उत्तरपदस्थस्यादिवर्णस्य सत्सङ्गवत्त्वेनैकविष्णुजनत्वाभावान्न त्वादाशः । षष्ठीसमासोऽयम् ।

बाल०—धि । कृष्णपुरुषसमासे धिपेषवासवाहनेषु परेषु उदकस्योदो भवति । उदकं दधातीति उदधिः समुद्रः । इकस्तिप् धातुनिर्देश इत्यनेन यद्यपि इक् धातुनिर्देश एव विहितस्तथाप्यत्र संज्ञात्वप्रतीतेः कर्त्तर्यपि स स्यात् संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तित्वात् । एतत्तु छात्राणां व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थं वक्रोक्त्या मयोक्तं, वास्तुवन्तु उदध्यादयः संज्ञायां साधव इत्यनेन किप्रत्ययान्त उदधिरिति । उदधिरिति उदकं धीयते-ऽस्मिन्निति स्नादेरिण् इति इण् । तत्रैवोक्तं । आङ्पूर्वदुध्यान् धारणपोषणयोरात्लुविति । तत्राङ्पूर्वं इत्युपलक्षणं प्रादिपूर्वं कर्मपूर्वंच भवतीति तेन विधिः शरधिः बालधिरित्यादीत्यन्ये । तन्मते कृष्णपुरुषनियमाभावात् । उदकेन पिनष्टीति उदोषं पिनष्टि । स्नेहद्रव्ये पिष इत्यनेन णमुर्णम्बन्तोऽनुप्रयोगश्च । एवं उदकस्य वासः उदवासः, उदकस्य वाहनः उदवाहनः ॥ २८८ ॥

बाल०—मन्थौ । मन्थश्च ओदनश्च शक्तुश्च विन्दुश्च वज्रश्च भारश्च हारश्च विविधश्च वीरुधश्च गाहश्च ते । कृष्णपुरुषे मन्थेत्यादिषु परेषु उदकस्योदो वा स्यात् । मथ्यते अनेनासौ मथ्यते इति वा मन्थोऽदन्तः । उदमन्थ इति । उदकेन मन्थः कर्त्तृकरणे कृतेत्यनेन समासः । एवं उदकेन युक्त ओदनः उदौदनः उदकेन मिश्रः शक्तुः उदशक्तुः इत्यत्र संस्कारद्रव्यं भक्षेतेत्यनेन कृष्णपुरुषः । द्रवद्रव्ययुक्तः शक्तुरुच्यते । शकधातोः सिङादेस्तुरित्यनेन तुप्रत्ययान्तः । तथा, उदकस्य विन्दुः उदविन्दुः । विन्दुरिच्छुश्च साधू इत्यनेनोणप्रत्ययान्तो विन्दुः । उदकस्य वज्रः उदवज्रः, वज्रः कुलिशं । उदकं विभक्तिं उदकं हरतीति उदभारोदहारौ कर्मण्यणन्तौ । उदकस्य विविधः उदकस्य वीरुध इति उदविविधोदवीरुधौ षष्ठीकृष्णपुरुषसिद्धौ । वीरुध इति ईशोद्धवकिरतिगिरतीत्यनेन

२८१. उदमेघ-क्षीरोदादयः ।

साधवः ।

२८२. पश्चाच्छब्दस्य पश्चभावोऽर्द्धः ।

पश्चाद्धः ।

२८३. मांसपचन-मांस्पाकौ वा ।

अमृता०—२८१. उदमेघेति । उदमेघ-क्षीरोदादय उदादेशेन सह साधवो भवन्ति । अत्र अप्राप्ते निपातेनादेशः । उदकस्य मेघः उदमेघः । क्षीरमयसुदकमस्य क्षीरोदः, इह निपातात् पीताम्बरे, उत्तरपदे चोदादेशः । आदि पदेन—दुग्धोदः लवणोदः सुधोदः उदवाहः उदवलाहक इत्यादयो बोध्याः ।

अमृता०—२८२. पश्चादिति । कृष्णपुरुषे अर्द्धं शब्दे परे पश्चादित्यव्ययस्य पश्च-भावः स्यात् । पश्चात् (पश्चिमस्य) अर्द्धः पश्चाद्ध इति षष्ठी समासः ।

अमृता०—२८३. मांसपचनेति । एतौ वा निपात्येते । मांसस्य पचनमित्यादि

कप्रत्ययान्तः । उदवीरुध इत्यत्र उदवीवाधा इति कश्चित् । उदकं गाहते उदगाहः अणन्तः इति । पक्षे उदकौदन इत्यादयः ॥ २८० ॥

बाल०—उत्पू । तेन पूर्यः तत्पूर्यः, एकविष्णुजन आदिर्यस्य स एकविष्णुजनादिः, तत्तत्पूर्यश्चासौ एकविष्णुजनादिश्चेति तत्पूर्येकविष्णुजनादिः, तस्मिन् परे उदकस्य उद इत्ययमादेशो वा स्यात् । अत्रैकशब्दः उत्तरपदस्थादिसत्सङ्गादिव्यावर्तकः । पूर्यश्चाधिकरणभूतं विशिष्टमेव लोकप्रसिद्धं कुम्भादिग्राह्यं । उदकेन पूर्णः कुम्भः उदकुम्भः । एवं उदघटः उदकघटः, उदकलसः, उदपात्रं उदकपात्रमित्यादयोऽत्र यथासम्भवमुह्याः । अपूर्ये त्विति रूपं दर्शयते इति शेषः । उदकेन युक्तो व्याप्तो वा गिरिरित्यर्थे । उदकस्य स्थलीति विग्रहे ॥ २८१ ॥

बाल०—उद । उदमेघः क्षीरोदश्च आदिर्येषां ते उदमेघक्षीरोदादयः । एते उदमेघ-क्षीरोदादय उदकस्य उदादेशेन संज्ञायां साधवो निपात्यन्ते । साधवः साधू साधुरित्यादयस्तु प्रायः सर्वत्रैव वृत्तयो ज्ञेयाः । उदकस्य मेघ उदमेघ इत्यत्र मेघे परे उदकस्य उदादेशो निपातफलं पूर्वसूत्रादप्राप्तेः । क्षीरेति । क्षीरमिवोदकमिति । उपमानमुभयस्थधर्म-वचनैरिति कृष्णपुरुषे, क्षीरमिवोदकमस्येति पीताम्बरेऽपि क्षीरोदः साधुः । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः । कृष्णपुरुषे पूर्वपूर्वसूत्रेणोत्तरपद एव परे उदकस्योदविधानमतः क्षीरोदे-त्यत्रोत्तरपदस्य तदादेशो न प्राप्नोतीति सूत्रमिदं । अथवा संज्ञायां विषये उत्तरस्य पदस्य स्थाने सामान्येनैवोदादेशो भवतीति सूचनार्थं क्षीरोदादय इति निपातितं । आदिपदेन उदवलाहकः उदवाह इत्यादयः । लवणोदः सुधोदः मुण्डोद इत्यादयश्च यथायथमुह्याः ॥ २८२

निपातौ । पक्षे मांसपचनं मांसपाकः ।

२८४. समो मस्य हरो वा तत-हितयोः ।

सततं सन्ततं, सहितं संहितम् । सातत्यमित्यत्र तु नित्यम् ।

२८५. अद्वयस्य हर एवेऽनवधारणे ।

अनवधारण इति काश्मीरकमतम् । अतएव इवार्थ इति कातन्त्रपरि-
शिष्टम् । अनियमार्थ इति पदचन्द्रिका । एकार्थश्च सर्वे मन्तव्यम् ।
एवौपम्येऽवधारणे इति विश्वप्रकाशात् तथैव तात्पर्यात् ।

विग्रहः । अत्र मांस शब्दस्य संसार हरेण समासनिपातः । निपाताभावपक्षे मांसपचन-
मित्यादी यथाप्राप्ते ।

अमृता०—२८४. समइति । तत-हितयोः परयोः समित्यव्ययस्य मस्य हरो वा
स्यात् । ततमिति तनुविस्तारे भावे क्तः । हि गतौ भावे क्तः । उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना
समासः । सन्ततं सर्वदा, संहितं सह । सातत्यमित्यत्र तु नित्यमिति—सततस्य भावः
सातत्यम्, भावार्थे तद्धितयण् प्रत्ययः । सन्ततशब्दस्य तु तद्धित यण् नाभिप्रेत इति
भावः ।

अमृता०—२८५. अद्वयस्येति । अनवधारणार्थे एव-शब्दे परे पूर्वपदस्थितस्य
अद्वयस्य हरः स्यात् । अत्र 'एवेऽनियोगे' इति वोपदेवलक्षणम्, तथा 'एवे चानियोगे पर
रूपं वक्तव्य'मिति वार्तिकश्च दृष्ट्वा विरुद्धायमाण स्वकृतलक्षणस्य समञ्जसाय मतान्तर-
सुट्टङ्क्यति—अनवधारण इतीत्यादि । तत्र च काश्मीरकादित्रयाणां विभिन्नोक्ती रेकार्थ-
पर्यवसतां नयति—एकार्थञ्चेति । कोषशिरोमणौ विश्वप्रकाशे औपम्यावधारणरूपमर्थद्वय
हि निर्दिष्टम्, अतोऽवधारणे तरो योऽपर औपम्यार्थं स्तत्रैव एवशब्दस्याद्वयहरो भवतीत्या-
यातमेतावता । तदुपममिति कृष्णनाम तुल्यमित्यर्थः । समासकार्यप्रकरणे प्रोक्तोऽपि
विधिरयं न समासाश्रितः किन्तु केवल सन्धिसम्बन्धी, एवेन सह समासविधानाभावात् ।
समासातिरिक्तकार्यञ्चात्र विव्रियत इत्यदूरे ज्ञापयिष्यते ।

बाल०—पश्चा । सुगमं । पश्चाच्छब्दस्य पश्चेति कृतेऽपि प्रयोगः सिध्यत्येव, किन्तु
पश्चाच्छब्दस्य प-इत्यादेशे इति मन्दधियामाशङ्का स्यात्, तन्निवासार्थं भावपदमुपन्यस्तं ।
पश्चात् पश्चिमस्याद्धं इति विग्रहे पश्चाद्धः ॥ २८३ ॥

बाल०—मांसप । वाच्यते इति अन-णकप्रत्ययान्तौ पचनपाकौ । मांसस्य पचनं
मांसस्य पाक इति वाक्ये पचनपाकयोः परयोर्मांसशब्दस्य संसारहरेणैव मांसपचनमांसपाकौ
वा निपातौ निपात्येते । पक्षे इति निपाताभावपक्षे इत्यर्थः । उदाहरणद्वयन्तु स्वयमेव
दर्शितं ॥ २८४ ॥

बाल०—समो । ततश्च हितश्च ते ततहिते । एतयोः परयोः समशब्दस्य मस्य

कृष्णनाम एव कृष्णनामेव रामनाम, तदुपममित्यर्थः । अथैवद् ग्रहणे-
नानर्थकस्येति न्यायान्तेह—अथ एवेत्याह । एवेति शब्दमनुकृत-
वानित्यर्थः । अवधारणे तु—कृष्णनामैव परमं, ममेव कृष्णः ।

२८६. औपम्ये तु नियोगेऽप्यद्वयहरः स्यात् ।

राधा एव राधेव कृष्णं भज । अत एवेचानियोगे इति वार्तिकेऽप्यनि-
योगपदस्यानवधारण एव तात्पर्यं मन्यन्ते ।

अथ एवेति—एव शब्दो नात्रावधारणार्थको न वा उपमार्थकः किन्तु अनुकरणशब्द-
एष इति नाद्वयहरः । प्रत्युदाहरति—अवधारणे त्विति । इतरव्यावृत्तिपुरः सरमेक-
निश्चयः अवधारणलक्षणमिति भावः । कृष्णनामैव परमं सर्वसु नामसु कृष्णनाम हि
श्रेष्ठमिति वक्तुर्विवक्षा । एवं ममेव कृष्णो नान्यस्येति व्यावृत्तिर्गम्यते ।

अमृता०—२८६. औपम्य इति । उपमार्थे एवशब्दे परे सति नियोगेऽपि प्रेरणेऽपि
पूर्वस्याद्वयहरः स्यात् । पूर्वस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । अपि शब्दादप्रेरणे चाद्वयहरः पूर्वेण सिद्धः ।
राधेवेति—राधा यथा सर्वाननपेक्ष्य कृष्णं भजति तथा त्वमपि भजेत्यर्थः । अत्र विधातृ-
हि-प्रत्ययान्तेन भजेत्यनेन नियोगो बोध्यते । वार्तिकाद्यभिप्रायं प्रकटयति—अतएवे-
त्यादिना । तत्रानियोग शब्दस्यानवधारणार्थ एव तात्पर्येण मन्यते तैर्वार्तिकादिभिरपि,
अत औपम्यार्थे हि तदपि पर्यवसितम् ।

हरो वा भवति । सततमित्यादिचतुर्षु उपेन्द्रोर्यादिव्यन्तेत्यनेन समासः । ततमिति तनु
विस्तारे इत्यस्माद्भावे क्तः । हितमिति हि गतावित्यस्मादपि स एव क्तः । सातत्यमिति
सततस्य भाव इत्यर्थे इत्यत्र तु नित्यं समो मस्य हर इति शेषः । एतद्विधिवाक्यं न सूत्रमिति
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्यमित्येके ॥ २८५ ॥

बाल०—अद्व । अनवधारणे नियमाभावार्थे वर्तमान एवशब्दे परे आरामस्यच
हरो भवति । अथवा न विद्यते अवधारणं नियमो यत्र तदनवधारणं तस्मिन्नेव परे ।
अनेति । अनवधारणे एवे अद्वयस्य लोपः स्यादिति काश्मीरकस्य ग्रन्थकारविशेषस्य मतं ।
अत इति एवार्थे एवे, अतः अद्वयस्य लुक् भवतीति कातन्त्रपरिशिष्टं कलापपरिशेषकार-
मतमिति । अनीति । अनियमार्थे एवे परेऽद्वयस्य लोप इति पदचन्द्रिकाख्य-स्वारस्वत-
टीकाकृदाह । एकार्थञ्चेति सर्वैर्मन्तव्यमित्यत्र हेतुमाह एवाविति । विश्वप्रकाशाच्च तथैव
प्रकारेण तात्पर्यात् गोस्वामिचरणैरेतैरेव स्वमतं स्थापितमिति । कृष्णनाम एवेति
केवलसमासवाक्यं दर्शितं कृष्णनाम इवेत्यर्थः । तदुपममिति तत्तुल्यमित्यर्थः । एवं कृष्णेव
प्रद्युम्नः, रामेव लवः, राधेव ललिता, ललितेव विशाखा, सव्येव पद्मा इत्यादयः ।
अथैवदित्यादौ अनर्थकस्येत्यत्र न ग्रहणमिति शेषः । अथ एवेत्याह इति वाक्ये
अथैवेत्याहेति । अत्र न एवे परे अथशब्दस्यावामहरः, इवार्थाभावात् । अत्र प्रकारान्तरेण
स्वयमेव हेतुमाह एवेतीत्यनेन । शब्दमनुकृतवानिति शब्दानुकरणं कृतवानित्यर्थः । तत्

२८७. ओत्वोष्ठयो स्तु वा ।

श्यामोतुः श्यामौतुः । कृष्णोष्ठं कृष्णौष्ठं । अनयोस्तु समास एव ।
नेह—तवौष्ठं ।

२८८. ऋण-प्र-वसन-वत्सर-वत्सतर-दश-कम्बलानां मिलित्वा
वृष्णीन्द्र ऋणे ।

अमृता०—२८७. ओत्विति । ओतुश्च ओष्ठश्च अत्वोष्ठौ, तयोः, परयोः पूर्वस्थस्या
द्वयस्य हरो वा भवति । ओतुर्मार्जारः । ओतु विडालो मार्जार इत्यमरः । एवं कृशोतुः
कृशौतुः, विम्बोष्ठः विम्बौष्ठः । अनयोस्त्विति—कृष्णपुरुषाधिकारात् समासे एवाद्वयहरो
लभ्यते, तथापि समासएवेति नियमोक्तिरिह ज्ञापयति—क्वचिदसमासेऽपि कतिचित्
कार्याणीह प्रकरणे सन्निवेशितानि सन्तीति । तथाहि,—तद्धितादेशः—हार्दं हृद्यमित्यादि,
केवलसन्धिकार्यम्—कृष्णनामेवेत्याद्युक्तम् । तथा णत्वप्रकरणे—लक्ष्मण इति, षत्वप्रकरणे
च—सर्पिष्काम्यति, यजुष्पठेत्यादयो वक्ष्यन्ते । एतदुद्दिश्य हि सन्धिप्रकरणे प्रोक्तम्—
अद्येव हलीशा प्राच्छति ऋणार्णं गोऽग्रं गवेन्द्र इत्यादयस्त्वाख्यात-समासयोर्वक्ष्यन्ते दुर्गम-
त्वादिति । नच 'सुपां सुपा तिङे'त्यादि वैयाकरण भूषणोक्त मतेन तिवादिभिश्च समास-
स्येष्टत्वात् सर्पिष्काम्यतीत्यादिषु च सुवन्तस्य तिङन्तेन समासः सङ्गच्छत एवेति वाच्यम्,
तत्र सुप्तिङ् समासे गतिकारकसंज्ञकानां प्राद्यव्ययानामेवाभीष्टत्वेन प्रभवतीत्याद्युदा-
हरणोपन्यासादिति ।

अमृता०—२८८. ऋणेति । ऋणे परे ऋणादि सप्तानामरामः परस्थेन ऋरामेण सह
मिलित्वा वृष्णीन्द्रः स्यात् । सन्धिसूत्रेण अर् प्राप्ते तदपवादविधानमेतत् । सन्धि-

शब्दानुकरणमत्र वाक्यालङ्कार एव । अथ इत्याह इत्यर्थः । अवधारणे त्विति रूपं दर्श्यते ।
कृष्णनामेति परमं श्रेष्ठं । ममेति कृष्ण इति सर्वस्वमिति शेषः ॥ २८६ ॥

बाल०—औप । उपमायां भव औपम्यं तस्मिन् औपम्ये उपमायां प्रवर्तमानेतु
एवे परे नियोगे प्रेरणे अपिशब्दादनियोगे चाप्रेरणे अद्वयस्य हरो भवति । राधा एवेति
विग्रहः, पूर्ववत् राधेवेति राधा यथा कृष्णं भजति तथैव त्वमपि भजेत्यर्थः । अत्र विधातृ-
हिप्रत्ययान्तो भजप्रयोगो नियोगं बोधयतीति । ननूपमानोपमेययोः क्रियायां पुरुषभिन्नस्य
दोषत्वमलङ्कारे प्रोक्तं, तथापि गोस्वामिपदेन कथमेवमुक्तमिति चेत्तदैवं वाच्यं, नाम्न-
मध्यमोत्तमपुरुषवैषम्यादिदोषत्वं यदलङ्कारादावुक्तं तत्तु काव्यमधिकृत्येवात्र विचार
इत्युक्तदिशा पद्यपरं नतु वाक्यपरमिति लक्ष्यते, अतो ग्रन्थबाहुल्यभयादत्र नो विचारित-
मिति । अतएवे चेति अनियोगेच एवे परे, अतोऽद्वयस्य लोप इत्यर्थः । चानियोगे
इत्यस्मादुत्तरे इति वार्तिसूत्रमिति पूरणीयं । अत्र स्थितेतिशब्दस्तु हेतौ । किम्वा एक
एवेतिशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वयात् इति वार्तिकसूत्रमितुक्त्वा हेतावपि
वर्तते तस्मादेवं व्याख्येयं । अत्र एवे चानियोगे इति वार्तिकसूत्रमिति हेतोर्वार्तिकेऽपि
सतेऽनियोगपदस्य सर्वे पण्डिता अनवधारणेऽर्थे एव तात्पर्यं मन्यन्ते इति समुदायार्थः ॥ २८७ ॥

ऋणार्णं प्रार्णं वसनार्णं वत्सरार्णं वत्सतरार्णम् । वत्सतरमनाहत्य
वत्सश्रान्द्रकाशिकादौ पठ्यते, तदिहासम्मतं पतञ्जलि शाकटाय-
नादीनां वत्सरस्यैवेष्टत्वात्, तरप्रत्ययोऽत्र भाष्यादावुक्तः ।

२६६. अद्वयस्य मिलित्वा वृष्णीन्द्र ऋते तृतीया समासे ।

कृष्णेन ऋतः कृष्णार्त्तः, अश्वेन ऋतः अश्वार्त्त इति ।

प्रकरणोक्तानां मध्ये—अद्वयस्य हर एवेऽनवधारण इत्यनेन अद्यत्रेति सिद्धम्, प्राच्छतीति
त्वाख्याते प्रोक्तम्, अनेन च ऋणार्णमितिसिद्धम्, अन्यानि चाग्रे साधयिष्यन्ते । ऋणस्य
ऋणं ऋणार्णम्, ऋण परिशोधनाय यदन्यदृणं क्रियते तद् ऋणार्णमुच्यते । प्रार्णमिति—
प्रकृष्टञ्च तदृणञ्चेति, प्रगतमृणादिति वा विग्रहः । वत्सरार्णमिति वत्सरेण देयमृणमित्यर्थः
समास्तु षष्ठीकृष्णपुरुषः । वसनाय ऋणं, एवं कम्बलाय ऋणमिति चतुर्थी कृष्ण पुरुषः ।
दृश ऋणानि सन्त्यस्येति पीताम्बरे हि दशाणः । वत्सतरः अप्राप्तर्तु गौरित्यर्थः । मतान्तर-
माह—वत्सतरमित्यादि । तदिति चान्द्रादि मतम् । पतञ्जलिर्भाष्यकारः, शकटायणः
प्राचीनवैयाकरणः, तेषामसम्मतम् । तत्र हेतुः—वत्सतरस्यैवेष्टत्वादिति । तच्च दर्शयति—
तरप्रत्ययइति । अत्र वत्सशब्दे तर प्रत्ययो भवतीति भाष्यादावुक्त इत्यर्थः । तस्माद्
वत्सतरएव सर्वेषामभीष्टइति निर्णीतमिति भावः ।

अमृता०—२६६. अद्वयस्येति । तृतीया समासे सति ऋतशब्दे परे तेन मिलित्वा
द्वयस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । सन्धिसूत्रेण ऋद्वये अर् प्राप्ते तदपवादोऽयम् । ऋतः प्राप्तो युक्तो
वेत्यर्थः । तृतीया समास इति किम्—परमर्त्तः । समास इति किम्—सुखनर्त्तः सुखेन
ऋतइति विभाषा ।

बाल०—ओत्वो । ओतुश्च ओत्वोष्ठे अनयोस्तु परयोः अद्वयस्य हरो भवति ।
श्यामश्चासौ ओतुश्चेति कृष्णञ्च तदोष्ठञ्चेति इति वाक्ये वाक्ये श्यामेत्यातिद्वयं ।
ओतुर्विडालमार्जार इत्यमरः । अनयोस्त्विति । यद्यपि सूत्रे सामान्यतः ओत्वोष्ठयोरित्युक्तं,
तथापि कृष्णपुरुषाधिकारादनयोस्तु परयोः समासे एवाद्वयहरः तेन नेहेति शेषः । अत्र
समास एवेति नियमात् अन्यत्र क्वचिदसमासेऽपि क्खित् कार्यं स्यात्, तेन तथैवेत्याह
सुपुंस्कृष्णभजनमित्यादि स्यात् ॥ २६६ ॥

बाल०—ऋण । ऋणञ्च प्रच वसनञ्च वत्सरञ्च वत्सतरञ्च दशञ्च कम्बलञ्च ते
ऋणप्रवसनवत्सरवत्सवरदशकम्बलास्तेषां । अत्रावयवसम्बन्धे षष्ठी तेन एतेषां वृष्णीन्द्र-
योग्यावयवं परेण मिलित्वा वृष्णीन्द्रं जनयति, अतएव ऋणे परे तेन सह मिलित्वा
ऋणादीनामरामो वृष्णीन्द्रः स्यात् । सन्धिप्रकरणोक्तसूत्रेणाप्राप्ते इदं सूत्रं । तत्रैवोक्तञ्च
अद्येव हलीशा प्राच्छति ऋणार्णमित्यादयस्त्वाख्यातसमासयोर्वक्ष्यन्ते दुर्गमत्वादिति ।
ऋणार्णमिति ऋणस्य ऋणमित्यर्थः । प्रार्णमिति प्रगत ऋणात् प्रकृष्टञ्च तत् ऋणञ्चेति
वा । वसनार्णमिति ऋणमिति । वत्सरार्णमिति वत्सरेण देयं ऋणमित्यर्थः । वत्सतरार्णमिति

३००. गोररामे वा सन्धिः ।

गो अग्रं गोऽग्रम् ।

३०१. गोरोरवः सर्वेश्वरे वा ।

गवेशः गवीशः, वस्य हरे ग ईशः । गवाग्रमित्यपि । गामश्चति गवाङ् गवाञ्चौ । शसि कार्यार्थमक्षरमित्यादि न्यायेन पुनर्विश्लेषात् गव-अच् इति स्थिते अचोऽराम हरे । नैमित्तिकापायश्च,—गोचः । उत्तरपद इत्येव—पञ्चगवप्रियः ।

अमृता०—३००. गोरिति । सर्वेश्वरे परे गोशब्दसम्बन्धी सन्धिर्वा भवति । एओ-भ्यामस्य हरो विष्णुपदान्त इति नित्यं प्राप्तेऽनेन विकल्पः कृतः । गोरग्रमिति विग्रहे षष्ठी समासः ।

अमृता०—३०१. गोरोरिति । सर्वेश्वरे परे गोशब्दस्य ओरामस्य अव इत्यादेशो वा भवति । अव इत्यरामान्तनिर्देशः, विष्णुपदान्तादेशस्तु—ओ अविति सन्धिसूत्रेणैव सिद्धः । तत्र च सन्धिसूत्रे विशेषनिर्देशाभावाद् विष्णु पदान्ते अविष्णुपदान्ते चावादेशो लब्धः, तत इह समासाधिकाराद् विष्णुपदान्ते तत्प्राप्ते निर्वाधत्वेन गवीशः गईश इति रूपद्वयसिद्धम् । गवामीश इति षष्ठीसमासः । गवाग्रमित्यपीति—सर्वेश्वरे वेत्युक्तत्वात्, अरामेतरसर्वेश्वरग्रहणाभावात् तथा विष्णुपदान्त विषयत्वसद्भावाच्च विभाषया अवा-देशश्च भवतीत्यर्थः । ओ अव् तु न स्यात् अरामे परे हरकार्थस्यैवान्तरङ्गत्वादिति । नैमित्तिकापायश्चेति—अचः अरामरूपनिमित्तस्यापाये सति नैमित्तिकस्य अवादेशस्य चापाय इत्यर्थः । उत्तरपद इत्येवेति—उत्तरपदे परे उत्तरपदस्थादिसर्वेश्वरे परे हि गोरोरव आदिश्यते नान्यत्रसर्वेश्वर इति तात्पर्यम् । तेन पञ्च गवप्रिय इति—पञ्च गावः प्रिया यस्येति पीताम्बरे टप्रत्ययसिद्धः । अत्र गोशब्दस्य सर्वान्तपदत्व विरहान्नोत्तरपदता किन्तु मध्यपदता, तत एव न हि अत्रादेशः, पूर्वेण सन्धिकार्येण अव् ।

वत्सतरस्य ऋणमिति । एवं दशानां ऋणं दशार्णं कम्बलानां ऋणं कम्बलार्णं । वत्सतरः अप्राप्तर्तुः गौरिति । वत्सतरमिति । चान्द्रकाशिकादाविति ग्रन्थे इति शेषः । पठ्यते इति चान्द्रादिकृद्भिरिति शेषः । तदिति चान्द्रादिमतं । हेतुमाह पतञ्जलीति । तथेति । अत्र वत्से तरप्रत्ययो भाष्यादावप्युक्त इत्यर्थः । तस्मात् सर्वेषामेतदेव मतमिति निश्चितं ॥२६६॥

बाल०—अद् । तृतीयासमासे सति ऋते परे तेन सह मिलित्वा अद्वयस्य वृष्णीन्द्रो भवति । विग्रहोदाहरणन्तु स्वयमेव दत्तं । इतिशब्दोऽत्राद्यर्थः । तेन शीतेन ऋतः शीतार्तः इत्यादि यथायोग्यमुह्यं ॥ ३०० ॥

बाल०—गोर । अरामे परे गोशब्दस्य सम्बन्धी सन्धिर्वा स्यात् । अथादिरामे परे एओभ्यामित्यनेन प्राप्तसन्धिर्गोशब्दाद्वा स्यात् । गो अग्रमित्यादौ गोरग्रमिति वाक्यं ॥ ३०१ ॥

३०२. गवाक्षो गृहरन्ध्रे, गवेन्द्रो गवेशे ।

अवेन साधू ।

३०३. गव्यूतिः क्रोशयुग्मे ।

साधुः । अन्यत्र गोयूतिः ।

अमृता०—३०२. गवाक्ष इति । गृहरन्ध्रो वातायन स्तस्मिन् वाच्ये अक्षशब्दे परे गोशब्दस्य अवादेशेन नित्यं गवाक्ष इति साधुः स्यात्, तथा गवेन्दे अर्थात् षण्डे वाच्ये इन्द्रे परे गोशब्दस्यावादेशेन नित्यं गवेन्द्र इति साधुः स्यात् । गवाक्ष इति गवां किरणानामक्षीवेति यथाकथञ्चिद् विग्रहः । अक्षणोऽप्राप्यङ्गो इत्यनेनाक्षि शब्दात् समासान्तः अरामः । यद्वा अक्षशब्द इन्द्रियवाची, तत्रापि चक्षुरेव लक्ष्यते, तेन गवां किरणानामक्षमिवेति वा विग्रहः । वातायने हि रूढौ गवाक्ष शब्दः, अन्यत्र तु गोरक्षिणी इवाक्षिणी यस्येति पीताम्बरे—स्वाङ्गाभ्यामक्षिसकृत्भ्यामिति टः गवाक्षः गोऽक्षः गो अक्ष इति यथाप्राप्तविकल्पः स्यादेव । गवामिन्द्रः गवेन्द्रः, अन्यत्र तु गौरिन्द्र इवपूज्या यत्र स गवेन्दो यज्ञः, गविन्द्रः ग इन्द्र इति च ।

अमृता०—३०३. गव्यूतिरिति । क्रोशद्वये वाच्ये यूति शब्दे परे गोरवादेशेन गव्यूति रिति साधुः स्यात् । अन्यत्रेति—गोयूति गवां मिलनमित्यर्थः । यूतिरिति यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य 'ऊत्यादयः साधव' इति क्तिप्रत्ययान्तः ।

बाल०—गोरो । सर्वेश्वरे परे गोरोरामस्य अवो वा स्यात् । अव इत्यरामान्तनिर्देशः सविष्णुसर्गदर्शनात् । विष्णुजनान्तस्तु पूर्वैर्णैव सिध्येत्, तदर्थं लक्षणमनर्थकमिति । गवामीश इति वाक्ये गवेत्यादिद्वय । इत्यपीति सर्वेश्वरे वेति सर्वेश्वरग्रहणादिति शेषः । वस्येति अयादीनां यवयोर्वा इत्यनेन वस्य हरे सतीति शेषः । गामञ्चति गच्छतीति गोशब्दादञ्चधातोः विवप् । गवाच् ततः प्रथमैकवचनं सु अचश्चतुर्भुजानुबन्धेत्यनेन नुम् । तवर्गस्य चवर्गः सोर्हरः । सत्सङ्गान्तहरः चवर्गस्य कवर्गश्च । गवाङ् । एवमरामे सन्धिविकल्पात् गो अङ् गोऽङित्यपि । शसीति शसि सति कार्यार्थमक्षरमित्यत्र विश्लेषयेन्मिलयेच्चेत्यूह्य । इत्यादीत्यादिपदेन यावत् सम्भवस्तावद्विधिरित्यस्यापि ग्रहणं । पुनर्विश्लेषादिति सन्धि निवर्त्य पुनरक्षरविश्लेषादिति । अचोऽरामहरो भगवतीत्यनेन अरामहरस्तस्मिन् हरे सति निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायश्चेति न्यायेन च सन्धि निवर्त्य पुनरामश्लेषात् गव अच् इति स्थिते सत्यचोऽरामहरो भगवतीत्यरामहरे निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायाच्च गोचः इति । शसीत्युपलक्षणं टादावपि, गोचा गोचे इत्यादयः । गो च इत्यादौ पक्षत्रये समानं अरामहरत्वादिति । उत्तरपद इत्येवेति पूर्वस्यैव विवरणं नेदं सूत्रं । उत्तरपदे परे उत्तरपदस्थादिसर्वेश्वरे एव गोरोररामान्तावादेशो नान्यसर्वेश्वरे, तेन नेहेति भावः । पञ्चगवप्रिय इति पञ्च गावः प्रिया यस्येति टप्रत्ययान्तः सिद्धः पूर्वमेवोक्तः ॥ ३०२ ॥

३०४. अक्षौहिणी सेना संख्याविशेषे ।

मिलित्वा वृष्णीन्द्रेण साधुः ।

३०५. शकन्धवादयोऽरामहरेण साधवः ।

शकस्य अन्धुः शकन्धुः कूपः । सीमानमन्तति बध्नाति सीमन्तः केश-
विन्यास रेखायाम् । अन्यत्र सोमान्तः । कुलान्यटतीति कुलटा, रुद्ध्या
भिक्षुकी असतीचोच्यते । भाष्ये एतदेवोदाहृतम् । आकृतिगणत्वमिति

अमृता०—३०४. अक्षौहिणीति । सेनायाः संख्या विशेषे वाच्ये ऊहिनी शब्दे परे
अक्षशब्दस्यारामेण सह मिलित्वा ऊरामस्य वृष्णीन्द्रः स्यान्निपातात् । अन्यथा उद्वये ओ
इत्येव प्रसज्येत । ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी । 'संज्ञायां ननु गात्' इति णत्वं
वक्ष्यते । २४८७० संख्यकगजानां, तावतामेव रथानां, ७४६१० संख्यकाश्वानां तथा
१०६३५० संख्यक पदातीनां समवाय संख्या अक्षौहिणी कथ्यते ।

अमृता०—३०५. शकन्धवादय इति । अन्धवादी परे शकादीनामरामहरेण शकन्धु-
प्रभृतयः साधवो भवन्ति । शकस्य राजविशेषस्येत्यर्थः । सीमानमन्ततीति—अति बन्धने
धातुः, इरामेत्त्वान्नुम् । सीमान्त इति सीमनोऽन्त इति विग्रहः । यथा ग्रामस्य सीमान्तः ।
कुलानीति—नाना गोत्राणि गृहाणि भिक्षार्थमटतीति कुलटा भिक्षुकी, नाना कुलानि
गोत्राणि अभिसरार्थमटतीति कुलटा असतीत्यर्थः । पचाद्यदन्तात् स्त्रियामाप् । अन्येत्विति
—चान्द्रादय इत्यर्थः । बहूदाहरणप्रदर्शनात् तन्मते शकन्धवादीनामाकृति सन्धार्यते ।

बाल०—गवा । गृहरन्ध्रे वातायने वाच्ये अक्षे परे गोशब्दस्यावादेशेन नित्यमेव
गवाक्षः साधुः । किञ्च, अक्षणोऽप्राण्यङ्गे इत्यनेनाक्षिशब्दात् समासान्ताराम इति वक्ष्यते ।
गवे । गवेशे गोस्वामिनि वाच्ये इन्द्रे परे गोशब्दस्यावादेशेन नित्यं गवेन्द्र इत्यपि साधुः ।
अतएव वृत्ताववेन साधू इति द्विवचनान्तं । गवाक्ष इति गोः अक्षीति षष्ठीकृष्णपुरुषः ।
अनेत्रार्थादक्षेण इति टस्तद्धितः, किन्तु गवाक्ष इति निपातनात् प्राण्यङ्गे वाच्ये अक्षे परे
गोरोरामस्यारामान्तावादेशो न स्यात् । अपितु गोररामे वेत्यनेन विकल्पः सन्धिः
स्यादिति गो अक्षः गोक्ष इत्येव । अत्राक्षमिन्द्रियवचनं, किम्वा गोरिवाक्षिणी यस्येति
स्वाङ्गाभ्यामक्षिसक्थिभ्यामिति पीताम्बरे टः । यदा त्वक्षशब्दः शकटादौ वर्तते, तदा गो
अक्षः गोऽक्षः गवाक्ष इति यथायोग्यं विकल्पः स्यात् ॥ ३०३ ॥

बाल०—गव्यू । क्रोशयुगे क्रोशद्वये वाच्ये गवां यूतिरिति वाक्ये यूतिशब्दे परे
गोरवा सह गव्यूतिः साधुः स्यात् । यूतिरिति यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य ऊत्यादयः
संज्ञायां साधव इत्यनेन क्तिप्रत्ययान्तः साधुः । क्रोशयुगेऽमिश्रणार्थो ज्ञेय इति । अन्यत्रेति ।
गोयूतिः गवा मिलनमित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

बाल०—अक्षौ । सेनानां संख्याया विशेषे वाच्ये ऊहिनीशब्दे परे अक्षारामेण
सह मिलित्वा उरामस्य वृष्णीन्द्रेणाक्षौहिणी साधुः । मिलित्वेति वृत्तावुक्तत्वात् ।

नोक्तम् । अन्ये तूदाहरन्ति—शुद्धोदनः, समनन्तरं, समशनं, अर्द्धशनं, हलीशा, लाङ्गलीशा ।

३०६. पुत्रतरामस्य न द्वित्वं हत-जग्धयो रादिनि पुत्रादिनि चाक्रोशे ।

पुत्रहती पुत्रजग्धी पुत्रादिनी पुत्र पुत्रादिनी ।

शुद्धोदनइति—शुद्धश्चासौ ओदनश्चेति विग्रहः । एवं समञ्च तदनन्तरञ्च, समञ्च तदशनञ्च, अर्द्धञ्च तदशनञ्च, हलस्य ईशा, लाङ्गलस्य ईशा इति क्रमेण विग्रहा ज्ञेयाः । ईशेति—ईशोद्धव किरिति पृणातीत्यादिना कः, लक्ष्म्यामाप् । केचित्तु मूर्द्धण्यपान्तं पठन्ति । सङ्गतमशनमनेन, अस्मिन् काले वेति बहुव्रीहिरयमित्यपि केचिदाहुः ।

अमृता०—३०६. पुत्रेति । आक्रोशार्थे गम्ये हत-जग्धयोः परयोः, तथा आदिनि पुत्रादिनि च परे पुत्र शब्दस्य तरामस्य द्वित्वं न भवति । पुत्र शब्दस्य व्युत्पत्ति द्विविधा, यथा,—पुनातीति पुत्रः, पुवो ह्रस्वश्चेति उणादि त्रप्रत्ययः । तथा पुत् नाम्नो नरकात् त्रायत इति पुत्रः, पूर्व वत् त्रायतेः क प्रत्ययः । आद्यषक्षे—विष्णुजनो विष्णुजने वेति विभाषया द्वित्वे प्राप्ते तन्निषेधः । उत्तरषक्षे नित्यद्वित्वे सिद्धेऽपि तत्प्रतिषेध इति विवेच्यम् । पुत्रहतीति—पुत्रो हतो ययेति विग्रहः, एवं पुत्रजग्धीति च । पुत्रादिनीति—पुत्रमत्तुं शीलमस्या इति विग्रहः । एवं पुत्रस्य पुत्रमत्तुं शीलमस्या इति पुत्र पुत्रादिनीति । आक्रोश इतिकिम्—पुत्रो हतो यस्याः केनापि सा पुत्रहतीति भवत्येव द्वित्वम् ।

अक्षाणामूहनमिति ऊह वितर्कं तस्माद्भावे षण् । सोऽस्यामस्तीति णिनिः, अक्षानूहितुं शीलमस्येति शीलार्थे वा णिनिः, तस्माल्लक्ष्म्यामीप् क्वचिद्भिन्नपदेऽपि णत्वमिति णत्वं । अक्षौहिणीसंख्या त्वमरादौ ज्ञेयेति ॥ ३०५ ॥

बाल०—शक । शकन्पुरादिर्येषां ते शकन्धादयः । अन्धादौ परे शकादीनाम-रामहरेण शकन्धादयः साधवो भवन्ति । शकस्येति राजविशेषस्येत्यर्थः । अन्धवर्थः स्वयमेवोक्तः कूप इति । शकस्य अन्धुः कूप इत्यनन्तरं शकन्धुरिति वा पाठः । अन्धुशब्दस्यैव कूपार्थसम्भवात् । सीमानमित्याद्यर्थप्रदर्शनं नतु सूत्रं शकान्धादय इत्यत्रादि-शब्दग्रहणात् । अन्ततीति अति बन्धने इरामेढातोर्नुमिति नुम् । अन्यत् स्पष्टं । सीमान्त इति सीम्नोऽन्त इत्यर्थे ग्रामस्य सीमान्त इति । कुलानीति नानागोत्राणि भिक्षार्थं अभिसारार्थम्वा अटतीति पचाद्यदन्ता कुलटा । रुढ्येति रुढ्या वृत्त्या कुलटाशब्देनेति शेषः । कुलटा भिक्षुकी दासीत्यनुशासनात् । भाष्य इति । अस्माभिर्यदुदाहृतमेतदेव भाष्यग्रन्थे भाष्यकृद्भिरुदाहृतं । आकृतिगणत्वं भवतीति हेतुः बहुविधमुदाहरणं नोक्तं । किम्वा भाष्ये एतदेव उदाहृतं आकृतिगणत्वं भवतीति नोक्तमिति तन्मते आकृतिगणत्वं न भवतीति लक्ष्यते । अन्येतु चान्द्रादयो यथासम्भवमुदाहरन्ति तन्मते बहुदाहरणेन आकृतिगणत्वं सूचितं । शुद्धोदन इति शुद्धश्चासावोदनश्चेति वाक्ये । एवं समञ्च तदनन्तर-ञ्चेति । समञ्च तदशनञ्चेति अर्द्धञ्च तदशनञ्चेति हलस्य ईशा लाङ्गलस्य ईशा इति ।

३०७. भीरुष्ठान-गविष्ठिर-युधिष्ठिरादयः संज्ञायाम् ।

एते षत्वेन साधवः ।

३०८. सुषामादयश्च ।

सुषामा दुःषामा सुषन्धिः दुःसन्धिः अङ्गुलिषङ्गः दुन्दुभिषेवणं हरिषेणः
दिविषत् इत्यादि । तथा पितृष्वसा भ्रातृष्वसा ।

अमृता०—३०७. भीरुष्ठानेति । संज्ञायां गम्यमानायां भीरुष्ठान प्रभृतयः षत्वेन साधवो भवन्ति । भीरुष्ठान इति—स्थीयतेऽत्रेति स्थानम्, टनः करणाधिकरणयो रिति टनः, भीरोः स्थानं भीरुष्ठानं, प्रत्ययविरिञ्चि सरामाभावादप्राप्त षत्वे निपातः, षत्वे सति टवर्गत्वं, संज्ञातया पुंस्त्वं, कस्यचिन्नामेत्यर्थः । स्थीयते इति स्थिरः, स्थाधातोः इरक्, आरामहरः, गवि स्वर्गादौ स्थिर इति गविस्थिरः शिवः । पूर्ववदप्राप्तषत्वे निपातः । युधिष्ठिरः प्राण्डवाग्रजः प्रसिद्धः । सूत्रनिर्देश सामर्थ्यात् सप्तम्या अलुक् । आदि शब्देन कुष्ठलं परिष्ठलमित्यादे ग्रहणम् ।

अमृता०—३०८. सुषामेति । संज्ञायां गम्यमानायां सुषामादयश्च षत्वेन निपात्यन्ते । सुशोभनः सामा वेदविशेषो यस्य स सुषामा कश्चिद् विप्रः । पूर्ववदप्राप्ते षत्वे निपातः । दुर्गतः सामा यस्मात् स दुःषामा कश्चित् । सु शोभनः सन्धि र्यस्य स सुषन्धिः । दुर्गतः सन्धिर्यस्मात् स दुःषन्धिः । अङ्गुलिषङ्ग इति—अङ्गुलेः सङ्ग इति विग्रहः । दुन्दुभीनां सेवनं दुन्दुभिषेवणम् । हरिः सेना यस्य स हरिषेणः, षत्वे सति णत्वम् । दिवि स्वर्गे सीदति वसतीति दिविषत् क्विवन्तः, समासे डेर्न महाहरः कृति बहुलमिति सप्तम्यलुक् । इत्यादि पदेन अग्निष्टोमः दिविष्ठ इत्यादि च ज्ञेयम् । तथेति—पितृष्वसेत्यादौ च निपातादेव षत्वमित्यर्थः ।

ईशोद्धवकिरतीत्यनेन कप्रत्ययान्तादीशधातोर्लक्ष्म्यामाप् । ईशा लाङ्गलपद्धतिरित्यमरः । हलीषा लाङ्गलीषा चेति मूर्द्धण्यान्तं केचित् पठन्ति, तन्मते ईष गतिर्हिसादनेष्वित्यस्य गुर्वादिहनन्ताददीपादेरिति स्त्रियामादित्यादन्तरूपं । एवं संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तित्वात् शिष्टप्रयोगानुसारेण कर्कश्चासाबन्धूश्चेत्यादौ वाक्ये कर्कन्धूरित्यादयोऽपि यथायोग्यमूह्याः । सङ्गतमशनेनेति तत्पुरुषे सङ्गतमशनं यस्मिन् काले इति बहुव्रीहौ च । तथा सङ्गतमनन्तरमत्रेत्यादौ समशनं समनन्तरमित्यन्ये ॥ ३०६ ॥

बाल०—पुत्र । आक्रोशेऽर्थे गम्यमाने हतजग्धयोः परयोः आदिनि पुत्रादिनिच परे पुत्रशब्दस्य तरामस्य द्वित्वं न भवति । विष्णुजने विष्णुजनो वेत्यनेन विकल्पे द्वित्वे प्राप्ते निषेधविधानं । पुत्रहतीत्यादौ पुत्रो हतो यया पुत्रो जग्धो यया पुत्रं अत्तुं शीलमस्याः, इत्यादीनि वाक्यनीतिः । पुत्रपुत्रादिनीत्यत्र पुत्रतरामस्य पुत्रादिनि स्यात्, परत्र आदिनि न स्यात् । उभयत्र न द्वित्वं । आक्रोशादन्यत्रतु पुत्रो हतो यस्याः पुत्रो जग्धो यस्याः केनापीत्यर्थादगम्यते नतु तथा । एवमन्यस्याः पुत्रमत्तुं शीलं यस्या इत्यादिवाक्यं यथायोग्यं कल्पनीयं । एवम्भूते सति पुत्रजग्ध्यादीनां द्वित्वं स्यात् ॥ ३०७ ॥

३०६. अलुकि वा ।

मातुः ष्वसा पितुः ष्वसा, मातुः स्वसा पितुः स्वसा । तथा रोहिणीषेण
इत्यादि ।

अमृता०—३०६. अलुकीति । ऋरामाद् विद्यायोनि सम्बन्धे स्वसृ पत्यो स्तु वेत्यनेन
विष्णुभक्त्योर्विकल्पालुगं विहितः, तत्रालुक्पक्षे षत्वं वा स्यात्, लुक्पक्षे तु नित्यमित्युपरि
दर्शितम् । तथेति—रोहिणीषेण इत्यादौ च षत्वं निपातादेवेति बोध्यम् । रोहिणी रक्त-
वर्णोपलक्षिता सेना यस्य स रोहिणीषेणः कश्चित् । ईवापोः संज्ञायां बहुलमिति वामनः ।

बाल०—भीरु । संज्ञायां वाच्ये भीरुष्ठानादयस्त्रयः षत्वेन साधवः स्युः । वृत्तो
षत्वेनेत्युपलक्षणं तेन यथासम्भवमन्येनापि साधव इति । भीरुस्थान इति स्थीयतेऽत्रेति ।
टनः करणाधिकरणयोरित्यनेन टनप्रत्ययान्तः स्थान इति । ततः भीरोः स्थान इति
षष्ठीकृष्णपुरुषः षत्वं । पत्वे सति पात् परस्य टवर्गयुक्तस्येत्यनेन थस्य ठत्वं । गविष्ठिर
इति गवि सर्गादौ स्थीयते इति वाक्ये निपातात् स्थाधातोरिरक् षत्वञ्च । समासे डेर्न
महाहरः कृति-बहुलमित्यनेन सप्तम्या न महाहरः । इरकः क इत् आरामहरः कंसारि-
सर्वेश्वर इत्यनेन नारामहरः । षत्वे थस्य ठत्वं पूर्ववत् । एवं युधि युद्धे स्थीयते इति
युधिष्ठिरः इति । भीरुष्ठानः कश्चित् । परिष्ठिरो महादेवः । युधिष्ठिरः प्रसिद्धः । कस्य-
चिन्मते गरिष्ठिरादौ मदादेरिर इति औणादिक इरः ॥ ३०८ ॥

बाल०—सुषा । संज्ञायां सुषामादयश्च षत्वेन साधवो भवन्ति । सु शोभनः सामा
वेदो यस्य स सुषामा कश्चित् । दुर्गतः सामा यस्मात् स दुःषामा कश्चित् । योऽन्त-
कर्मणीत्यस्य मनन्तः सामन् इति । सु शोभनश्चासौ सन्धिश्चेति सु शोभनः सन्धिर्यत्र इति
वा सुषन्धिरिति । सोपेन्द्रदामोदरात् किर्भावादावित्यनेन किप्रत्ययान्तः सन्धिः । एवं
दुर्गतः सन्धिर्यस्मात् स दुःषन्धिरिति । अङ्गुलेः सङ्ग इति अङ्गुलिषु सङ्गोऽस्येति वा
विग्रहे अङ्गुलिषङ्ग इति । सङ्गनं सङ्ग इति सन्जघातोर्भाषणन्तः । दुन्दुभिषु सेवन वा
दुन्दुभिषेवणमिति सेवृ सेवने इत्यस्य अनन्तरूपं । हरिः सेनो यस्य स हरिषेण इति पत्वे
कृते णत्वञ्च । दिवि सर्गे सीदतीति दिविषद् इति क्विवन्तः । इत्यादीत्यादिपदेन अग्नीनां
स्तोम इति अग्निष्टोमः । दिवि स्थीयते इति दिविष्ठ इत्यादयोऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण
ज्ञेयाः । नौषेचिका प्रतिष्ठिका गौरिषक्थ इत्यादयश्च चान्द्रादौ जयादित्यादौ च दृश्यन्ते ।
नौषेधिकेति सिचिर क्षरणे इत्यस्मात् पचादेरदित्यत् । प्रतिष्ठिकेति स्ना शौचे इत्यस्मात् ।
उपेन्द्र आरामात् क इत्यनेन कः । तदनन्तरं नौषेचप्रतिष्ठयोरल्पार्थं कः । लक्ष्म्यामाप्
आपि सति प्रत्ययस्थात् कादित्यनेन पूर्वारामस्येरामः । अल्पार्थं कप्रत्ययार्थ एष प्रयासः ।
णको लक्ष्म्यां भावे इत्यनेनापि एतौ सिध्यत इति । गौरीषक्थ इति गौरी सकथीव
सक्थि अस्येति स्वाङ्गाभ्यामित्यनेन पीताम्बरे टः । अ इद्वयस्य हर इत्यनेन इरामहरः ।
तद्धितस्य बाहुल्यात् पूर्वपदान्तस्य वामनः । तद्धितेस्त्रातोः संज्ञायां बहुलमिति पूर्वपदस्य
ह्रस्वत्वमित्यन्ये । तथेति पितुः स्वसा मातुः स्वसा इति वाक्ये ॥ ३०९ ॥

३१०. पूर्वपदान्नस्य णः ।

प्रभुरयम् ।

३११. संज्ञायां नतु गात् ।

नारायणः । प्रत्ययमात्रस्य भिन्नपदत्वाभावात् पूर्वपदान्तर्भाव एव,
लक्ष्मणः । संज्ञायां किम्—दीर्घनयना । नतु गात्—ऋगयनम् ।
पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव । नेह—अर्द्धनसः ।

३१२. अग्रे प्रभृतिभ्य एव वनस्य संज्ञायाम् ।

अमृता०—३१०. पूर्वत्यधिकार सूत्रम् । समासे सर्वादिपदं पूर्वपदमिति स्मर्तव्यम् ।

अमृता०—३११. संज्ञायामिति । संज्ञायां गम्यमानायां पूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णत्वं
स्यात्, पूर्वपदात् गरामात् नस्य णत्वं न भवति । णत्वविधौ समानविष्णुपद नियमादत्र तु
भिन्नपदे तदप्राप्ते विधानमिदम् । नारायण इति—नारं अयनं आश्रयो यस्येति विग्रहः ।
नराणां समूहो नारम् । नरशब्दस्य विशेषार्थः संज्ञा प्रकरणे व्याख्यातः । ननु लक्ष्मण
इत्यत्र समासविरहात् पूर्वपदत्वाभावेन विहितलक्षणतो णत्वं कथं क्रियत इति चेत्तत्
समाधानमाह—प्रत्ययमात्रस्येत्यादिना । लक्ष्मीः शोभा अस्त्यस्य इत्यर्थे—लक्ष्मी शब्दात्
मत्वर्थीयो नप्रत्ययः, लक्ष्मणो लक्ष्मीवतीत्यनेन निपातो वक्ष्यते । निपातात् लक्ष्मीशब्दस्य
लक्ष्मभावः । लक्ष्मीशब्दस्तु लक्षे र्मुट् चेत्यनेन उणादीवन्तः प्रोक्तएव । अत्र उणादिप्रत्य-
यस्य प्रकृत्या सहैकपदत्वेन भिन्नपदत्वाभावात् तदन्तशब्दस्य च पूर्वपदत्वं मन्यत इत्याशयः ।
तेन तदुत्तरस्य तद्धित नप्रत्ययस्य णत्वं न विरुद्धमिति भावः ।

दीर्घनयनेति—दीर्घे नयने यस्या इति या काचिदेव दीर्घनयना बोध्यत इति संज्ञा-
भावात् णत्वमिति भावः । ऋगयनमिति—ऋक् अयनं यस्येति विग्रहः । पूर्वोक्तेति—
पूर्वमुक्तं यन्निमित्तं—रषऋद्वयेभ्य इति, तस्मिन् विद्यमाने हि सर्वत्र षत्वणत्वे भवत इति
प्रागुक्तस्य ह्यनुवादः । अर्द्धनस इत्यत्र गरामात् परस्मात् धरामसद्भावान्नणत्वम्, तत्र
सर्वेश्वर ह्यत्रकवर्गपवर्गाणामेव व्यवधानं स्वीकारात् । अतो गरामव्यवधाने प्राप्त
णत्वेऽयं निषेधो—नतुगात् इति ।

अमृता०—३१२. अग्र इति । संज्ञायां गम्यमानायां अग्रे प्रभृतिभ्यः शब्देभ्य
एवोत्तरस्य वन सम्बन्धिनो नस्य णत्वं स्यात् । अग्रेवणमिति—वनस्याग्रे इति विग्रहे
षष्ठीकृष्णपुरुषः, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः अर्गे पदस्य । सूत्रे सप्तम्यन्तनिर्देश बलादेव

बाल०—अलु । स्वसृपत्योस्तु वेत्यनेन षष्ठ्या अलुकि सति षत्वं वा स्यात् । तथेति
रोहिणी रक्तवर्णा सेना यस्येति निपातात् षत्वं पूर्वपदस्य वामनश्च । इत्यादीत्यादिपदेन
यथास्वमन्येऽप्युह्याः ॥ ३१० ॥

बाल०—पूर्व । पूर्वपदादुत्तरस्य नस्य यथास्वं णत्वं स्यात् । अधिकारोऽयं ॥ ३११ ॥

अग्रेवर्णं सारिकावर्णम् । एवं पुरगा-मिश्रका-सिध्रका-कोटराभ्यः ।
नेह—भद्रवनम् ।

३१३. प्रनिरन्तः शर-काश्याम्र - खदिरेक्षु - प्लक्ष - पीयूक्षाभ्यो
वनस्यासंज्ञायाश्च ।

इनेन महाहरः । सारिकावर्णमित्यादौ च षष्ठी समासः । पुरगावर्णमित्यादौ—कोटरा-
वणादयः संज्ञायामिति त्रिविक्रम उक्तः । नेहेति—अग्रे प्रभृतिभ्य एवेति नियमोक्ते रतेभ्योऽ-
न्यस्मात्तु न णत्वमित्यर्थः ।

अमृता०—३१३. प्रनिरन्त इति । संज्ञायां असंज्ञायाश्च प्रनिरादिभ्यो दशभ्य
उत्तरस्य वन सम्बन्धिनो नस्य णत्वं भवति । प्रवर्णमिति—प्रगतो वनमिति विग्रहे—
कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेति कृष्णपुरुषः । एवं निष्क्रान्तो वनात् निर्वर्णं, वनस्य अन्तः

बाल०—संज्ञा । संज्ञायां वाच्यायां पूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णत्वं स्यात् । गात्
पूर्वपदात्तु न । नस्येत्युत्तरपदस्यान्यस्य वा नियमः । अत एवाधिकारसूत्रे उत्तरपदस्य
नस्येति नोक्तं । नारमयनमाश्रयोऽस्येति विग्रहे नृणां नराणां नारीनां वा वृन्दं नारं ।
अय गतौ इन गतौ इत्यनयोः टनः करणाधिकरणयोरित्यनेन अयनमिति । आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । इति
पौराणिकादिव्युत्पत्तौ यदा नारायणः साध्यते तदानेन णत्वं । यदानु नरशब्दात् गगदि-
रायण इति केनापि साध्यते, तदा अनेन रष-ऋद्वयेभ्य इत्यनेन वा णत्वं । एवं रामायण
उत्तरायण इत्यादयः । प्रत्ययमात्रेति अधिकारसूत्रे पूर्वपदग्रहणात् पूर्वपदान्तर्भाव इत्यनन्तरं
वाच्य इति शेषः । गत्यन्तराभावात् । तथाच, प्रत्ययमात्रस्य प्रकृत्येकपदत्वेन भिन्नपदत्व-
स्याभावात् पूर्वपदान्तर्भावः । पूर्वपदगुणीभूतो वाच्य एव अन्यथा विरोधापत्तेः । अथवा
प्रकृतिप्रत्ययोरवयवभेदपरिकल्पनया प्रत्ययमात्रस्य भिन्नपदत्वस्य वा ईयद्भावात् पूर्व-
पदान्तर्भाव एवेति । भिन्नपदत्वाभावादिति क्वचित् पुस्तके दृश्यते तदपि नासङ्गतं ।
यत एवं आङ्पूर्वं भा दीप्ताकृत्यस्मात् उपेन्द्र आरामात् कप्रत्ययान्तः आभः सदृशार्थः ।
तथाच, प्रत्ययमात्रस्यावयवकल्पनया भिन्नपदत्वाभावात् । पूर्वत्यादिपूर्ववत् । लक्ष्मण इति
लक्ष्मण चिह्न इत्यस्मात् नन्दादेरनस्तस्मिन् परे मुट्च । एवमाग्रहायणीत्यादयोऽपि ।
संज्ञायामिति किं किमर्थं संज्ञा र्था हि न स्यात्तर्हि किं स्यादिति दीर्घे नयने यस्या इत्यत्र
संज्ञा नास्ति अतो न णत्वं । नत्विति गवर्जनादिति शेषः । ऋग् अयनमस्येति । पूर्वति
पूर्वोक्तनिमित्तत्वं तावत् रय ऋद्वयेभ्य इति तस्मिन् विद्यमाने एव षत्वणत्वे भवत इति
पूर्वोक्तं सूचितमिति । तथाप्यत्र यत्र कुत्रचिदलक्षणान्तरं तत्तु किञ्चिद्वैलक्षण्यमङ्गी-
कृतैवेति ज्ञेयं । अतएव येन नाव्यवधानं सम्भवति तेन व्यवधानेऽपीति न्यायेन गव्यव-
धानेनापि णत्वे प्राप्ते ननु गादिति निषेधितं । नेहेति पूर्वोक्तनिमित्तत्वाभावादिति शेषः ।
अर्द्धा नासिका यस्य स अर्द्धनसः कश्चित् । अत्र संज्ञात्वमस्त्यत एव कालायस महानसादयः
संज्ञायां साधव इत्यनेनाप्रत्ययान्तः सिद्ध इति ॥ ३१२ ॥

प्रवणमित्यादि । काश्यवणमिति तालव्य-व्यवधानेऽपि ।

३१४. वृक्षौषधिभ्यो वनस्य वा, नतु व्यधिकसर्वेश्वरात् तिमिरा-
देश्च ।

धात्रीवणं धात्रीवनं, धात्रिकावणं धात्रिकावनं, दुर्वावणं दुर्वावनम् ।

नेह — देवदारुवनं तिमिरवनं ईरिकावनं हरिद्रावनं भद्रिकावनम् ।

अन्तर्वणम् । शरवणमित्यादौ षष्ठी कृष्णपुरुषः, मध्यपदलोपी श्यामरामो वा, असंज्ञायाम्भे-
त्युक्तत्वात् । तालव्यव्यवधाने त्वप्राप्ते गत्वे विधिवलादेवात्र भवतीति वक्ति—तालव्येति ।
ववचित्तु काश्यवण मित्येवं मूर्द्धन्यमध्य पाठो दृश्यते ।

अमृता०—३१४. वृक्षेति । संज्ञायामसंज्ञायाम्भे वृक्षेभ्य ओषधिभ्यश्चोत्तरस्य वनस्य
नस्य गत्वं वा स्यात्, किन्तु भिभ्योऽधिक सर्वेश्वरात् वृक्षादे रत्तरस्य तथा तिमिरादेश्चो-
त्तरस्य वनस्य गत्वं न भवति । वृक्षः शाखापल्लवयुक्तो द्रुमः, ओषधिः फलपाकान्ता इति
भेदः । धात्रीवणमिति—धात्रीणां वनं, धात्रीभिर्युक्तं वनमिति वा विग्रहः । दुर्वावण-
मित्योषधेरुदाहरणम् । देवदारुवनमितु प्रत्युदाहरणं—व्यधिकं सर्वेश्वरस्य, शेषानि तु
तिमिरादेः ।

बाल०—अग्रे । संज्ञायां वाच्यायां अग्रे प्रभृतिरादिर्बोधां ते अग्रे प्रभृतयस्तेभ्य
एवोत्तरस्य वनस्य नस्य गत्वं स्यात् । वनस्य अग्रे इति विग्रहे राजदन्तादित्वात् अग्रे
इत्यस्य पूर्वनिपातः । पारे मध्ये इत्येतौ षष्ठ्या, इत्यत्र एवमित्यनेनातिदेशात् डेर्न
महाहरः । राजदन्तादित्वात् वनशब्दस्य परनिपातः । गोहलन्ता दन्तानां संज्ञायां सप्तम्या
लुगित्याहाजिनेन्द्रः । संज्ञाशब्दानां यथा कश्चिद्व्युत्पत्तिरिति । अग्रं वनमिति समासे
वाक्यं कृत्वा निपातादेकारः । एतदर्थमेव सूत्रे अग्रे इत्येकारनिर्देश इति जुमरटीकाकृत् ।
सारीति सारिकाणां वनं सारिकैर्युक्तं वा वनमिति । एवमित्यत्र पुरमेत्यादौ कोट-
रावणादयः संज्ञायामित्यनेन बिहितो यस्त्रिविक्रमः स एव निर्दिष्टः । वाक्योदाहरणन्तु
पूर्वं दर्शितमेवेति । नेहेति अग्रादित्वाभावादिह गत्वं नेत्यर्थः । भद्राणां वनमिति
वाक्ये ॥ ३१३ ॥

बाल०—प्रति । संज्ञायां वनशब्दादसंज्ञायामपि प्रतिरादिभ्यो दशसङ्ख्यकेभ्य उत्तरस्य
वनस्य नस्य गत्वं स्यात् । परञ्च वृक्षौषधिभ्य इत्यनेन विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थोऽयं योगः ।
प्रगतं वनं निर्गतं वनमिति विग्रहे कुप्रादयो मध्यपदलोपश्च इत्यनेन कृष्णपुरुषः । प्रगतो
वनात् निष्क्रान्तो वनादिति निरादय पञ्चम्या इत्यनेन वा कृष्णपुरुषः । एवमेवं प्रकारेण
यथैव प्रवणं तथैव निर्वणमिति श्यामरामेण अव्ययीभावेन वा अन्तर्वणमिति । शराणां
वनं शरैर्युक्तं वा वनमिति षष्ठीकृष्णपुरुष तृतीयामध्यपदलोपिकृष्णपुरुषाभ्यां शरवणं ।
एवं काश्यवणमिति तालव्यव्यवधानेऽपीति सूत्रे तालव्यनिर्देशात् । इत्यादीत्यादिपदा-
देवमास्रवणं खदिरवणं इक्षुवणं प्लक्षवणं पीयूषवणमिति च ॥ ३१४ ॥

३१५. अरामान्तादहस्य ।

पूर्वाह्लः । अह्लस्येत्यरामान्तनिर्देशः किम्— दीघाह्लो प्रावृट् ।

३१६. त्रि-चतुर्भ्यां हायनस्य वयसि ।

त्रिहायणो वत्सः, त्रिहायणी गोः । चतुर्हायणः चतुर्हायणी । वयसि किम्—त्रिहायनं गृहम् ।

३१७. परादे रयनस्य, अन्तर स्त्वदेशे ।

परायणं पारायणं अन्तरयणम् । देशे तु—अन्तरायना माथुराः ।

अमृता०—३१५. अरामान्तादिति । अरामान्तात् पूर्वपदादुत्तरस्य अह्ल इत्यस्य णत्वं स्यात् । पूर्वाह्ल इति—पूर्वमह्ल इति विग्रहे—पूर्वापराधरोत्तरादीनीत्यादिना श्याम. रामः, राजाहः सखिभ्य इति समासान्त ष्ट प्रत्ययः । सर्वाव्ययाभ्यामित्यादिना अहन् शब्दस्य अह्लादेशः । एवं प्राह्लः पराह्ल इत्यादि च । सूत्रे अह्लस्येति विहित समासान्त-प्रत्ययस्य हि ग्रहणत् तदभावे तु णत्वाभाव इति प्रत्युदाहरति—दीर्घाह्लीति । दीर्घं अहो दिनं यस्यां सा वर्षा । कृष्णपुरुषाधिकारात् पीताम्बरेऽत्र ननुट प्रत्ययः ।

अमृता०—३१६. त्रि-चतुर्भ्यामिति । वयसि गम्यमाने त्रि चतुर्भ्यामुत्तरस्य हायन शब्दस्य नस्य णत्वं स्यात् । त्रिहायण इति त्रीणि हायनानि वत्सरा अस्येति विग्रहः, तेनात्र वयो गम्यते । गृहस्य तत्प्रतीतेरभावान्न णत्वम् ।

अमृता०—३१७. परादेरिति । परप्रभृतेरुत्तरस्य अयनस्य नस्य णत्वं स्यात्, अन्तर् शब्दादुत्तरस्य अयनस्य त्वदेशे वाच्ये हि णत्वं भवति नान्यार्थे । नारायण इत्यादौ संज्ञायामेव इह त्वसंज्ञायामिति भेदः । परं अयनं यस्य तत्, परञ्च तदयनञ्चेति वा विग्रहः । अन्तः अयनं गति र्यस्य तत् अन्तरयणम् । देशे तु अन्त मध्ये अयनं येषु तेअन्तरायना माथुराः, मथुरामध्यवर्तिनो देशा इत्यर्थः ।

बाल०—वृक्षौ । वृक्षाश्च ओषधयश्च ते वृक्षौषधय तेभ्यः । त्रिभ्योऽधिकाः सर्वेश्वरा यत्र स त्र्यधिकसर्वेश्वरः तस्मात् । तिमिर आदिर्यस्य स तिमिरादिः तस्मात् । संज्ञायाम-संज्ञायाम् विषये वृक्षौषधिभ्यो वनस्य नस्य णत्वं स्यात् । त्र्यधिकसर्वेश्वरात् तिमिरादेश्च उत्तरस्य नत्तु स्यात् । वृक्षा शाखापल्लवयुक्ताः ओषधयश्च फलपाकान्ता इति भेदः । धात्रीणां धात्रीभिर्युक्तं वा वनमित्येवं वाक्यन्तु पूर्ववत् । धात्रीवणप्रभृतीनि वृक्षोदाहरणानि । एवं जम्बीरवणं खदीरवणं खर्जूरवणमित्यादयश्च । दुर्वावणमिति ओषधयुदाहरणं । एवं रम्भावणं कोद्रवणमित्यादयः । नेहेति देवदारुवनादिद्वयं वृक्षोदाहरणं । ईरिकावनादित्रयमोषधेः । प्रथमं त्र्यधिकसर्वेश्वरस्य पराणितु तिमिरादेः ॥ ३१५ ॥

बाल०—अरा । अरामान्तात् पूर्वपदादुत्तरस्य अह्लशब्दस्य नस्य णत्वं स्यात् । अह्लस्येति कृतसमासान्त टप्रत्ययसहितस्य ग्रहणं । पूर्वाह्ल इति अह्लः पूर्वमित्यर्थे । तथा प्राह्लः प्रकृष्टमहरिति । एवं पराह्ल इति च । किं किमर्थं दीर्घं अहो यस्यां सा ॥ ३१६ ॥

३१८. आहितवोढव्याद् वाहनस्य ।

। ३१८ ॥ १६

उह्यते येन स वाहनः, औणादिकटनम् ॥ रामवाहनो रथः ॥ नेह—
रामसम्बन्धी वाहनः रामवाहनः ।

३१९. पानस्य देशे, भाव-करणयोस्तु वा ।

— ३१९ ॥ १७ ॥ १७

क्षीरपाणा माथुराः । क्षीरपाणं क्षीरपानं वा कृष्णस्य । क्षीरपाणी
क्षीरपाणी वा पात्री ।

अमृता०—३१८. आहितेति । वाहने यदारोपितमुह्यते तत् आहितवोढव्यमुच्यते; तस्मादुत्तरस्य वाहनस्य णत्वं स्यात् । वाहनशब्दः करणे उणादिकटनम् प्रत्ययसिद्ध इत्याह—
उह्यत इति । रामस्य वाहनः रामवाहनः ॥ नेहेति—अत्र रामशब्दः रामस्वासिको वाहन इति सम्बन्धमात्रं द्योतयति नतु तस्य तत्रारोहणमिति णत्वाभावः ।

अमृता०—३१९. पानस्येति । देशे वाच्ये निमित्तभूतात् पूर्वपदादुत्तरस्य पानस्य नस्य णत्वं स्यात् । भावकरणयोस्तु पूर्वपदात् पानस्य णत्वं वा भवति । क्षीरपाणा इति—
क्षीरस्य पानं येषु ते, माथुरा मथुरामध्यस्थदेशाः । यद्वा क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः माथुरा स्तत्रत्य जनाः, मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते इति । अत्र पानमिति कर्मणि टनः, टनः कर्मादौ चेत्यनेन । क्षीरपाणं कृष्णस्येति—आदिपदेनात्र भावे टनः । क्षीरपाणीत्यत्र तु करणे, टित्वादीप ।

बाल०—त्रिचतु । वयसि गम्ये त्रिचतुर्भ्यामुत्तरस्य हायनस्य णत्वं स्यात् । त्रीणि हायनानि अस्थेति अत्र वयो गम्यते । एवं त्रिहायण्यादिषु । गृहस्य वयःप्रतीतिरभावात्नेह ॥ ३१७ ॥

बाल०—परा ॥ पर आदिर्यस्य तस्मात् अयनस्य णो भवति । आदेशे वाच्ये त्वन्तरः परस्य । परायणमित्यादि नारायणादिवत् साधनीयं । संज्ञायां नतु गात् इत्यनेन परायणादौ सिद्धेऽपि यदत्र सूत्रं तदेतज्ज्ञापयति तत् संज्ञायामेतदसंज्ञायामिति । अतएव यत्र यत्र संज्ञा गम्यते, तत्र तत्र तत्सूत्रस्य विषयः, यत्र यत्र संज्ञा न गम्यते, तत्र तत्रास्य विषय इति भेदः । अन्तरयणमिति किमपि । देशे त्विति णत्वं नेति शेषः । अन्तर्मध्ये अयनं येषां ते ॥ ३१८ ॥

बाल०—आहि । आहितः स्थापितः वोढव्यः यत्र स आहितवोढव्यस्तस्माद्वाहनस्य नस्य णत्वं भवति । उह्यत इत्यनेन स्वयमेव करणे वाच्ये औणादिकटनम् सिद्धो वाहन उक्तः । रामस्य वाहन इति विग्रहः । रथोऽत्र वाहनः, किन्तु यदा तदुपरि रामस्थितस्तद्देवाय प्रयोगः । रामवाहन इत्यत्र तु रामस्य सम्बन्धमात्रमुपलभ्यते नरामो वर्तते इति ॥ ३१९ ॥

३२०. प्रादे नसः ।

नासिकाया नस् वक्ष्यते । प्रणसं दुर्णसम् ।

३२१. गिरि नद्यादिषु वा ।

गिरिणदी गिरिनदी । एवं वक्रणदी, वक्रणितम्बः, गिरिणितम्बः, गिरि-
णद्धः, माषोणः । णत्वेन साधवः ।

अमृता०—३२०. प्रादेरिति । प्राद्यव्ययादुत्तरस्य नसो नरामस्य णत्वमादिश्यते ।
नस्वक्ष्यत इति—प्रादे नासिकाया नस् चेत्यत्र चकारात् समासान्तोऽरामो विधास्यते,
भावि तत्प्रत्ययमपेक्ष्य आदेशोऽयं ज्ञेयः । प्रणसमिति—प्रकृष्टा प्रगता वा नासिका यत्र
(मुखे) इति विग्रहः । एवं निर्णसं परिणसमित्यादयश्च ।

अमृता०—३२१. गिरीति । गिरि नदी प्रभृतिषु प्रयोगेषु णत्वं वा स्यात् निपाता-
दित्यर्थः । गिरिणदीति—गिरे नदीति विग्रहः । वक्रणदीति—वक्रा चासौ नदी चेति
श्यामरामः । एवं वक्रणितम्बः । गिरे नितम्बः (मध्यदेशः) इति वाक्यम् । गिरिणा
नद्धः गिरिणद्धः, मासेन उन मासोणः । वक्रनद्यादीनाञ्च णत्वाभाव पक्षा उन्नेयाः ।

बाल०—पान । पूर्वपदादित्यनुवर्तते देशे वाच्ये पूर्वपदादुत्तरस्य पानस्य णत्वं
नित्यं स्यात् । भावकरणयोस्तु वाच्ययोस्तस्मात् पानस्य नस्य णो वा स्यात् । क्षीरस्य
पानं येषु ते । माथुरा इति मथुरामध्यवर्तिनो देशाः । मथुरायां भवा माथुरास्तेऽस्यां
सन्तीत्यनेन विहितप्रत्ययस्य स्मरहरस्तस्मिन् कृते पूर्वेषां लिङ्गवचनयोः प्रत्यावृत्तिरतो
बहुवचनं वाच्यातु मथुरैव इति वा । स्मरहरो वक्ष्यते । पीयते इति पानं क्षीरस्य पानमिति
भावप्राधान्यं । एवं विषपानमित्यादि । क्षीरं पीयतेऽनयेति टनः करणाधिकरणयोरित्यनेन
टनः टित्त्वाल्लक्ष्यामीप् । पात्रीति अल्पं पात्रमित्यल्पार्थादीप् ॥ ३२० ॥

बाल०—प्रादे । प्रादेरुत्तरस्य नसो नस्य णः स्यात् । नस इति भावी णो नसादेश-
स्तस्यैव षष्ठ्यन्तरूपं । ननु किमर्थमेतदुच्यते भवता निशानासिकयोर्निश्नसावादेशौ
यदुषु वेत्यनेन यो नसादेशस्तस्य रूपे सति को दोष इति चेदुच्यते, निशानासिकयोरित्यनेन
सादेशस्य वैकल्यात् यदा नासिकास्थितिस्तदापि णत्वं सम्भवेत् । नैवं प्रादेर्नासिकाया
नस् चेत्यनेन तद्धिते नित्यं नसादेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रादेर्नासिकास्थितिसम्भवनैव नास्ति,
कथं णत्वस्यावकाशः सत्यं, यद्येवं तथापि गौरवकल्पनाया लघुकल्पना गरीयसीति
न्यायेन भाव्यादेशस्यैव गरीयस्त्वमिति । प्रणसमिति । प्रगता प्रकृष्टा वा नासिका यत्रेति
वाक्ये । प्रादेर्नासिकाया नसच् इत्यनेन अरामस्तस्मिन् परे नसादेशश्च । दुर्णसमिति दुष्टा
वा नासिका यत्रेति पूर्ववत् । अत्र द्वये मुखमेव विशेष्यं । एवं परणसं निर्णसं
परिणसमिति ॥ ३२१ ॥

३२२. नामान्त-विष्णुभक्त्यो वा नतु युवादेः, एकसर्वेश्वरे कवर्ग-
वति चोत्तरपदे सति नित्यम् ।

पूर्वमप्यारोहत्ययम् । हरिभाविणौ हरिभाविनौ । नुम् चात्रनामान्तः,
हरिभव्याणि हरिभव्यानि । हरिभावेण हरिभावेन । अत्र तु नित्यम्—
वृत्रहणौ, हरियोग्याणि, हरियोग्येण । समासावस्थायां यन्नामान्तत्वं
तदिह गृह्यते, तेन हरे भगिनी हरिभगिनीत्यत्र न ।

हरिभगोऽस्यामस्तीति हरिभगिनीत्यत्र तु स्यादेव । रषऋद्वयेभ्य इत्यने-
नैव । विष्णुसर्गस्य सर्वेश्वरधर्मत्वात् तद्व्यवधानेऽपि । यथा,—उरसा
कार्येति उरः कः, तेन उरः केण । तदेकोद्भवत्वाज्जिह्वामूलीयस्यापि
तद्रूपत्वम्—उरःकेण । एवमुरःपेण उरःपेण ।

अमृता०—३२२. नामान्तेति । पूर्वपदादुत्तरस्य नामान्तस्य नस्य विष्णुभक्ते नस्य
च णत्वं वा स्यात् । पूर्वपदादुत्तरस्य युवादे नस्य तु णत्वं न भवति । एकसर्वेश्वरविशिष्टे
शब्दे उत्तरपदे तथा कवर्गवति च शब्दे उत्तरपदे सति, तादृशोत्तरपदस्थयोर्नामान्त—
विष्णुभक्त्यो नस्य तु णत्वं नित्यं भवति । विष्णुभक्ते नस्येति विष्णुभक्ति जातस्य
नस्येत्यर्थः । हरिभाविणविति—हरि भावयितुं शीलं ययो स्तौ, शीलार्थे णिनिः । एकवचने
नान्तत्वेन स्थिते रभावाद् द्विवचने उदाहृतम् । सर्वत्र पूर्वोक्तनिमित्तादेव पूर्वपदादिति
बोद्धव्यम् ।

अथ पाणिनीये—‘प्रातिपदिक नुम्विभक्तिषु चेति लक्षणे नुमश्च पृथग् ग्रहणं दृष्ट्वा
तत् खलु नावश्यकमिति प्रतिपादयति—नुम् चात्रेति । ‘सर्वेश्वरवैष्णवान्त्यो नुम् शौ’ इति
यो नुमादिष्ठ स्तस्य मित्त्वेन । अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानमिति न्यायात् नामान्ते हि
स्थितिनिश्चीयते, नतु परसम्बन्धिदिदागमवत् प्रत्ययभाकत्वमस्य । तत इह नुमो नामान्त-
लक्षणेनैव हरिभव्याणीत्यादौ विभाषया णत्वं सिद्धमिति निष्कर्षः । हरौ भवन्ति यानि
तानि हरिभव्याणि, भव्य गेयेत्यादिना कर्तरि यत् ।

अथ विष्णुभक्तिनराममुदाहरति—हरिभावेणेति । कृष्णात् टा इन इति विष्णुभक्ति
जातोऽयं नरामः । अत्रतु नित्यमिति—वृत्र हणावित्यत्र एक सर्वेश्वरवदुत्तरपदम्, तत्र
नरामो नामान्तः । ‘ब्रह्म-हन-वृत्रेषु’ इति भूते क्विप्, कृतसमासः । हरेर्योग्यानीति हरि-
योग्याणि कवर्गवदुत्तरपदस्योदाहरणमिदम्, अत्र च नरामो नामान्तः । हरियोग्येणेति
विष्णुभक्ते नरामः । समासावस्थायामिति—समासप्रकरणकाले हि नरामस्य नामान्तत्वेन

बाल०—गिरि । गिरिनद्यादिषु प्रयोगेषु गिरिणदीति णत्वेन वा साधुः । एवं
वक्रनद्यादयः पञ्च णत्वेन साधवो वा भवन्ति । गिरिनदीत्यादिषु गिरेर्नदी वक्रश्चासौ
नदी चेति । वक्रः नितम्बोऽस्य गिरिरिव नितम्बोऽस्य गिरिणा नद्धः माषेण ऊन इत्येते

हन्तेस्त्वपूर्वस्येति वाच्यम् । नेह—असुरघ्नः शत्रुघ्नः । घादेशे प्रतिषेधो वाच्य इति भाष्यम् । हो घे हन इति कातन्त्रपरिशिष्टे निषेधसूत्रश्च । युवादेस्तु—आभीरयूना, हरिपक्षेन अग्रगामितौ, शास्त्रवाक्यानि, छात्रगामिना । आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधानेन णत्वं नेति हरियागयोगेन । तद्धिते तु न निषेधः—हरिवाङ् मयेण ।

इति णत्व-णत्वे ।

३२३. पुमः सरामो हरिकमल-हरिखड्गयो र्यादिवेतरपरयोः, स च

भवितव्यम्, तत् पूर्वसिद्धस्य नामान्तं नस्य तु णत्वं न भवतीति भावः । भगोऽस्या अस्तीति भगिनी हरे भगिनी हरिभगिनीति वाक्यम् । अत्र समासात् पूर्वमेव भगिनीति नामान्तं नरामः सिद्ध एवास्तीति तस्य णत्वम् । अत्र परत्र चास्त्यर्थे णिनिः, लक्ष्म्याभीप् ।

अयं णत्वे व्यवधानविषयं विचारयति—विष्णुसर्गस्येति । उरसा कायतीति कैशवे कप्रत्ययः । तदेकोद्भवत्वादिति—स विष्णुसर्गः एक उद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य स तदेकोद्भवः तस्य भावः स्तस्मात् । तद्वत्त्वं—सर्वेश्वररूपत्वम् । एवमित्यतिदेशेन उपाधमानीयस्य च सर्वेश्वरत्वं मन्तव्यम् । अतपूर्वस्येति अरामपूर्वस्येत्यर्थः । यद्यपि सामान्यत एकसर्वेश्वर इति लक्षणं विहितं तथापि हनधातुसम्बन्धि णत्वं तु अत पूर्वस्यैव नस्य भवतीति वाच्यं नतु पूर्वारामहीनस्य । असुरघ्न इति—असुरं हन्तीति हन्ते षक् उद्वाददर्शनं, हनो हस्य घः । एवं शत्रुघ्न इति च । स्वमत पोषणाय भाष्यवचनं प्रमाणीकरोति—घादेश इति । घादेशे सति हन्ते णत्वस्य प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । घादेशश्च पूर्वारामादर्शने सत्येव भवतीति तदेव तात्पर्यम् । कातन्त्रपरिशिष्टस्य च तदेवोद्देश्यम् । युवादे णत्वप्रतिषेध दर्शयति—आभीरयूनेत्यादि ।

हरिपक्षेनेति—हरेः पक्षः सहाय स्तेन । अग्रगामिनाविति—अग्रं गमिष्यतीत्यर्थे गमिष्याम्यादयो भविष्यतीति णिनिः । अग्रगामिनावित्यादिषु केचित्तु णत्वं मन्यन्ते । भाषावृत्तौ—युवादेः प्रतिषेध इति वाक्तिकमधृत्वा—धुम्नादित्वात् णत्वमित्येवं समाहितम् । आङोऽन्येनेत्यादि पूर्वोक्तस्य प्रपञ्चः । तद्धिते त्वन्येन विष्णुपदेन व्यवधानेऽपि णत्वमिष्यत इत्याशयः । हरिवाङ्मयेणेति—हरे वाक्प्राचुर्यमित्यर्थे मयेट् तद्धितः ।

अमृता०—३२३. पुमइति । यादवेभ्य इतर वर्णः परो ययो स्तथाभूतयो हरिकमल-हरिखड्गयोः परयोः पुमो मस्य ससम आदिश्येते, स च सरामः विष्णुचक्र पूर्वः, विष्णुचापः यथाक्रमं विग्रहा ज्ञेयाः । यथा णत्वपक्षे स्वयमुदाहरणानि दर्शितानि । एवमणत्वपक्षेऽपि ज्ञेयानि ॥ ३२२ ॥

बाल०—नामा । पूर्वपदादुत्तरयोर्नामान्तविष्णुभक्त्योर्नस्य णो वा स्यात् । युवादेर्द्वेत्तरयोर्युवादेः सम्बन्धिनोस्तयोर्नस्य णत्वं वा न स्यात् । एकः । एकः सर्वेश्वरो यस्य स

विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा, तत्र कखपफेषु विष्णुसर्ग- निषेधश्च ।

पूर्वो वा भवति । तत्र सरामे सति कखपफेषु परेषु विष्णुसर्गनिषेधश्च स्यात् । सररामयो विष्णुसर्ग इति प्राप्तेऽयं निषेधः । पुम इति पुमस् शब्दस्य भावि-समासे सवसङ्गान्तहरे मत् पुम् इत्यवशिष्यते तस्यैव षष्ठ्यन्तो निदेशो ज्ञेयः । पुंस्कृष्ण इति—पुमान् चासौ कृष्णश्चेति विग्रहः । एवं पुंश्चतुर्भुज इत्यादौ च बोध्यः । टिटिमः पक्षिभेदः । कखपफेषु हि निषेधात् च छ टठ तथेषु सरामस्य विष्णुसर्गः स्यादेवेति दर्शितम्, ततो विष्णुसर्गः स्यादेवेति दर्शितम्, ततो विष्णुसर्गस्य यथाक्रमं शषसाः । पुमांश्चासौ तारकश्चेति वाक्यम् । पक्ष इति विष्णुचाप पूर्वत्वे पक्षे । पुक्षीरमिति पुंसः (सम्बन्धि) क्षीरमिति विग्रहः । अत्र हरिकमलस्य परुषयादवपरत्वाच्च सरामः ।

एकसर्वेश्वरस्तस्मिन् कवर्गः विद्यतेऽस्य कवर्गवत् । तस्मिन् पूर्वपदादुत्तरस्मिन्नेवम्भूते उत्तरपदे विद्यमाने उत्तरपदस्थयोर्नामान्तविष्णुभक्त्योर्नस्य नित्यं णत्वं भवति । विष्णुभक्तिपदेनात्र विष्णुभक्तेर्नरामः लक्षणया विष्णुभक्तेर्जातिश्च नरामो गृह्यते, अन्यथा स्वादिविष्णुभक्तौ नरामस्याविद्यमानत्वात् कस्य णत्वं भवेत् तिवादिविष्णुभक्तौतु आनिप इत्यस्य नरामो विद्यते एव अतस्तत्र स्यादिति न कश्चिद्विरोधः । ननु, नारोहति परः पूर्व, असिद्धरूपं न त्याज्यमित्यादुक्तं । तर्हि कथं निरवोचत् पूर्वमपीति भद्रमुच्यते, गङ्गास्रोतोवदेवास्य भवेद्विधिरित्यनेन यत्रोपाधिविद्यते, तत्र परः पूर्व नारोहति, यत्र पुनरुपाधिविद्यते, तत्र परोऽपि पूर्वमारोहतीत्यर्थः । दृष्ट्या यो निर्णेतुमशक्यः स एवोपाधिरत उपाधेर्विद्यमानत्वेनायं विधिः परोऽपि पूर्व ग्रन्थमारोहति व्याप्नोति सर्वसंग्राहकत्वात् । अथवा, असिद्धरूपं न त्याज्यं प्रतिज्ञेयं कृदन्तिका । तच्च कृत्पर्यन्तं ज्ञेयं । न समासतद्धितयोरिति यदुक्तं तज्ज्ञापकमन्यदपि ज्ञापयति तद्यथा असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञायां यथा समासतद्धितयोर्व्यभिचारस्तथा नारोहति परः पूर्वमित्यस्यापि व्यभिचारः । एवं साधनानुक्रमार्थश्च नाधिकारेण सूच्यते इत्यस्य च । अतएवायं परोऽपि पूर्वमारोहति । किञ्च, तदानीं छात्रोणामध्ययनाद्यभावात् सन्ध्यादौ झटिति बुद्धिः प्रवेशकता नास्ति, भिन्ना प्रक्रिया कडचाप्रभृतिरन्वेषणीया चेति साध्यानां पदानामनुक्रमार्थमनुक्रमायाधिकारे सूत्रणं । इदानीन्तु तेषां सन्ध्यादिपञ्चपादाध्ययनसंस्कारबलात् सर्वत्रैव बुद्धिः प्रवर्तते । तस्मात् प्राचां मतदर्शनाय च समासतद्धितयोः क्वचित् क्वचित् साधनानामनुक्रमार्थं सूत्रकरणेऽपि न दोष इति । हरिभाविणाविति हरि भावयितुं शीलमस्येति णिन्यन्तं सौ अत्र नान्तत्वाभावात् द्विवचने दर्शितं । नुमो विष्णुत्वेन प्रकृतिप्रत्यययोरनुपधातित्वात् क्वचित् प्रकृतिभाक्त्वञ्च । अत्र पुनः सहायत्वेन नुमो नामान्तत्वमेव गृह्यते इत्याह नुम् चेति । हरी भवन्ति यानि तानि हरिभवाणीति कर्त्तरि यत्प्रत्ययान्तं । हरेर्भावोऽभिप्रायः तेन कृष्णाद्या इत्यनेनात्र विष्णुभक्तिजनराम इति । नित्यमेकसर्वेश्वरत्वात् । वृत्रं हतवानित्यर्थे पूर्ववद्विवचनान्तं । हरेर्योग्यानाति विग्रहः । समासावस्थायामित्यादिकं स्पष्टं । इत्यत्र णत्वमिति शेषः । इत्यत्रतु णत्वं स्यादेव समासावस्थायां तद्धितणिनेर्नान्तत्वात् । इत्यनेनैव सूत्रेण

पुंस्कृष्णः, पुंश्चतुर्भुजः, पुंष्टिद्विभः, पुंस्तारकः, पुंस्परमः । पक्षे पुंस्कृष्ण इत्यादि । यादवपरत्वे तु पुंक्षीरम् । यदातु सुपुंस् इत्यनुकृत्य यादव परता तदा शब्दानुकरणे यादवे सलोपो वा । सुपुंस्कृष्णभजनं सुपुंस्कृष्ण-भजनम् वा ।

३२४. विष्णुसर्गस्य सः, ईश्वरात्तु षः कखपफषु तौ स्थानिवच्च ।

शब्दानुकरणे तु सरामो न भवतीति व्रूते—यदा त्वित्यादि । अनुकृत्येति सुपुंस् शब्दस्यानुकरणं कृत्वेत्यर्थः । तदा सलोपो वेति—अनुकृतशब्दस्य (सुपुंस् इत्यस्य) स लोपो विभाषया भवति, तदा पुमः सरामो न भवति, सरामव्यवधानेन हरिकमलपरत्वाभावादिति भावः । सुपुंस्कृष्ण इत्यत्र अनुकरणत्वात् सत्सङ्गान्तहरः ।

अमृता०—३२४. विष्ण्विति । कखपफेषु परेषु विष्णुसर्गस्य स आदिश्यते, अद्वयात्

सर्वेश्वरादिकस्य व्यवधानत्वेन स्वीकरणात् । सर्वेश्वरविष्णुजनसंज्ञयोर्मध्यपाठत्वेन विष्णु-सर्गस्योभयधर्मत्वेऽप्यत्र सर्वेश्वरधर्मत्वात् तस्य विष्णुसर्गस्य व्यवधाने निश्चितं णत्वं स्यात् । उरःक इति । कै गौ शब्दे इति कै धातोः कप्रत्ययान्तं । तदेति स विष्णुसर्गं एक उद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य स तदेकोद्भवस्तस्य भावस्तस्मात् । तद्रूपत्वं सर्वेश्वरत्वमित्यर्थः । एवमित्यतिदेशेन उपध्मानीयस्य तद्रूपत्वमिति सूचितं । उरःपेणेत्यादिव्यं उरसा पिवतीति पा पाने इत्यस्य कप्रत्ययान्तरूपं । अनेकसर्वेश्वर इति विशेषणात् असुरघ्न इत्यादावपि णत्वं भवतु एकसर्वेश्वरस्य सत्त्वादित्यत आह हन्तेरिति । यद्यपि सामान्यत एकसर्वेश्वर इत्युक्तं । तथापि हन्तेर्हनधातोर्त् पूर्वस्यैव नस्य णत्वमिति वाच्यं नत्वदन्तस्य । असुरं हन्तीति हन्तेष्टक् गम हन जन खन घसामुद्धवादार्शनमित्यनेनारामहरः । हनो हस्य घो णिन्नयोरित्यनेन हस्य घः । एवं शत्रुघ्नः वैरघ्नः पापघ्नः इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । स्वमतदृढीकरणाय भाष्यमतमाह घादेश इति । प्रतिषेधो वाच्य इति णत्वस्येति शेषः । भाष्यमतमुक्त्वा मतान्तरमप्याह हो वेति । हनधातोर्हकारस्य घे सति णत्वं न स्यादिति तत्सूत्रार्थः । इति कातन्त्रपरिशिष्टे तदाख्यग्रन्थे निषेधसूत्रञ्च वर्तत इति । युवादेस्त्विति रूपं दर्श्यते । आभीरस्य युवाभीरयुवा तेन टा श्वन् युवन् मघ्वन् इत्येतेषां वस्य उः । इत्यनेन वस्य उः । तत्स्त्रिविक्रमः । हरेः पक्षः सहायः तेन । अग्रं गमिष्यतः इति गमिगाम्यादयो भविष्यतीति अग्रगामिनौ णिन्यन्तौ । शास्त्रस्य शास्त्राणां वा वाक्यानि । छात्रं गमिष्यतीति पूर्ववत् तेन । आङोऽन्येनेति पूर्वोक्तं सूचितं हरेर्यागस्य योगस्तेन । ननु आङोऽन्येनेति सूचितं । तर्हि यत्र यत्राङोऽन्यव्यवधानं, तत्र तत्र णत्वं भवतु इत्यत्राह तद्धित इति, इत्यपि वक्तव्यलक्षणं । तद्धिते तु स निषेधो न स्यात् । हरेर्वाचः प्राचुर्यमिति हरेर्वाचो विकार इति हरि वाक्प्राचुर्येण स्तुतमिति वा हरिवाङ्मयं तेन । इति षत्वणत्वे दर्शिते इत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

प्रभुरयम् ।

परस्येत्यर्थः । ईश्वरात् परस्यतु विष्णुसर्गस्य षः स्यात् तेषुपरेषु । तौ च सषी स्थानिवच्च
स्यातामित्यधिकारः ।

बाल०—पुमः । हरिकमलश्च हरिखड्गश्च तौ हरिकमलहरिखड्गौ तयोः यादवेभ्य
इतरो भिन्नः परो ययोस्तौ यादवेतरपरौ तयोः । ननु पुंस्कृष्ण इत्याद्युदाहरणे पुंस्शब्दस्य
रूपमित्यवगम्यते । तच्छब्दस्यतु पुंस इति षष्ठ्यन्तं न सम्भवति तथापि कथं पुम् इति
चेत्तदेवं वाच्यं । भाविति भूतवदुपचाराङ्गीकारेण समासादनन्तरमन्तरङ्गस्वादेर्महाहरे
सत्यन्तभिन्नपदत्वेऽत्येकेत्यनेन विष्णुपदत्वात् सत्सङ्गान्तहरे कृते पुंसो यदवशिष्टं पुमिति
तस्येदं षष्ठ्यन्तं । ननु पुंसः सत्सङ्गान्तहरे सविष्णुचक्रं पुं सिध्येत् नतु पुम् तर्हि कथमुच्यते
भवता यदवशिष्टपुमिति सत्यं श्रूयतां । विष्णुपदान्तस्य नस्य मस्यच विष्णुचक्रं वैष्णव
इत्युक्तमतोऽन्तहरे वैष्णवपरत्वाभावात् तन्निमित्तस्य विष्णुचक्रस्याप्यभाव इति पुंसिद्धं ।
यद्येवं तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन पुंस इति ज्ञेयं । किन्त्वेवं व्याख्येयं ।
यादवेतरपरभूतयोर्हरिकमलहरिखड्गयोः परयोः सतोः पुंसः सत्सङ्गान्तहरे सरामस्य
सरामः । नन्वेवं कष्टकल्पनया किं, पुंस इति कृते को दोष उच्यते । यदि पुम इत्यकृत्वा
पुंस इति कृतं स्यात्, तदात्र निर्देशसामर्थ्येन समासे सत्सङ्गान्तहरो न स्यात्, पुंसः सस्य
स इति प्रतीतेः । अनेन यदा सत्सङ्गान्तहरो न भवेत्, तदापि पुंस्कृष्ण इत्यादि सिध्येत्,
किन्त्वेतद्दृष्ट्या सर्वत्रैव समासे तद्धरो न स्यादिति मन्दधियामाशङ्का भवेत् तन्निरासार्थेयं
कल्पनेति समासाधिकल्पः । सच । विष्णुचक्रं पूर्वं यस्य स विष्णुचक्रपूर्वः । विष्णुचापः ।
पूर्वं यस्य स विष्णुचापपूर्वः । सच विहितः सरामः । एवमेवं पूर्वं स्यात् । पूर्वस्यैव
प्रपञ्चोऽयं नतु पृथक् । नेयं वृत्तिः सूत्रे विष्णुचक्रविष्णुचापयोरश्रवणात् । अस्य वृत्तितापि
घटयितुं शक्यते । सूत्रस्थितानां वर्णानामर्थानाञ्च प्रतीतये । विशुद्धा चाधिका व्याख्या
वृत्तिरिष्टा मनीषिभिरित्युक्तदिशा । तत्र । ननु तत्रेति द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा यद्याद्यं
तर्हि द्वयोर्मध्ये बहूनां निर्धारणमसङ्गतं यद्यन्तं तदपि दुर्घटं पूर्वत्र हरिकमलहरिखड्गयो-
रित्युक्तत्वात् । कथमत्र समाधेयं । भो शृणु । पूर्वत्र सूत्रे गणसंख्यया द्विवचनान्तं । अत्र
पुनः कचटतपा हरिकमलानि खच्छथफा हरिखड्गानीत्युक्तेन बहुवचनान्तमिति न
कश्चिद्विरोधः । तत्र तेषु हरिकमलहरिखड्गेषु मध्ये कखपफेषु विहितसरामस्य विष्णु-
सर्गस्य निषेधश्च स्यात् । पुंश्चासौ कृष्णश्चेति विग्रहः । एवं पुंश्चतुर्भुजादिद्वयं । किन्त्वत्र
सरामस्य विष्णुसर्गे कृते पञ्चाच्छसौ । टिटिभ इति पक्षिविशेषः । गां टिटीति नीचोक्तिः ।
पुं मां सम्भवयतीति णकः । किम्वा तरतीति तारकः । पश्चात् पूर्ववत् श्यामरामादिः ।
पुमांश्चासौ परश्चेति पुमान् परमो यस्येति वा । इत्यादीत्यादिपदेन पुंश्चतुर्भुजः पुंष्टिटिभः
पुंस्तारकः पुंस्परम इति । यादवेति रूपं यथा । पुंसः क्षीरमिति विग्रहे । कपसंयोगे क्ष
इत्युक्तत्वात् हरिकमलस्य परूपयादवपरताञ्च ज्ञेया । यदा पुनः सुपुंस इत्यनुकृत्य अनुकरणं
कृत्वा तदुत्तरे यादवस्य परता भवेत् तदा शब्दानुकरणभूते यादवे परे सति सुपुंसशब्दस्य
सस्य लोपो वा स्यात् । पारिभाषिकेयं अनुकरणं तावद्विविधं अव्यक्तानुकरणं शब्दानु-

३२५. निर्दुर्वहिः प्रादुराविश्चतुराम् ।

निष्कृष्णः, दुष्कर्मा । स्थानिवत्त्वाद् डत्वाभावः, तथा निष्पानमित्यादौ
पात्वाभावश्च ।

३२६. ईश्वरारामाभ्यां पाशकल्पकेष्वनव्ययस्य ।

पाशादयस्तद्धिताः । ज्योतिष्पाशः, यशस्कल्पः, यशस्कल्पः, सपिष्कम् ।

अव्ययस्य तु स्वः पाशः, उच्चैः कल्पं ।

अमृता०—३२५. निर्दुरिति । एतेषां निरादीनां विष्णुसर्गस्य षः स्यादुत्तरपदे, स च स्थानिवद् भवति । निष्कृष्ण इति—निर्गतः कृष्णाया इति विश्रहः । दुष्कर्मेति—दुष्टं कर्म यस्येति विश्रहः । स्थानिवत्त्वप्रयोजनं दर्शयति—डत्वाभाव इति । स्थानिवत्त्वाभावे सति—षस्य डो विष्णुषदान्त इति प्रसज्जेतेत्यर्थः । एवं निष्पानमित्यत्र च षनिमित्तत्वात् परामे व्यवधाने पात्वं स्यात् किन्तु स्थानिवत्त्वेन विष्णुसर्गकदभावान्नात्र तत्तत् कार्यमिति भावः ।

अमृता०—३२६. ईश्वरेति । ईश्वरश्च अरामश्च ईश्वरारामौ, ताम्यामुत्तरस्य विष्णु सर्गस्य यथाक्रमं सप्तौ भवतः, पाशकल्पकेषु प्रत्ययेषु परेषु, तौ च स्थानिवत् स्याताम् । अव्यय सम्बन्धिनो विष्णुसर्गस्य तु पाशादि परेष्वपि तौ न भवतः । ज्योतिष्पाश इति निन्दितं ज्योतिरित्यर्थः । यशः कल्प इति यशः सट्श इत्यर्थः । सपिष्कमिति स्वल्पं सपिस्त्रित्यर्थः । स्वः पाश इति—स्वर् शब्दो वाचकाव्ययं स्वर्गवाची, अतो नहि विष्णु-सर्गस्य स उच्चैः शब्दश्च तथेति नात्र पठवम् । पाशादयस्तद्धिता इति किम्—पाशो बन्धनरज्जुः, तिः पाशः ।

करणञ्च ति अतोऽत्र शब्दानुकरण इत्युक्तेन पूर्वत्र सुपुंस् इत्यव्यक्तानुकरणं प्रतीयते । सुपुंस्कृष्णभजनमिति न षष्ठीकृष्णपुरुषनिष्पन्नं तद्यदि स्यात्तदा नित्यं सत्सङ्गान्तर्हरं स्यात् । न ह्यत्र सुपुंस्शब्दः शोभनपुरुषमभिधत्ते तं यद्यभिधेयात् तदा सुपुंमानित्येव रूपं स्यात् । नहि सुपुंसिति कृष्णभजनस्य विशेषणं तद्यदि स्यात्तदा सुपुमिति ब्रह्मलिङ्गं भवेत् । नतु तत् किञ्चिदपि । अतोऽर्थनिश्चयाभावात् यथा पठत् पठदित्यादिकं तद्रूपं सततन्मात्रं बोधयित्वा अव्यक्तानुकरणं भवेत् तद्वदिहापीति, किन्तु सुपुंसित्येकं पदं । कृष्णभजनमप्यत्र न कृष्णसेवावाचकं किन्तु तत्सट्शशब्दाकरमात्रमिति शब्दानुकरणं । अतएव कृयादवे परे पूर्वस्य सुपुंसः यस्य पाक्षिकहरत्वं दिङ्मात्रमुदाहृतं । एवम्भूतेषु यादवेषु चान्यत्राप्येवं ज्ञेयमिति ॥ ३२४ ॥

बाल०—विष्णु । अधिकारोऽयं । ईश्वरात्तु ष इति यथासङ्ख्यनिर्देशात् अद्वयात् स इत्यर्थाल्लभ्यते इति कल्पकेषु परेषु ॥ ३२५ ॥

बाल०—निर्दुर्वहिः प्रादुराविश्चतुरा विष्णुसर्गस्य षः स्यात् स स्थानिवच्च । निर्गतः कृष्णादिति वाक्ये दुर्गतः कर्मण इति वाक्ये च निरावयः पञ्चम्या इत्यनेन

३२७. काम्ये तु न-रामजविष्णुसर्गं विना ।

पयस्काम्यति सर्पिष्काम्यति । अतएव सजुष् इत्यादौ इसुसन्त धातो रित्यत्र धातुग्रहणं कृतम् । हविष्काम्यति । काम्यादि ग्रहणात् प्रकरण-
मिदं पूर्वत्राप्यारोहति । निष्करोतीत्यादौ स्यात् । नेह—अहः काम्यति,
गीः काम्यति, सुपूः—काम्यति ।

अमृता०—३२७. काम्यइति । नरामश्च ररामश्च न-ररामौ ताभ्यां जातं विष्णुसर्गं
विना अन्यजातस्य विष्णुसर्गस्य सषौभवतः काम्ये प्रत्यये परे । पयस्काम्यतीति—पय
इच्छतीत्यर्थे काम्यप्रत्ययो नामधातौ प्रोक्तः । एवं सर्पिष्काम्यतीति च । अत एवेति—
एतद् विधानमपेक्ष्य एवेत्यर्थः । इसुसन्तधातो रित्यत्र धातुग्रहणेऽकृते तु सामान्यतः सर्वेषा-
मिसुसन्तानां ररामः स्यात्, ततश्च ररामजविष्णुसर्गत्वादिह सर्पिष्काम्यतीत्यादौ षत्वं न
प्राप्येत इत्याशयः । अत स्तत्र धातूपादानेन इसुसन्तशब्दव्यावर्तनात् तेषां विसर्गस्य षत्वे
न कोऽपि बाधप्रसङ्ग इति फलितार्थः ।

प्रकरणमिति षत्वप्रकरणमित्यर्थः । तेन निष्करोतीति आख्यातपरत्वेऽपि नि दुः
प्रादुरित्यादिना षत्वमिष्टम् । एवं कृदन्तपरत्वेऽपि बहिष्कृतमित्यादि सिद्धम् । किञ्च,
प्रकरणमेतत् क्वचिदसमासस्यापि विषयीभूतमिति सूच्यते । अतएवाख्यातोदाहरणमपि
सङ्गच्छते । एवमग्रे च सर्पिष्कुरु इत्यादावपि बोध्यम् । नेह अहः—काम्यतीति—अत्र
अहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इत्यनेन अहन् शब्दस्य नरामस्य विष्णुसर्गविहितत्वात्
नरामजविष्णुसर्गस्य न सत्वम् । एवञ्च गीरित्यत्र इसुसन्तधातोश्च इत्यनेन ररामजत्वाद्
विष्णुसर्गस्य न षत्वम् ।

कृष्णपरुषसमासः । स्थानिवत्त्वफलं स्वयमुक्तं स्थानिवच्चेति । यदि स्थानिवत्त्वं न कृतं
तदा निष्कृष्ण इत्यादौ षत्वे कृते यस्य ड इति डः स्यात् । एवं निष्पानमित्यादौ रषञ्चद्वयेभ्य
इत्यनेन निमित्तत्वात् पव्यवधानेऽपि णत्व स्यात् । एवं बहिष्कर्त्ता प्रादुर्कर्त्ता आविष्कारः
चतुष्फलं ॥ ३२६ ॥

बाल०—ईश्वर । ईश्वरश्च आरामश्च तौ ईश्वरारामौ ताभ्यां । पाशादयस्तद्धिता
इति वृत्तित्वेनोक्ताः । तेन पाशादयः प्रत्यया गृह्यन्ते नतु शब्दा इति पाशकल्पकेषु
प्रत्ययेषु परेषु । अनव्ययस्य नाम्नः सम्बन्धिभ्यामीश्वरारामाभ्यामुत्तरस्य विष्णुसर्गस्य
षसौ भवतस्तौ स्थानिच्च । ज्योतिषः मनागित्याद्यर्थे मनागूणनिन्दादौ पाशः । एवं यशसः
सदृशः यशस्कल्पः । सर्पिषोऽल्लमित्यल्पादावर्थे कप्रत्ययान्तं सर्पिष्कमिति तद्धितप्रत्ययानां
बहून्यर्थानि सम्भवन्ति तानि विवृत्य वक्ष्यन्ते । अव्ययस्य त्विति रूपं दर्शयत इति शेषः ।
स्वः सर्गस्य सदृशः स्वःपाशः इति । उच्चैः उच्चप्रदेशस्य मनाक् उच्चैःकल्पमिति ।
यद्यप्यनव्ययस्येत्युक्तं । तथापि लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति
न्यायेन स्वतःसिद्धस्याव्ययस्य वर्जनं नत्वव्ययीभावसमासेन विहितस्याव्ययस्य तेन

३२८. असन्तस्य कृ-कमि-कंस-कुशी-पाश-कर्णी-कुम्भ-पात्रेष्वनु- त्तरपदस्थस्यानव्ययस्य समासे ।

अमृता०—३२८. असन्तस्येति । कृ-कमि प्रभृतिषु परेषु असन्तस्य अनव्ययस्य विष्णुसर्गस्य, समासे अनुत्तरपदस्थस्य सः स्यात्, स च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वसूत्रे काम्ये-
त्विनेन समासादन्यत्र च कार्यस्य व्याप्तिज्ञापनादिह समास इति नियमः कृतः । वेधस्कृति-
रिति—वेधसो ब्रह्मणः कृति रिति विग्रहः । एवमयस्कार इत्यादि च । विष्टरश्रवसं विष्णुं
कामयत इति विष्टरश्रवस्कामः, कर्मण्यण् । अम्भस्कुम्भइति—अम्भसा पूर्णः कुम्भ इति
विग्रहे—पूरण द्रव्यं पात्रेणेति समासः । अम्भस्कुम्भीति—अस्त्यर्थे षश्चात् तद्धित णिनिः ।

उपसर्पिष्पाशः इत्यादौ षसौ स्यातामेव । अव्ययीभावस्य नव्ययत्वात् उपपयस्पाश
इत्यादौ न विसर्ग इत्येके । पाशादयस्तद्धिता इति किं । निर्गतः पाशात् निःपाश इत्यादि ।
पाशोऽत्र बन्धनरज्जुः । तेन परामो न स्यात् ॥ ३२७ ॥

बाल०—काम्ये । नश्च रश्च नरौ रामश्च रामश्च रामौ नरौ च तौ रामौ चेति
नररामौ ताभ्यां जातः नररामजः स चासौ विष्णुर्गश्चेति नररामजविष्णुसर्गस्तं विना
काम्यप्रत्यये परे अनव्ययस्य ईश्वराभ्यामुत्तरस्य विष्णुसर्गस्य षसौ तौ स्थानिच्च । पय
इच्छति पयस्काम्यति । एवं सर्पिष्काम्यति । अत इति । अतएव नररामजविष्णुसर्ग-
वर्जनादेवेत्यर्थः । धातोरित्यत्र धातुग्रहणं कृतमित्युक्तमतोऽनेनैतदेव ज्ञापितं । इसुसन्त-
धातोरित्यत्र यदि धातुग्रहणं न कृतं स्यात्तदापि सुपीः सुतूरित्यादि सिध्येत्, किन्तु
सर्पिर्यजुरित्यादीनामपि इसुसन्तत्वात् ररामः स्यात् तत्र धातुग्रहणात् न स्यादिति ।
किञ्च, सजुष आशिष इत्यत्र रविधानं न कृत्वा सजुष आशिष इत्यनयोरिसुसन्त-
धातोश्चोद्धवस्य त्रिविक्रम इत्येवं सूत्रयित्वा त्रिविक्रमं विधाय पश्चात् सजुष आशिष इति
द्वयस्य विष्णुपदान्तत्वात् निमित्तत्वनिवृत्तेरित्यनेन षत्वं निवर्त्य सररामयोर्विष्णुसर्ग
इत्यनेन विष्णुसर्गं विधाय सजूरादिद्वयं साधयेत् स्म । इसुसन्तधातोस्तु पूर्वत्रिविक्रमः,
पश्चात् विष्णुसर्गं कृते सुपीरादि सिध्येत् । तथापि तेषां यद्ररामविधानं तदपि ज्ञापकं ।
तस्मात् तेषामनव्ययत्वेऽपि ररामजविष्णुसर्गत्वादेन यत् कार्यं विहितं तन्न स्यादिति ।
किञ्च, यतएवेत्यादौ धातुग्रहणं कृतमित्युक्त्वापि सजूःकाम्यतिः आशीःकाम्यतीत्यादिकं न
दत्त्वा यद्धविष्काम्यतीति दत्तं तत्फलन्त्वेवमनुसन्धेयं । सजुष आशिष इत्यनेन यत्र रविधानं
तत्रैव इरुरन्तधातोरित्यनेनोद्धवस्य त्रिविक्रम इति । किम्वा, सजुष आशिष इत्यादौ
धातुग्रहणं कृतमतएव तत्र नास्य विषय इत्युदाहरणान्तरदर्शनाय हविष्काम्यतीत्येव दत्तं ।
काम्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणकारकत्वादीनां घणक्त्वान्तानां पाशादीनां वा ग्रहणं । अत्र
काम्यादिग्रहणादिदं प्रकरणं सपविधानप्रकरणं पूर्वत्राप्याख्यातादिष्वप्यारोहति प्रवर्तते
इत्यर्थः । तेन हेतुना निष्करोतीत्यादौ स्यात् । षत्वादिकमिति शेषः । निष्करोतीति
निर्दुर्वहिरित्यनेन षत्वं नत्वनेन । अनव्ययस्येत्यनुवर्तनात् । पूर्वपरसूत्रयोरनव्ययस्य
धृतत्वाद्वाप्यनव्ययस्यैव ग्रहणं तेन अधः काम्यतीत्यादौ न स्यात् । नेहेति अहरिच्छति

वेधस्कृतिः, विष्टरश्रवःकामः, अम्भस्कुम्भः, अम्भस्कुम्भीत्यपि । उत्तर-
पदस्थत्वे तु परमवेधः कृतिः ।

३२६. नमः पुरसो गतिसंज्ञयोः कृञि ।

नमस्कृत्य नमस्कारः नमस्कुरु ।

एवमयस्कंसः अयस्कुशी अयस्पाशः अयस्कर्णी अयस्पात्रमिति । अय इव कठिनौ कणौ
यस्याः सेतिविग्रहः । परमवेधः कृतिरिति—परमश्चासौ वेधाश्चेति परमवेधाः, तस्य कृति
रिति श्यामरामगर्भषष्ठीकृष्णपुरुषः । अत्र वेधस् शब्दस्य प्रथमसमासे उत्तरपदत्वाद् विष्णु-
सर्गस्य न सरामः । समास इति किम्—मनः करोति । अनव्ययस्येति किम्—प्रातः
कृत्यम् ।

अमृता०—३२६. नम इति । कृञि परे गति संज्ञकयो नमः पुरः शब्दयो विष्णु-
सर्गस्य सः स्यात्, स च स्थानिवत् । नमस्कृत्येति—नमः पूर्वात् कृञ उत्तरे क्त्वा, तस्य
समासे यप् चादेशः, वामनात्तुक् । एते उपन्द्रवदाख्याते कृति च धातोः प्राक् प्रयोज्या गति
संज्ञा इति वचनाद् गति संज्ञा । तेन तदभाव पक्षे नमः करोतीति, पुरस् शब्दस्यतु नित्यं
गतिसंज्ञा । तेन पुरस्कृत्य पुरस्कारः पुस्कुरु पुरस्कृतमित्यादिषु नित्यमेव सत्वम् ।

अहःकाम्यति । एतद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रे नररामजेत्युक्तं । नन्वत्र ररामजविशेषणमेवास्तु
नरामजेत्यर्थकं यतोऽहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इत्यनेन नस्य विष्णुसर्गं विधाय पश्चादहो-
विष्णुसर्गस्य रो रात्रिरूपरथन्तरादन्येष्वित्यनेन ररामः करणीयः । ततोररामस्य विष्णुसर्गो
कृते ररामजत्वेनैवेदं सिध्येदिति वाच्यं नैवं यथा अहरादीनां पत्यादाविति वक्ष्यमाणे
पक्षे रविधानबलात् अहर्पतिरित्यादौ विष्णुसर्गो न स्यात् । तद्वदिहापि रविधानसामर्थ्यात्
विष्णुसर्गो न स्यादतो ररामजविष्णुसर्गाभावादिदं न सिध्येत् । तस्मान्नरामजेत्यपि
नानार्थकमिति । गिरं वाचं काम्यतीति गीःकाम्यति । शोभना पूः सुपुः तां काम्यतीति
सुपुःकाम्यति काम्यादिग्रहणादित्यनेन काम्यप्रत्यय इति सूचितं । तेन पयःकाम्येत
पयःकाम्यमित्यादौ न स्यत् । ऋद्वयविष्णुजनाभ्यामित्यनेनात्र ण्यत्प्रत्ययान्तं काम्यं न
प्रत्यय इति ज्ञेयं ॥ ३२८ ॥

बाल०—अस् । अस् अन्ते यस्य स असन्तस्य कृश्च कमिश्च कुशीच पाशश्च कर्णीच
कुम्भश्च पात्रश्च तानि कृकमिकुशीकर्णीकुम्भपाणि तेषु नोत्तरपदे स्थायतेऽनुत्तर-
पदस्थस्तस्य । न अव्ययोऽनव्ययस्तस्य । समासे सति कृकम्यादिषु परेष्वनुत्तरपदस्थस्या-
सन्तस्य विष्णुसर्गस्य स स्यात् सच स्थानिवत् । वेधसः ब्रह्मणः कृतः वेधस्कृतिरिति
क्त्यन्तं । वेधस्कृतीति कश्चित् पुस्तके निर्विष्णुसर्गान्तं दृश्यते तत्तु एवं साधनीयं, वेधसः
कृतमस्यास्तीति वेधस्कृति णिन्यन्तं ब्रह्मलिङ्गं । कृ इति सामान्यनिर्देशात् अयः करोतीति
कर्मण्यणन्तः अयस्कार इत्यपि अय गतावित्यस्य सर्वधातुभ्योऽसीत्यनेनासन्तत्वात् । विष्टरे
अश्वत्थतरौ श्रूयते इति श्रुधातोरस् विष्टरश्रवा विष्णुस्तं कमते इति कर्मण्यणन्तः विष्टर-
श्रवस्कामः । सरामस्य स्थानिवत्त्वात् विष्णुसर्गत्वे अद्वचवधानेऽपि विष्टरश्रवस्कामेणेत्यत्र

३३०. तिरस स्त्वगतौ च वा ।

तिरस्कृत्य तिरः कृत्य । केचिद् गतिग्रहणं नानुवर्त्तयन्तीति । भाषा-
वृत्तौ नित्यं तु तिरस्कारः साधुः ।

अमृता०—३३०. तिरस इति । कृत्रि परे गतौ अगतौ च संज्ञायां वर्त्तमानस्य तिरसो विष्णुसर्गस्य सः स्याद् विभाषया । तिरोऽन्तर्धि वचनमित्यनेन उर्यादित्वाद् गति-
संज्ञा । तदितरार्थे त्वगति संज्ञेत्यर्थः । गतिग्रहणं नानुवर्त्तयन्तीति—तेषां युक्तिश्चेयम्—
अन्तर्द्धाविव तिरसो गति संज्ञा किन्तु पराभवेऽपि तिरस्कार शब्दः प्रयुज्यत इति । अत-
स्तन्मते सामान्यतो विकल्पादेशो ननु गतावगतौ चेति । भाषा वृत्तौ तु तिरस्कार इति
पराभवार्थे नित्यं सत्त्वं मन्यते । तत्र विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं साधुरिति । स्वमते त्वत्रापि
विभाषेति भाति ।

णत्वं स्यात् । अत्र कमीत्यण्यन्तनिर्देशात् यदा रामधानुके कमेर्निङ् वा स्यात् । तदा
विष्टरश्रवःकामयिता इत्यादौ न स्यात् । यद्यपि बालकल्लिकतातृणन्तयोः कामयिता
स्यात्तथाप्यत्र समासानुरोधात् तृणन्तो ज्ञेयः । एवमयसः कंस इति विग्रहे अयस्कंस इति
कंसः षष्ठीपलात्मकः परिमाणविशेषः । ननु कमेरेव औणादिक सप्रत्ययान्तेन कंसो
व्युत्पादितः तस्मादत्र कमिग्रहणेन कंसोऽपि न लभ्यते किं कंसग्रहणेन । उच्यते ।
कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धेऽपि यत् पृथक् कंसग्रहणं तदेतज्ज्ञापयति औणादिका
व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाश्चेति । यदा व्युत्पन्नस्तस्मिन्नसन्तः विष्णुसर्गस्य सः, यदात्वव्युत्पन्न-
स्तस्मिन्नेति । एवमयसः कुशी अयस्कुशी अयसः पाशः अय इव कर्णौ यस्याः सा
अयस्कणी । कुशी लौहविकारे इत्यनेन तद्धितपादे ईप्रत्ययसिद्धा कुशी वक्ष्यते । कुशा
वल्गा इति न लौहविकार इत्यभिप्रायः । तत्र हि कुशाल्लौहविकार इति ईप्रत्ययौ
भवति । तत्परेऽकस्कादित्वादयःकुशीति केचित् । तत्त्वस्माकं ग्रन्थकारस्य नाभीष्टमत्रैव
कुशीशब्दोपादानात् । पाशोऽत्र बन्धनरज्जुः शब्दसाहचर्यात् प्रत्ययस्तु पूर्वमेवोक्तः ।
नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णपुच्छशृङ्गाङ्गगात्रान्ध्रनेत्रकण्ठेभ्यो न निषेध प्रत्यनेन प्राक-
रणिकविकल्पे ईप्रत्ययान्ता कर्णी ज्ञेया । कर्णीति लक्ष्मीलिङ्गनिर्देशाल्लिङ्गविशिष्टस्य
ग्रहणस्य प्रायिकत्वेनच शिष्टप्रयोगानुसारात् पुरुषोत्तमेतु अयःकर्ण इति न विष्णुसर्गस्य
सः । अम्भसा पूर्णः कुम्भः अम्भस्कुम्भ इति नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमिति
न्यायेन अम्भस्कुम्भीत्यप्युक्तं । उत्तरेति परमश्चासौ वेधाश्चेति परमवेधास्तस्य कृतिः ।
असन्तस्येति किं ज्योतिः कामः । अनव्ययस्येति किं स्वःकामः ॥ ३२६ ॥

बाल०—नमः । नमश्च पुरश्च नमः पुरसौ तयोः । गतिः संज्ञा ययोस्तौ गतिसंज्ञौ
तयोः । कृत्रि परे गतिसंज्ञयोर्नमः पुरसोर्विष्णुसर्गस्य स भवति । नमस्कृत्येति । नमः पूर्वात्
कृत्रि क्त्वा इति स्थिते साक्षान्मित्था लवणं वशे प्रादुराविस् नमश्च प्रसिद्धार्था इत्यनेन
नमःशब्दस्योदित्वं । एते उपेन्द्रवदाख्याते कृतिच धातोः प्राक् प्रयोज्याः गतिसंज्ञा इत्यनेन

३३१. द्वि त्रि चतुरां वारार्थवृत्तीनां वा ।

द्विष्कृत्वा द्विः कृत्वा, त्रिष्कृत्वा त्रिः कृत्वा, चतुष्कृत्वा चतुः कृत्वा ।
अत्र वारार्थे तद्धितः सुः । अवारार्थे चतुष्पाश्वर्मिति नित्यं पूर्वेण ।

३३२. इसुसो क्रियापेक्षायां वा ।

सर्पिष्कुरु सर्पिः कुरु, यजुष्पठ यजुः पठः । इसुसोरत्रौणादिकयोरेव ।

अमृता०—३३१. द्वितीति । वारार्थे वृत्तिर्वर्तनं येषां ते वारार्थवृत्तयस्तेषां द्वित्रिचतुर्शब्दानां विष्णुसर्गस्य सो वा स्यात् कखादिषु परेषु, स च स्थानिवत् । अत्र विशेषपरत्वाग्रहणात् सिंहावलोकन्यायेन पूर्वतः कखपफेष्वित्यनुवर्त्तेयम् । द्वौ वारौ कृत्वेत्यर्थे द्विष्कृत्वेति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सु रिति वारार्थे सु प्रत्ययः । एवं त्रीन् वारान् चतुरो वारान् कृत्वा इत्यर्थे त्रिष्कृत्वा चतुष्कृत्वेति । चतुष्पाश्वर्मिति—चत्वारि पार्श्वान्यस्येति पीताम्बरः, चतुर्णां पार्श्वानां समाहार इति त्रिरामी वा, पात्राद्यन्ताद् ब्रह्मत्वम् । पूर्वेणेति—निर्दर्वहि रित्यादिनेति शेषः ।

अमृता०—३३२. इसुसोरिति । क्रियाया अपेक्षायां सत्यां कखादिषु परेषु इसन्तस्य उसन्तस्य च विष्णुसर्गः षो वा स्यात्, स च स्थानिवद्भवति । सर्पिष्कुरु इत्यादौ विधातृप्रयोगेण वियोगः प्रार्थनं वा गम्यते । सर्पिरूपकर्मणः क्रियापेक्षा नित्यं हि विद्यते, तस्मात्

गतिसंज्ञत्वञ्च । तत् उपेन्द्रोर्द्यादिव्यन्तेत्यनेन नित्यसमासः । क्त्वा यवनञ्पूर्वसमासे इत्यनेन क्त्वा यप् वामनात् तुक् पृथावित्यनेन तुक् । नमः करोतीत्यर्थे कर्मण्यणित्यनेन अण् । अत्राप्युपेन्द्रोर्द्यादित्यनेन समासः । एवं नमस्कुरु हिप्रत्ययान्तं त्वमित्यर्थाल्लभ्यते । किञ्च, इतः कृञि विकल्प इत्यनेन नमःशब्दस्य कृञि पाक्षिकोर्द्यादित्वात् । योगात् द्वितीयेत्युक्तं नारायणाय नमः कुर्यादित्यत्र नमःशब्दस्य कर्मत्वेनागुणीभूतत्वात् तद्योगे चतुर्थीत्यपि भङ्ग्या दर्शितं समासाभावपक्षे नमस्कृता इत्यादिकं शास्त्रान्तरसिद्धं न, किन्तु भिन्नपदत्वे रूपभेदोऽर्थभेदोऽपि नास्ति, स्वरभेद एव केवलं फलमेतावता विशेषः प्रयासोऽत्र परिहृत इति । तथा पुरष्कृत्य पुरस्कारः पुरस्कुवित्यादयः । पुरोऽग्रादावित्यादिना पुरःशब्दस्योर्द्यादित्वादिकं पूर्ववत् । किन्त्वस्य इतः कृञि विकल्प इत्यस्मात् प्रागर्शितत्वेन वैकल्पिकोर्द्यादित्वं नेति पुरः कृत्वेत्यादिकं न भवेदेव ॥ ३३० ॥

बाल०—तिर । कृञि परे अगतौ गतौच संज्ञायां वर्त्तमानस्य तिरसो विष्णुसर्गः स वा भवति । तिरोऽन्तर्द्विवचनमित्यनेनास्योर्द्यादित्वेन गतिसंज्ञत्वं । गतिसंज्ञायां तिरस्कृत्येत्यादिव्यं अन्तर्द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । गतौतु तिरस्कृत्येत्यादिव्यं समासाभावेऽप्यत्र पाक्षिकः सः । पराभूय गत इत्यर्थः । केचिदिति केचित् पण्डिता गतिग्रहणमत्र नानुवर्त्तयन्तीत्यनेन तन्मते तिरस्कृत्य इत्यादिव्यं सूचितं । भाषावृत्तौतु नित्यं तिरस्कारः साधू-रित्युक्तमत उभयमतप्रदर्शनेन ग्रन्थकृता सूत्रे गतौ चेत्युक्तमिति ॥ ३३१ ॥

तेन नेह—पितुः कृतिः, मुहुः पक्तिः । क्रियापेक्षायामिति परस्थितायाः
कखपफादिक्रियायाः सम्बन्धे सतीत्यर्थः । तस्यामिति किम् ? स्थापय
सर्पिः पिवोदकम् ।

३३३. अनुत्तरपदस्थयोरिसुसोः समासे, अधः शिरसोः पदे ।

विधानमेतत् कारक क्रियासम्बन्धापेक्षि, समासाविषयकमिति ज्ञेयम् । तेन नेहेति—पितु-
रिति पितृशब्दस्य पञ्चम्यां—‘ऋरामतो ङसि ङसो रस्य उच्’ इति स्वादिङ्गत्वादस्य उसो
विष्णुसर्गस्य नष्टत्वम् । एवं मुहुरिति वाचकाव्ययम्, मुह वैचित्ते इति धातोः—‘चक्षादेरुसिः’
इत्युणादिसिद्धत्वेऽप्यव्ययत्वात् तस्य ग्रहणम् । स्थाप्य सर्पि रिति—भो विष्णुमित्र ! सर्पिः
स्थापय तत् उदकं पिवेत्यन्वयः । तस्मात् सर्पिः पदेन परस्थित पानक्रियायाः सम्बन्धा-
भावादत्र न षत्वमिति भावः ।

अमृता०—३३३. अनुत्तरेति । न उत्तरपदे तिष्ठतीति अनुत्तरपदस्थः, तथाभूतयो-
रिसुसोः समासे सति कखादिषु परेषु विष्णुसर्गस्य नित्यं षत्वं स्यात्, तथा पदे शब्दे परे
अनुत्तरपदस्थयोः अधः शिरसो विष्णु सर्गस्य नित्यं सत्वं भवति । पूर्वस्मिन् सूत्रे क्रिया-
पेक्षायामित्यनेन असमासविषयकत्वमुक्त्वा तन्निवृत्त्यर्थमिह समासग्रहणं कृतम् । सर्पिष्कुण्ड-
मिति—सर्पिषः कुण्डं, यजुषः पाठ इतिविग्रहौ । अधस्पर्दमिति—पदस्य अध इति विग्रहे—

बाल०—द्विस्त्रि । वारार्थे वृत्तिवर्त्तनं येषां ते वारार्थवृत्तयस्तेषां । सिंहावलोकित-
धिकारेणात्र कखपफा अनुवर्त्तन्ते विशेषग्रहणाभावात् । कखपफेषु परेषु वारार्थवृत्तीनां
द्वित्रिश्चतुःशब्दानां विष्णुसर्गस्य सो वा स्यात् । द्विप्रकारं कृत्वा इत्यादौ वाक्ये
द्विष्कृत्वादयः षट् । अत्रेति । अत्र द्वित्रिचतुर्षु वारार्थे क्रियाप्रकारगणने तद्वितः सुप्रत्यय
इत्यर्थः । द्वित्रिश्चतुरिति पदानां क्रियावारगणनबोधकेन सुप्रत्ययेनैव कृत्वार्थे लब्धे कृत्वेति
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । द्विष्कृत्वा निष्कृत्वेत्यादौ प्रथमं सुं कृत्वा ततो द्विरादीनां कर्मत्वादमो
महाहरः कत्वामान्तश्च कृदव्ययमित्यनेन कृत्वेत्यस्याव्ययत्वात् सोर्महाहरः । इत्यव्ययस्य
पूर्वेषामपि पदत्वं लभ्यते । नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति वचनात् तस्मात् सररामयोरित्यनेन
सोविष्णुसर्गं विधाय मूर्द्धण्य-परामः कार्यः । पक्षे विष्णुसर्गस्य स्थितिश्च । चतुष्कृत्वेत्यत्र
चतुरित्यस्मात् पूर्वं सुः पश्चात् रात् सस्यैव सत्सङ्गान्तरहरविधिरित्युक्त्वा सत्सङ्गान्तस्य
इर् इत्यनेन तस्य हरश्च ततो ररामस्य विष्णुसर्गस्तस्य षश्च, पक्षे विष्णुसर्गस्यैव
स्थितिः । विशेषविहितमपि षत्वं नहि विष्णुसर्गं बाधते सूत्रे विकल्पस्य वैयर्थ्यापातात् ।
अवारार्थं चेत्यत्र नित्यं पूर्वेणेति निर्दुर्वहिरादिश्चतुरामित्यनेनेति शेषः । चतुष्पाश्वर्मिति
चत्वारि पाश्वर्न्यस्येति पीताम्बरे चतुर्णां पाश्वर्ममिति षष्ठीकृष्णपुरुषे चतुर्णां पाश्वर्नां
समाहार इति त्रिराम्याञ्च, किन्तु पात्राद्यन्ताद्यन्तर्भावादस्य ब्रह्मत्वं न लक्ष्मीता ॥ ३३२ ॥

बाल०—इसु । क्रियाया अपेक्षा क्रियापेक्षा तस्यां सत्यां कखपफेषु परेषु
इसुसन्तयोविष्णुसर्गः षत्वमापद्यते वा । वैष्णवाचार्यो वैष्णवं नियुङ्क्ते सर्पिष्कुर्विती-

सर्पिकुण्डं यजुष्पाठः । अधस्पदं शिरस्पदम् । उत्तरपदस्थत्वे तु महा-
सर्पिः कुण्डं, परमसर्पिः कुण्डं, परमाधः पदम् ।

३३४. कस्क आदिषु च ।

द्वितीय तृतीयेत्यादिना विभाषया श्यामरामः । पक्षे षष्ठीसमासः । शिर स्पदमिति—
शिरसः शिरसि वा पदं स्यान्मिति विग्रहः । महासर्पिकुण्डमिति—महच्च तत् सर्पिश्चेति
महासर्पिस्तस्य कुण्डमिति पश्चात् समासः । अत्रसर्पिः शब्दस्योत्तर पदस्थत्वात् षत्वम् ।
एवं परमसर्पिः कुण्डमित्यत्र च । परमच्च तदधश्चेति परमाधः, पदस्य परमाध इति पर-
माधः, पदस्य परमाध इति परमाधः पदम् । एवं परमशिरः पदमिति च । परमसर्पिः कुरु
इति त्वपपाठः, अस्य समासविषयकत्वात् । ननु सुपां सुपा तिङा नाम्नेत्यादिना तिङन्ते-
नापि सह सुवन्तातां समासोपदेशात् महासर्पिः कुरु इत्यत्र च समासः सङ्गच्छत एवेति
चेत् ? मैवम्, तत्र सुपामित्यनेन प्रात्यय्यरूपगतिसंज्ञकानां ग्रहणं ह्यभीष्टत्वात्, प्रभव-
तीत्याद्युदाहरण दर्शनाच्चेति ।

अमृता०—३३४. कस्क इति । कस्क आदिषु प्रयोगेषु निपातेन यथायोग्यं सषी
भवतः । कस्क आदि गणे केचित् शब्दाः समस्ता गृह्यन्ते केचित् पुनरसमस्ताः । कस्क
इति—कः कः इति वीष्सायां द्विरुक्तिः, किमः को विष्णुभक्ताविति सौ कादेशः । कौतस्कुत
इति—कुतः कुत आगत इत्यर्थे केशवणः, पूर्वपदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, वीप्सां
द्विरुक्तिः । एतौ त्वसमस्तौ । कुतइति किम् शब्दात् तत् प्रत्यान्तो निपातः । भास्कर इति
—भासं करोतीत्यर्थे आद्यन्तानन्तेत्यादिना टप्रत्ययः । भासु दीप्ता धातोः क्विप् भास ।
अहः दिनं कर्मातीति अहस्करः, द्वावपि सूर्यं वाचिनौ । तमसां काण्डं समूहः तमस्काण्डम् ।

त्यादिना कृष्णसेवार्थं सर्पिर्निष्पादयेत्यर्थः । एवं यजुष्पठेत्यादि । इति । अत्र सूत्रे
औणादिकयोरेवेसुसन्तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तेन हेतुभूते नेह स्थाने न स्यादौणादिकत्वा-
भावात् । पितुः कृतिः क्रियेत्यर्थः । मुहूर्त्तचित्त्य इत्यस्मात् चक्षादेरुत्तरित्यनेन उस्प्रत्ययेन
सिद्धत्वेऽप्यव्ययं पाठादस्याव्ययत्वं तेनात्रापि न मुहुर्वारं वारं पक्तिः पाकक्रियेत्यर्थः ।
अपेक्षाहि कस्मैचित् कार्यायैकं प्रतीक्ष्यान्तस्य वर्तनं साच परस्परं संबध्नाति । तत्स्वन्य-
त्रान्यदिह पुनः कारकक्रिययोरेवेत्याह क्रियापेक्षेति सूत्रस्यैव फलितार्थेन वृत्तिकथनमिदं ।
ननु कथान्तरमिति । तस्यां क्रियापेक्षायामिति । तस्यां क्रियापेक्षायामिति किं किमर्थं,
यदा क्रियापेक्षार्थः । स्थापय सर्पि पिवोदकमित्यत्र भो वैष्णव सर्पिः स्थापय उदकं पिवेति
परस्परसम्बन्धः । ननु सर्पिः पिव उदकं स्थापय इति । यतो लोके घृतस्थापनप्रयत्नं विना
कोऽप्युदकस्थापनयत्नं न करोतीति प्रसिद्धेः । यदि कश्चिद्दयालुः कसपि भृत्यं क्लेशितं दृष्ट्वा
उदकं स्थापय सर्पिः पिवेति ब्रूयात्तदा सर्पिष्विवेत्यपि स्यात् । तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमुदक-
मिति । सर्पिरिति कर्तृपदं । तिष्ठत्विति क्रियापदमपेक्षते पिवेति क्रियापदं उदकमिति
कर्मपदमपेक्षते ननु सर्पिः पिवेतामयोः परस्परपेक्षास्तीत्युत्तरसूत्रेणापि विकल्पो न
भवतीत्येके ॥ ३३३ ॥

कस्कः कोतस्कृतः । भास्करः अहस्करः तमस्काण्डं मेदस्पिण्डः वाचस्पतिः
अयस्कील इत्यादि ।

३३५. अहरादीनां पत्यादौ रो वा ।

मेदसः पिण्डः मेदस्पिण्डः, मेदो घातुभेदः । वाचो वाण्याः पतिः वाचस्पतिः बृहस्पति-
रित्यर्थः । विष्णुजनारामान्तादित्यादिना षष्ठ्या अलुक् । अयस लौहस्यकिलः शङ्कुः
अयस्कीलः । अविहितलक्षणाः सर्वे कस्कादिषु ग्राह्याः ।

अमृता०—३३५. अहरिति । पत्यादौ परे सति अहरादीनां विष्णुसर्गस्य रो वा
स्यात् । अहर्पतिरिति—अहो दिवसस्य पति रिति विग्रहः । सूर्य इत्यर्थः । अहो विष्णु-

बाल०—अनु । न उत्तरपदे स्थीयते अनुत्तरपदस्थौ तयोः समासे सत्यनुत्तर-
पदस्थितयोरिसुसन्तयोः कखपफेषु विष्णुसर्गस्य षत्वं स्यात् । अधः । अनुत्तरपदस्थयोरधः-
शिरःशब्दयोस्तु पदे परे सत्वं भवति । सर्पिषः कुण्डं यजुषः पाठः । इति विग्रहे अधःस्थितं
पादमिति विग्रहे पदस्य अधः इति वा विग्रहे राजदन्तादित्वात् अधस्पदमिति । शिरसि
पदमिति विग्रहे शिरश्च पदञ्च तयोः समाहार इति विग्रहे प्राण्यङ्गानामित्यनेन समाहारे
वा शिरस्पदमिति । उत्तरेति । अनुत्तरपदस्थेति ग्रहणादुत्तरपदस्थत्वेतु न स्यादित्यर्थः ।
महासर्पि कुण्डमित्यादित्रये पूर्वपूर्वपदे श्यामरामसमासानन्तरं पश्चात् पूर्ववद्वाक्यं योज्यं ।
एवं परमशिरः पदमित्यपि । ननु यद्यप्यनेन महासर्पिः कुण्डं परमसर्पिः कुर्वित्यादौ षत्वं
न स्यात्तथापि इसुसोः क्रियापेक्षायामिति पूर्वसूत्रेण कथं पाक्षिकषत्वं न स्यात् । उच्यते ।
समासे ह्येकार्थीभावलक्षणः सम्बन्धौ नतु परस्परापेक्षा सा हि क्रियाकारकयोरेव भवति ।
समासार्थे वाक्येच इह पुनर्नास्तीति भवता यदुक्तं तन्न स्यात् । तथाहि, समासे विशेषणं
स्वार्थं परित्यज्य विशेष्यार्थमभिधत्ते अतएकार्थीभावलक्षणः सम्बन्धोऽत्र न परस्परापेक्षा ।
नन्वेवं सति जहत्स्वार्थलक्षणा वृत्तिः स्वीकार्येति चेत् सापि न घटते । नहि विष्णुदूतं
पश्येत्युक्ते दूतमात्रे प्रतीतिः कस्यापि जायते विशेषणमात्रोपयोगिनोऽर्थस्यापरित्यागात् ।
विष्णुशब्दस्तु जहदपि स्वार्थं नात्यन्तं जहाति । किन्तु यः प्रधानार्थविरोधी स्वार्थस्तं
जहातीति । यथा शिल्पकारो राजकर्मणि वर्तमानः प्रधानार्थविरोधि शिल्पकर्म जहाति
नतु हिक्वित-हसितकण्डूयितानि तथा विष्णुशब्दोऽपि विशेष्यार्थं विरोधिनमन्यसम्बन्धार्थं
जहाति न विशेषणभावं । अथवा वाक्ये दृष्टस्योपसर्जनीभूतार्थस्य वृत्तौ स एवायमित्य-
वगमात् तदर्थविगमो भवति । यथा मल्लिकासम्पुटश्चम्पकसम्पुट इति । तस्मात् तद्वच-
पनीतेऽपि तत्तत्पुष्पे तत्र तत्र तदर्थविगमस्तद्वदिहापि । अतएव महासर्पिः कुण्डमित्यादौ
एकार्थीभावसम्बन्धो न परस्परापेक्षारूपः । यद्यपि सच परस्परसम्बन्धार्थाना-
मित्यनेन समासलक्षणोक्तेन परस्परसम्बन्धोऽङ्गीक्रियते तथाप्यत्र क्रियापेक्षाभावात्
पाक्षिकषत्वं न स्यात् । तयोऽत्र क्रियापेक्षा नास्ति कुतः क्रियापेक्षा परमसर्पिः कुरु
इत्यत्र क्रियापेक्षा घटते, किन्तु सुप् सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङापीत्यनेन यस्तिङ्समासो विहितस्तेन
बाध्यतेऽतोऽत्रापि न पाक्षिकषत्वं । किंवात्र क्रियापेक्षायामपि तामनादृत्य उत्तरपदस्थ-
समासाभावाभ्यां द्वचङ्गवैकुल्यं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तवानिति ॥ ३३४ ॥

अहर्पतिः अहः पतिः, धूर्पतिः धूःपतिः, गीर्पतिः गीःपतिः । कस्क
आदित्वात् गोष्पतिः । स्वःपतति स्वर्पतति ।

३३६. उषर्बुधोऽग्नौ निपात्यते, नार्पतादयश्च कृष्णीन्द्रे ।

नृपतेरिदं । नार्पतं नार्कटं, नार्कपालम् नार्पतं, रति जुमरः ।

सर्गो विष्णुपदान्त इति नरामस्य यो विष्णुसर्गो विहितः, तस्यैव ररामोऽत्र विभाषया
विधीयते, पक्षे विष्णुसर्गस्य हि स्थितिः । इह रादेशात् पश्चात् पुनः मररामयोरिति विष्णु
सर्गस्तु न भवति, विधानसामर्थ्यात् ।

ननु 'अह्नो विष्णुसर्गस्य रो रात्रिरूपरथान्तरादन्येषु' इत्यनेन हि पत्यादौ च परे
ररामः सिध्यतीति किमनेनेति चेन्न, तत्र सर्वश्वरगोपालयोरित्यनुवृत्तेः पत्यादौ न प्राप्नो-
तीत्यतो विधानमेतत् । किञ्च तत्र नित्यं रविधानमिह तु विभाषयेति । धुरां भाराणां
पतिः धूर्पतिः, धूरिति क्विवन्तः । इहरन्तधातोरित्यादिनोद्धवस्य त्रिविक्रमः । एवं गीर्पति
रिति च । स्वः स्वर्गात् पतति स्वर्पतति ।

अमृता०—३३६. उषर्बुध इति । अग्नौ वाच्ये उषर्बुध इति ररामेण निपात्यते ।
उषसः प्रातः कालस्य बुध इति संज्ञत्वाद् यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । नार्पतादयश्च कृष्णीन्द्रे
सति ररामेण निपात्यन्ते । नृपतेरिदमित्यर्थे तस्येदमिति केशवणः, आदिसर्वेश्वरस्य
ऋरामस्य कृष्णीन्द्रः, कृष्णीन्द्रे कृते निपातात् ररामस्य विष्णुसर्गाभावः । नार्कटमिति—
नृः मनुष्यस्य कटिः नृकटिः, तस्येदमिति पूर्ववत् केशवणः । नृकपालस्य वदं नार्कपालम् ।

बाल०—कस्कः । कस्क आदिर्येषां ते कस्कादयः तेषु । कस्क आदिषु प्रयोगेषु
यथायोऽयं सषी भवतः । सूत्रे कस्क इत्यदिना सह समासेऽप्यन्तरङ्गस्वादेर्महाहराभावः ।
कस्कपदे समासप्रतीतिः, अन्यथा किं किमादिषु चेत्येवं स्यात् । कः इति प्रश्ने । किमः
को विष्णुभक्तावित्यनेन प्रथमान्तः क इति त्वरायां यावद्बोधः इत्यनेन द्विरुक्तौ कस्क
इति । पञ्चम्यास्तम् तद्धित इत्यनेन तद्धितनिपातः कुतः । वदादित्वादव्ययञ्च ततो
वीप्सायां द्विरुक्तिः स्वार्थे केशवणः पूर्वपदस्य कृष्णीन्द्रः । केशवणरामे संसारहरश्च वक्ष्यते ।
सररामयोरित्यनेन सोर्विष्णुसर्गः इति । कौतस्कुनः । भासृ दीप्तौ भासते इति क्विप् भास
तां करोतीति वाक्ये आद्यन्तानन्तेत्यादिषु गणेषु कर्मसु डु कुञ्छ इत्यनेन कृत्प्रकरणोक्त
टप्रत्ययान्तः भास्कर इति । एवं अहः दिवसं करोतीति अहस्करः । भास्कराहस्करब्रध्न-
प्रभाकरविभाकरा इत्यमरः । तमसां काण्डं समूहः इति तमस्काण्डं । मेदसः मांसविशेषस्य
पिण्ड इति वाक्ये । वाचो वाण्याः पतिरिति वाक्ये विष्णुजनारामान्तादित्यादिना षष्ठ्या
अलुक् । अयसः लोहस्य कीलः शङ्कुरिति वाक्ये । इत्यादीत्यादीपदेन पूर्वोक्तैः सूत्रैर्यत्र
सिध्येत् तत्तदनेनैव साधनीयमिति ॥ ३३५ ॥

बाल०—अह । अहरादिर्येषां ते अहरादयस्तेषां पत्यादौ परस्मिन् अहरादीनां
शब्दानां विष्णुसर्गस्य रो वा स्यात्, अह्नो दिवसस्य पतिरिति विग्रहे अहर्पतिरित्यादिद्वयं ।

३३७. उत्तरपदस्य पीताम्बरे ।

विभुरयम् ।

३३८. जायाया जानिः ।

रुक्मिणीजानिः ।

३३९. धनुषो धन्वन्, संज्ञायान्तु वा ।

अमृता०—३३७. उत्तरेत्यधिकारसूत्रम् । पीताम्बरसमासे उत्तरपदस्य वक्ष्यमाणा आदेशा भवन्तीति विभुनामायमधिकारः ।

अमृता०—३३८. जायाया इति । पीताम्बरे उत्तरपदस्थस्य जाया शब्दस्य जानि-
रित्यादिश्यते । रुक्मिणीजानिरिति रुक्मिणी जाया यस्येति विग्रहः । एव युवती जाया
यस्य स युवजानिः, देवी जाया यस्य स देवजानिरित्यादि । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुत्याधि-
करण लक्ष्म्यामिति पुरुषोत्तमवत्त्वम् । युवजानि धनुष्याणि रिति भट्टिः ।

अमृता०—३३९. धनुष इति । पीताम्बरसमासे उत्तरपदस्थस्य धनुष् शब्दस्य
धन्वन् इत्यादिश्यते, संज्ञायान्तु विकल्पेन तदादेशो भवति । दृढधन्वेति—दृढ धनु र्यस्येति
विग्रहे दृढधन्वन् शब्दात् सु, नान्तघातु वर्जितेति उद्धवस्य त्रिविक्रमः, सोर्हरः । शार्ङ्गधन्वेति

नन्वहर्पत्यादौ सररामयोरित्यनेन ररामस्य विष्णुसर्गः कथं न स्यात् । मैवं । यदि ररामस्य
विष्णुसर्गो भवेत् तदा ररामविधानमनर्थकं स्यादतोऽत्र ररामविधानादहर्पत्यादौ
पुनाररामस्य विष्णुसर्गो न स्यात् । धूर्वीधातोः क्विवन्तः धूः । धुरां भाराणां पतिरिति
विग्रहे धुर्पतिरित्यादयं । किन्तु इहरन्तर्धातोरित्यनेन उरामस्य त्रिविक्रमः । एवं गिरां
वाचां पतिरिति वाक्ये गीर्पतिरित्यादिद्वयं । कस्क आदित्वात् । कस्क आदेराकृतिगणत्वा-
द्गीष्पतिरित्यपि स्यात् । गीष्पतिर्द्विषणो गुरुरित्यभिधानादौ दृश्यतेच । स्वः स्वर्गात्
पतति स्वः पततीति द्वयं ॥ ३३६ ॥

बाल०—उषः । अग्नौ वाच्ये उषर्बुध इति ररामेण सह निपात्यते । संज्ञाशब्दानां
यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तित्वादुषसः प्रातःकालस्य बुध इति विग्रहो ज्ञेयः । बुधः कप्रत्ययान्तः ।
नार्प । नार्पतमादिर्येषां ते नार्पतादयः । वृष्णीन्द्रे कृते सति ररामस्य विष्णुसर्गाभावेण
नार्पतादयश्च निपात्यन्ते । चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चये तेन यथास्वमन्येप्युदाहर्तव्याः । नृणां
नराणां पतिः नृपतिः । तस्येदमित्यनेन केशवणः । वाक्योदाहरणं स्वयं दर्शितमिति ।
आत्मोदाहरणं दत्वा जुमरोदाहरणत्रयमाह नार्कटमित्यनेन । नुः कटेरिदं नार्कटं । तथा
नुः कपालस्येदं नार्कपालं नार्पतन्तु पूर्ववत् । किन्त्वित्त्वं क्वचित् पुस्तके न दृश्यतेच तदपि
नासङ्गतं सूत्रस्थादिपदात् सर्वसिद्धेः ॥ ३३७ ॥

बाल०—उत्तर । पीताम्बरे समासे सत्युत्तरपदस्य यथास्वमादेशो भवति । उत्तर-
पदस्येति पूर्वपदमपेक्ष्यते । अतः पूर्वपदादुत्तरस्येति योज्यं । विभुनामाधिकारोऽयं ॥ ३३८ ॥

दृढधन्वा, शार्ङ्गधन्वा । शार्ङ्गधनुः । शतधन्वा शतधनुः । धनुरुदन्तः
पुलिङ्गोऽस्ति । तेन,—

स्वयमतनुः कुसुमधनुस्त्रिभुवनविजयी कथं मदनः ।

यदि तु सरसिरुहनयना न किरति नयनाश्चलान्दोलम् ॥

संज्ञात्वमपि नास्तीति ।

३४०. प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः ।

प्रगते जानुनी यस्य स प्रज्ञुः । संहते जानुनी यस्य स संज्ञुः ।

—शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गः, तादृशं धनु र्यस्येति विग्रहः । यद्यपि शार्ङ्गं धनु र्वासुदेवस्यैव प्रसिद्धं, तथाप्यमरकोषादौ संज्ञाशब्दतया शार्ङ्गी इति इनन्तस्यैव ग्रहणात्, शार्ङ्गधन्वा इत्यग्रहणाच्च नायं संज्ञाशब्दतया स्वीकृतः प्राचीनैः । एवं गाण्डीवधन्वेति अर्जुने रूढ्यपि संज्ञात्वेन न गृहीतः पाणिनिभिः । शतधन्वेति—स्यमन्तकमन्यपहरणार्थं शत्राजितो हन्ता क्षत्रियः । अतः संज्ञात्वाद् विभाषयादेशः—शतधनुरिति । एवं पुष्पधन्वा पुष्पधनुरित्यादि ।

ननु शार्ङ्गधन्वेति रूढित्वेऽपि यदा संज्ञात्वाभावः स्तर्हि कुसुमधनु रिति प्रयोगः संज्ञाभावेन कथमुपपद्यत इति शङ्कायां समाधत्ते—धनुरुदन्त इति । धनुष् शब्द उषन्तो नपुंसको हि प्रसिद्धः, किन्तु उरामान्तः पुलिङ्गश्च धनु शब्दो विद्यते । तत् समर्थनाय कवि प्रयोगमुदृङ्कयति—स्वयमतनुरित्यादि पद्यम् । अर्थः सुगमः । अत्र मदनशब्दो विशेष्यम्, कुसुमधनुरिति तद् विशेषणम्, संज्ञा शब्दश्च प्राधान्येन विशेष्यमेव भवति, अतश्चास्य संज्ञात्वाभावः । तच्च स्पष्टीकृतम्—संज्ञात्वमपि नास्तीति । किञ्च—कुसुमेषुरनन्यज इत्यमर शासनात् ङप् शब्देन हि कुसुमशब्दस्य समासे कामदेवसंज्ञा लभ्यते नतु धनुष् शब्देन । यथा हि गोत्रभित् शब्देन खल्विन्द्रसंज्ञा प्रसिद्धिर्नतु पर्वतभित् शब्देन, तद्वदिहापि । तस्मात् क्वचिद् रूढित्वेऽपि कोषादिर्गिर्दिष्टा हि शब्दाः संज्ञाशब्दत्वेन ग्राह्या इत्येव सिद्धान्तो बोध्यः ।

अमृता०—३४०. प्रसंभ्यामिति । पीताम्बर समासे प्रसंभ्यामुत्तरस्य जानु शब्दस्य ज्ञु-रित्यादेशः स्यात् । प्रगते नष्टे इत्यर्थः । संहते मिलिते ।

बाल०—जाया । पीताम्बरे पूर्वपदादुत्तरस्य जायाया जानिः स्यात् । रुक्मिणीजाया यस्य सः । एवं देवी जाया यस्य स देवजानिः । देवीशब्दस्य वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुत्या-धीत्यनेन पुरुषोत्तमवत्त्वं । तथा मायाजानिः, दत्तजानिरित्यादयोऽपि ॥ ३३६ ॥

बाल०—धनु । पीताम्बरे सति पूर्वपदादुत्तरस्य धनुःशब्दस्य धन्वन् स्यात् । संज्ञा । पीताम्बरे संज्ञायां विषये पूर्वपदादुत्तरस्य धनुषो धन्वन् वा स्यात् । पूर्वस्मान्नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थोऽयं योगः । दृढं धनुर्यस्य इति दृढधन्वन् नान्तधातुर्वजितेत्यनेन त्रिविक्रमः । राधाविष्णुजनाभ्यामित्यनेन सोर्हरः । एवं ऋजुधन्वा वक्रधन्वा चक्रधन्वा

३४१. ऊर्ध्वान्तु वा ।

ऊर्ध्वज्ञः ऊर्ध्वजानुः ।

३४२. सु-संख्याभ्यां दन्तस्य दत् वयसि ।

अमृता०—३४१. ऊर्ध्वान्तु स्फुटम् । ऊर्ध्वं जानुनी यस्येति विग्रहः ।

अमृता०—३४२. सु-संख्याभ्यामिति । वयसि गम्यमाने पीताम्बरे सुशब्दात् संख्या वाचकाच्चोत्तरेभ्य दन्तस्य दत् रिति ऋरामान्तादेशो भवति । सुदन्निति—शोभना दन्ता अस्येति सुदत्, ऋराम इत्, ततः सुदत् शब्दात् सु, नुम्, सोर्हरः, सत्सङ्गान्तहरश्च । वयः

इत्यादयः । चक्रमिव धनुरस्येति वाक्ये चक्रधन्वा आकर्षणे कुण्डलीभूतत्वात् चक्रवदिति । शृङ्गेन निर्मितं शाङ्गं तद्धनुर्यस्य स शाङ्गधन्वा शाङ्गधनु शाङ्गधन्वा श्रीकृष्ण इति प्रसिद्धरत्र संज्ञात्वं । तथा पुष्पधन्वा पुष्पधनुः । धनुरुषन्तं ब्रह्मलिङ्गमिति प्रसिद्धमित्यत आह धनुरुदन्त इति । धनुरुदन्तपुलिङ्गमित्युक्त्वा तत्पोषकं पद्यमाह तेनेत्यादिना । यदि सरसिजनयना वराङ्गना नयनाञ्चलान्दोलं नयनप्रान्तचाञ्चल्यं न विकिरति न क्षिपति तदा स्वयमतनुः तनुहीनः कुसुमधनुः सन्मदनः कथं त्रिभुवनविजयी भवेदित्यर्थः । अत्र कन्दर्पस्य तनुरहितत्वेन पुष्पस्य कोमलत्वात्तन्निर्मितधनुस्त्वेनच दुर्वलत्वं सूचितमतः सरसिजनयनाञ्चलान्दोलविक्षेपेण तस्य त्रिभुवनविजये समर्थता । पुष्पधन्वा रतिपतिरित्यादिना पुष्पधन्वन्शब्दस्यैव संज्ञात्वं न कुसुमधनोरित्यस्य विशेषतस्तस्मिन् पद्ये मदन इत्यस्य विशेषतः दर्शनात् कुसुमधनुरित्यस्य विशेषणत्वमेव निर्द्धारितमित्यत आह संज्ञात्वमपि नास्तीति । यद्यत्र संज्ञात्वं स्यात्तदा संज्ञायां धन्वनादेशस्य वैकल्यात् पक्षे उच्यते धनुषोऽपि कुसुमधनुरिति स्यात् तन्नास्तीति । ननु पुष्पकुसुमयोरेकपर्यायत्वेन यथा पुष्पधन्वा संज्ञायां वर्त्तमानः कन्दर्पवाची तथा कुसुमधनुरपि तद्वाची मदनशब्दन्तु यौगिकवृत्त्या जनमादकत्वेन विशेषणमिति । कुचोद्यं कृत्वा यद्यपि केचिदूच्युस्तथापि प्रथमायाः सौ पर एव धनुषः कुसुमधनुरिति सिध्येत्, औप्रभृतौतु कुसुमधनुरिति न सिध्येत्, तत् साधूक्तं धनुरुदन्त इति ॥ ३४० ॥

बाल०—प्रसं । सूत्रे वेदवद्व्यवहाराच्छब्दानुकरणं कृत्वा प्रसंभ्यामित्युक्तमन्यथा-द्वयोरव्ययत्वात् स्वादेर्महाहरः स्यात् । पीताम्बरे सति प्रसंशब्दाभ्यामुत्तरस्य जानुनो जुरादेशो भवति । वाक्योदाहरणं स्वयमेव दर्शितं । प्रगते नष्टे इत्यर्थः संयुते मिलिते इत्यर्थः । प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञज्ञाविति जुमरसूत्रं । प्रसं इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य स्थाने बहुव्रीहौ ज्ञज्ञ इत्येतावादेशौ भवत इत्यर्थः । तट्टीकाकारस्तु प्रज्ञ इत्युक्त्वा परमतमप्याह अकारान्तोऽयमादेशो बहुभिः कृतः, उकारान्तोऽपि कैश्चित् । तथाच मनुनागप्रयोगः उर्ध्वज्ञुरिति । मतद्वयाङ्गीकारादिहादेशद्वयविधानमिति । एवमूर्ध्व-शब्दादपि तन्मते ज्ञज्ञ भवतः, किन्तु ज्ञज्ञविधानादुर्ध्वज्ञ इत्यपि सिध्येत् । विकल्पाभावा-दत्रोर्ध्वजानुरिति न सिध्येदेवेति ज्ञेयं ॥ ३४१ ॥

सुदन् कुमारः, सुदती कुमारी, द्विदन् वत्सः । वयसि किम्—
द्विदन्तो गजः ।

३४३. अग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-श्यावारक-वृष-बराहादि-गर्दभ-मूषिक-
शिखरेभ्यो दन्तस्य दत्तुर्वा ।

कुशाग्रदन् कुशाग्रदन्तः, शुद्धदन् शुद्धदन्तः ।

३४४. संख्यासूपमानेभ्यः पादस्यान्तहरः ।

प्रतीत्यर्थः कुमार इत्युपन्यासः । कुमारः पञ्चवर्षीय इति मेदिनी । सुदतीति ऋरामानु-
बन्धत्वादीप् लक्ष्म्याम् । द्विदन् वत्स इति—द्वौ दन्तौ जातावस्येति विग्रहः, गोवत्स
इत्यर्थः । द्विदन्तो गज इति—गजस्य द्विदन्तत्वं स्वभावसिद्धं नत्ववस्था बोधकमिति
दन्ताभ्यां तस्य वयोऽधिगमाभावात्त्रादेशः ।

अमृता०—३४३. अग्रेति । पीताम्बरे अग्रान्तात् शब्दात् तथा मुद्धादिभ्यो दशभ्य-
श्चोत्तरस्य दन्तस्य दत्तुरादेशो विभाषया भवति । कुशाग्रदन्ति कुशाग्रमिव दन्तो यस्येति
विग्रहे रूपद्वयम् । शुद्धा दन्ता अस्येति विग्रहे शुद्धदन्ति द्वयम् । एवं शुभ्रदन् श्यावदन्
अरोकदन् बराहदन् अहिदन् गर्दभदन् मूषिकदन् शिखरदन् । पक्षे शुभ्र दन्त इत्यादीनि
च । श्यावः श्यामवर्णः । अरोकेति रुच दीप्तौ, भावे घण्—रोकः, ततो नञ्समासे अरोकः,
अदीप्त इत्यर्थः । वृषादयः षड् उपमानपूर्वाः । तेन वृषस्य दन्ता इव दन्ता यस्येति विग्रहः ।
सर्वत्र लक्ष्मीत्वे सतीप् स्यात् ।

अमृता०—३४४. संख्येति । पीताम्बरे संख्या वाचिशब्दात् सुशब्दात् तथा उपमान
वाचकाच्चोत्तरस्य पादस्य अन्तहरः अर्थादरामहरः स्यात् । क्रमत उदाहरणानि—द्विपादि-
त्यादीनि । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् मनुष्यः । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । सिंहस्येव

बाल०—ऊर्ध्वा । पीताम्बरे समासे ऊर्ध्वार्दुत्तरस्य जानुनस्तु जुर्वा स्यात् ।
अप्राप्ते विभाषेयं ! ऊर्ध्वं गते जाते जानुनी यस्येति विग्रहे ऊर्ध्वंजुरित्यादिद्वयं ॥ ३४२ ॥

बाल०—सुसं । वयसि गम्यमाने पीताम्बरे सुसंख्याभ्यामुत्तरस्य दन्तस्य
दत्तुर्भवति । दत्तुरिति शब्दनिर्देशात् दत्तेति न स्यात् । सुदन्ति शोभना दम्भा अस्तेति
सुदत्त इत्यस्य ऋरामे इत्, सु अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्चेत्यनेन नुम् । राधाविष्णुजनाभ्या-
मित्यनेन सोर्हरः सत्सङ्गान्तस्य हर इति तरामहरः । वयःप्रतीत्येऽत्र कुमार इति विशेष्य
दर्शितं । शोभना दन्ता अस्याः सुदतीति ऋरामानुबन्धादीप् वक्ष्यते । अत्रापि कुमारीति
पूर्ववत् । द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् वत्स इति गोवत्सः । वयसीति किं यहि वयसीति न
स्यात् तर्हि न स्यात् । द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन्तो गज इत्यत्र गजस्य स्वभावद्विदन्तत्वात्
दन्तस्य दत्तुरादेशो न स्यात् । नहि दन्तेनास्य वयौ गम्यते अपितु वयसि चिह्नान्तर-
मनुसन्धेयं ॥ ३४३ ॥

द्विपात् सुपात् सिंहपात् ।

३४५. न हस्त्यादेः ।

हस्तिपादः कण्डोलपादः ।

३४६. कुम्भपद्यादयः ।

पादा यस्य, सिंहस्य पादा इव पादा यस्येति वा विग्रहे सिंहपात् । सर्वत्र विष्णुदासस्य हरिकमलं वेति तरामः, पक्षे दरामश्च । एवं चतुष्पात् पशुः, षट्पात् मधुपः, तथा मृग-पादित्यादीनि । एतदुद्दिश्य हि शब्द प्रकरणे—पाच्छब्दस्य वामनो भगवतीत्युक्तेः शसि द्विपदः सिंहपद इत्यादि रूपाणि ज्ञेयानि । कुण्डली गूढपादित्यमरधृतो गूढपाच्छब्दस्तु संज्ञायां निपातितः ।

अमृता०—३४५. नेति । हस्ति प्रभृत्युपमानवाचकादुत्तरस्य पादस्यान्तहरो न भवति । हस्तिनः पादा इव वादौ यस्य स हस्तिपादः । हस्त्यादे र्गणो यथा—हस्ती कटोल गण्डोलौ गणिका महिला तथा । दासी कुशूल कण्डोला अष्टौ हस्त्यादयो मताः ॥ इति ॥

अमृता०—३४६. कुम्भेति । पीताम्बरे अन्त्यलोपेन ईवन्तेन च कुम्भपदीप्रभृतयो निपाताः स्युः । पाद ईप् वक्ष्यते, तद् विकल्पबाधनार्थं इह निपातः । कुम्भाविव पादौ

बाल०—अग्र । अग्रान्तश्च शुद्धश्च शुभ्रश्च श्यावश्च अरकश्च वृषश्च वराहश्च अहिश्च गर्दभश्च शिखरश्च ते तेभ्यः । पीताम्बरे वयस्यवयसिच गम्ये अग्रान्तादिभ्यो दशशब्देभ्यः परस्य दन्तस्य दतृर्वा स्यात् । कुशाग्रमिव दन्त अस्येति विग्रहे कुशाग्र-दन्तित्यादिद्वयं । शुद्धा दन्ता अस्नेति शुद्धदन्तित्यपि द्वयं । एवं शुभ्रदन् श्यावदन् अरकदन् । श्यावः स्वभावतः कृष्णवर्णः । अरकः द्रव्यविशेषः । तथा वृषदन्त इव दन्तो यस्य स वृषदन् । वराहदन्तः इव दन्तो यस्य स वराहदन् गर्दभदन्त इव दन्तो यस्य स गर्दभदन् । शिखर इव दन्तो यस्य स शिखरदन् इति वृषददादयश्चत्वार उपमानपूर्वाः । शिखर इति पर्वताग्रं । पक्षे शुभ्रदन्त इत्यादयः । लक्ष्म्यान्तु कुशाग्रदतीत्यादयोऽपि ॥ ३४४ ॥

बाल०—संख्या । संख्याच सुच उपमानश्च तानि संख्यासूपमानानि तेभ्यः । पीताम्बरे सति संख्यासूपमानेभ्यः परस्य पादस्यान्तहरो भवति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् । शोभनौ पादौ यस्येति सुपात् । सिंहपादाविव पादौ यस्येति सिंहपात् । द्विपादित्यादौ सोहरे कृते विष्णुदासस्य हरिकमलं वेत्यनेन दरामस्य तरामः । एवमेकपात् त्रिपात् चतुष्पात् पञ्चपात् षट्पात् सप्तपादित्यादयः । तथाश्वपात् मृगपात् गोपादित्या-दयोऽपि पादान्तच्चेति स्त्रियामीप्रत्ययो नास्ति, समासकृताल्लोपस्य पादस्तत्र ग्रहणात् गूढपात् सर्पीयेत्वकारलोपं कुर्वन्ति तैर्गूढपदीव्यावृत्तये यत्नः करणीय इति जुमरटीकाकृत् । पद गतौ पादयतीति ण्यन्तात् पादयतीति ण्यन्तात् पादयतेः क्विप् णेलुक् पात् । गूढः पाद् यस्येति गूढपाद्भुजङ्ग इति दुर्गसिंहः । गूढपादित्यत्र लक्षणाभावात् पृषोदरादित्वात् अकारलोपं पाणिनीयाश्चान्द्राश्च वदन्तीति । कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणीत्यमरश्च ॥ ३४५ ॥

साधवः । कुम्भपदी शतपदी गोधापदीत्यादि ।

३४७. पूर्णादिः ककुदस्य ककुदवस्थायाम् ।

पूर्णककुत् अजातककुत् । अवस्थायां किम्—श्वेतककुदः ।

३४८. त्रिककुत् गिरौ ।

साधुः ।

यस्याः सा कुम्भपदी, उपमानपूर्वत्वादन्तर्हरः, तत ईपि पाच्छब्दस्य वामनो भगवतीति वामनः । शतपदीत्यत्र संख्यापूर्वत्वादन्तर्हरः, अन्यत् समानम् । सर्वत्र निपातबलानित्यमीप् । एते कुम्भपद्यादिषु पठ्यन्ते—कुम्भपदी शतपदी अष्टापदी जालपदी एकपदी मालापदी मुनिपदी गोधापदी गोपदी कलसीपदी ध्रुतपदी दासीपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणपदी कृष्णपदी द्रोणपदी द्रुपदी शकृत्पदी पञ्चपदी अर्बपदी स्तनपदी स्थूलपदी सूत्रपदी द्विपदी कलहंसपदी सुपदीति ।

अमृता०—३४७. पूर्णादिरिति । पीताम्बरे अवस्थायां गम्यमानायामुत्तरपदस्थस्य ककुदस्य ककुदित्यादिश्यते । कालादिकृत वयः प्रभृतिधर्मविशेषः अवस्था । वृषादेः स्कन्धस्थमुच्चभांसपिण्डं ककुदमुच्यते । पूर्णककुदिति—पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः, युवा वृष इत्यर्थः । अजात ककुदिति बाल्यावस्था मम्यते । एवं स्थूलककुद् बलवान् वृष इत्यादि । श्वेतककुदित्यत्र तु नहि कालकृतवयोधर्म उच्यते किन्तु स्वाभाविक देह लक्षणमिति ।

अमृता०—३४८. त्रिककुदिति । ककुदमिह गिरेः शृङ्गं लक्षयति ।

बाल०—न ह । पीताम्बरे समासे उपमानाद्वस्त्यादेरुत्तरस्य पादस्यान्तर्हरो न पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमिति । हस्तिनः पादा इव पादौ यस्येति वाक्ये । कण्डोल इव पादो यस्येति विग्रहे । सूत्रस्थादिपदं प्रसिद्धगणविशेषमाहकं, तद्यथा । हस्ती महाश्रगणिका कटोलः कण्डोलस्तथा । गण्डोलः कुशलश्चैव दास्यष्टौ हस्तिकादयः ॥ ३४६ ॥

बाल०—कुम्भ । कुम्भपदी आदिर्येषां ते कुम्भपद्यादयः । पीताम्बरसमासे कुम्भपद्यादयश्च ईप्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । कुम्भाविष पादौ यस्याः सा कुम्भपदी । शतं पादा यस्याः सा शतपदी । गोधाया पादाविष पादौ यस्याः सा गोधापदी । इत्यादीत्यादिपदेनान्येऽप्युह्याः । कुम्भादिगणो यथा । कुम्भाष्टौ शतजालौ हि मणिसूत्रं शितिस्तथा । सूत्रं द्रोणः कुणिः कृष्णकुशलश्च ततः परः । विनिरर्द्धशकृत् शूच्यः शूकरश्च तदुत्तरः । दास्यैकगोधा कुम्भाद्या एकविंशतिसंख्यकाः । गोधा स्वर्णगोधिका ॥ ३४७ ॥

बाल०—पूर्णा । पीताम्बरे समासे अवस्थायां गम्यमानायां पूर्णादिः पूर्वपदादुत्तरस्य ककुदस्य ककुद्वति । कालादिकृतो वयोविशेषः धर्मविशेषश्चावस्था तस्यां । पूर्णं ककुदं स्कन्धाग्रं यस्येति पूर्णककुत् युवा वृषः । अजातं ककुत् यस्येति अजातककुत् तरुणः गौः । एवं स्थूलककुद्वलवान् । यष्टिककुत् मध्यमः । नास्तिस्थूलो नातिस्थूलो नातिबलवानित्यर्थः ।

३४६. उद्विभ्यां काकुदस्य काकुदवस्थायां, पूर्णाद् वा ।

उत्काकुत् विकाकुत् । पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदो वा । काकुदं तालु ।

३५०. सुहृन्मित्रे दुर्हच्छत्रौ ।

साधू ।

३५१. युष्मदो गौणस्य त्वद्-युवद्-युष्मद् एकत्वादिषु, अस्मदो मदावदस्मदः ।

अमृता०—३४६. उदिति । पीताम्बरे अवस्थायां गम्यमानायांमुद्विभ्यामुत्तरस्य काकुदस्य काकुदित्यादिश्यते, पूर्णादुत्तरस्य तु विभाषया काकुदादेशो भवति । उत्काकुदिति—उदगतं काकुदमस्येति विग्रहः । विगतं काकुदमस्येति विकाकुत् । जिह्वाया ऊर्ध्वभागः काकुदं तालु चोच्यते ।

अमृता०—३५०. सुहृदिति । पीताम्बरे मित्रे वाच्ये सुशब्दादुत्तरस्य हृदयस्य हृदादेशो निपात्यतेः तथा शत्रौ वाच्ये दुः शब्दादुत्तरस्य तस्य हृदादेशश्च निपात्यते । शोभनं हृदयं यस्येत्यादि विग्रहः । अत्र यदुत्वाभावाद् हृदयस्य हृदित्यादेशोऽप्राप्ते निपात-वचनमिदम् ।

अमृता०—३५१. युष्मद् इति । गौणस्य युष्मदः स्थाने एकत्वं द्वित्वं बहुत्वेषु यथा-क्रमं त्वद् युवद् युष्मद् इत्येते आदेशा भवन्ति, तथा गौणस्य अस्मदः स्थाने एकत्वादिषु यथाक्रमं मद् आवद् अस्मद् इत्येते आदेशा स्युः । पीताम्बराधिकाराद् गौणत्वं गम्यत एव तदपि गौणस्येति वचनं कृष्णपुरुषे च प्राप्त्यर्थम् । त्वामतिक्रान्त इति वाक्ये अति त्वद्, युवामतिक्रान्तः अतियुवत्, युष्मानतिक्रान्तः अतियुष्मदिति ।

पीताम्बरे इति किं पूर्णञ्च तत्ककुदञ्चेति पूर्णककुदमिति । अत्रापि तारुण्यादिकं गम्यत एव । ककुच्छब्देनापि पूर्णककुदित्यादौ सिद्धेऽप्यस्मिन् सूत्रे यत् ककुच्छब्दस्य ग्रहणमिदं तत्पीताम्बरादन्यत्र पूर्णककुदाद्यरामान्तप्रयोगाभावनिरासार्थं । अवस्थायामिति किं अवस्था यर्हि न स्यात् । श्वेतं ककुदं यस्येति ॥ ३४८ ॥

बाल०—त्रिक । गिरौ वाच्ये त्रिशब्दात् ककुदस्यारामहरेण त्रिककुत् साधुनिपात्यत इत्यर्थः । त्रीणि ककुदानि यस्येति त्रिककुदो नाम पर्वविशेषः । अवस्थात्र न गम्यते इतोऽप्राप्ते विधानं । अत्र शृङ्गमेव ककुदाकारत्वात् ककुदमिव ककुदमिति । गिराविति किं त्रिककुदं क्षेत्रं ॥ ३४६ ॥

बाल०—उद्वि । अवस्थायां गम्यमानायामुद्विभ्यामुत्तरस्य काकुदस्य काकुत् स्यात् । पूर्णात् । पूर्णादुत्तरस्य ककुदस्यावस्थायां काकुद्वा स्यात् । उदगतं काकुदं यस्येति विग्रहे । विगतं काकुदं यस्येति वाक्ये । पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदो वा । काकुदं ताल्विति जिह्वाया ऊर्ध्वभागः ॥ ३५० ॥

गौणस्येति कृष्णपुरुषेऽपि गृह्यते । ततः अतित्वत् अतियुष्मदित्यादि ।
नास्नः । स्वादौ रूपाणि दर्शितान्येव ।

३५२. द्वचन्तर्भ्यामप ईपः, अद्वयान्तान्यतः प्रादेश्च ।

द्वयो गता आपोऽस्मिन् द्वीपः । एवमन्तरीपः दुरीपः अन्वीपः ।
अद्वयान्तात्तु प्रापं परापम् ।

एवमामतिक्रान्तः अतिमदित्यादयः । पीताम्बरे च—परमस्त्वं यस्य स परमत्वदित्यादयः ।
परमत्वदित्यादयश्च । रूपाणि दर्शितान्येवेति—तेषां सर्वेषां त्वमहमादय एव सुजस् डे डस्
सु, अन्यत्र वमपर्यन्त मक्षराणि प्रकृतपदवत् कार्याणीति सूत्र द्वयेन रूपाण्यादिशानीत्यर्थः ।
अतः अतित्वमित्यादिरूपाणि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

अमृता०—३५२. द्वचन्तर्भ्यामिति । पीताम्बरे द्विशब्दात् अन्तः शब्दाच्चोत्तरस्य
अप् शब्दस्य ईप इत्यादेशः स्यात्, अद्वयान्तवर्जं प्रादेश्चोत्तरस्य अप ईप इत्यादेशोभवति ।
द्वीपइत्यत्र ईपादेशे कृतेऽपि एकदेशमनन्यवदिति न्यायेन—ऋक्पथिपुरप इति समासान्तः
अरामः, अन्यथा विष्णुजनान्तापत्तेः । एवमन्तर्गता आपोऽस्मिन् अन्तरीपः । दुर्गता आपोऽ
स्मिन् दुरीपः । अनुगता आपोऽस्मिन् अन्वीप इति । ननु कथं तर्हि सुवन्तप्रकरणे ब्रह्मणि
स्वप् स्वपी स्वाप्पि इति दर्शितम् तत्र च पीताम्बरसमासाश्रयादिति चेत् ? सत्यं, समासस्य
बाहुल्यात् तत् कार्यस्यापि बाहुल्यं मन्तव्यम् । अतो न तत्र ईपादेशः, तथा समासान्त-
विधेरनित्यत्वान्न तत्र समासान्तराम प्रत्ययश्च । प्रापमिति—प्रगता आपोऽत्रेत्यादि विग्रहः ।

बाल०—सुहृत् । मित्रे वाच्ये सुहृत् साधुः । शत्रौ वाच्ये दुर्हृत् साधुः । सु शोभनं
हृदयमस्येति सुहृत् । दुष्टं हृदयमस्येति दुर्हृत् ॥ ३५१ ॥

बाल०—युष्म । एकत्वादिषु एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विषयेषु गौणस्य युष्मदः स्थाने
यथासंख्यं त्वद् युवद् युष्मद् इत्यादेशा भवन्ति । गौणस्यादस्मदस्तु मदावदस्मद इत्येते
आदेशा भवन्ति । विभुरित्यधिकारोऽत्रानुवर्तते । अतो यस्मिन् कस्मिन् समासेऽपि
गौणत्वे सत्येते यथासम्भवमनयोरादेशाः, किन्तु पीताम्बरे एव गौणस्य सर्वत्र सम्भवः
कृष्णपुरुषेतु क्वचिदित्याह गौणस्येति । विभुरित्यधिकारसामर्थ्यात् गौणस्येति पदं कृष्ण-
पुरुषे पीताम्बरेऽपि गृह्यते । ततो हेतोः त्वामतिक्रान्त इत्यर्थे अतित्वद् युवमतिक्रान्त
इत्यर्थे अतियुवद् युष्मानतिक्रान्त इत्यर्थे अतियुष्मद् । एवं मामतिक्रान्त इत्यर्थे अतिमद्
आवामतिक्रान्त इत्यर्थे अत्यावात् अस्मानतिक्रान्त इत्यर्थे अत्यस्मद् । तथा पीताम्बरे
परमस्त्वं यत्र स परमत्वद् परमौ युवां यत्र स परमयुवद् परमा यूयं यत्र सपरमयुष्मद् ।
एवं श्रेष्ठोऽहमत्र श्रेष्ठमद् । श्रेष्ठावावामत्र श्रेष्ठावद् श्रेष्ठा वयमत्र श्रेष्ठास्मद् । इत्या-
दीत्यादिपदेन एतेषां ग्रहणं । स्वादौ परे इत्यादिनाम्नो रूपाणि दर्शितान्येवेत्यर्थः । यद्यपि
ग्रन्थकारेणैतदुक्तं, तथापि यथाकथञ्चिन्मया दर्शयते तेषां सर्वेषां त्वमहमादय एव
सुजस् डे डस्सु इत्यनेन त्वां युवां युष्मानतिक्रान्त इत्याद्यर्थे अतित्वं अतित्वं अतित्वं ।

३५३. अनूपो देशे ।

साधुः । जलप्रायमनूपं स्यात् । इत्युत्तरपदादेशः ।

अमृता०—३५३. अनूप इति । देशे वाच्ये अनूप इति साधुः स्यात् । अनोरुत्तरस्य अपः उप इत्यादेशो भवति निपातादित्यर्थः । तस्यार्थमरकोषवचनेन प्रकटयति—जल-प्रायमिति । प्राचुर्यार्थे प्रायः शब्दः, तेन जलप्रचुरं स्थलमित्यर्थः । उत्तरपदस्य आदेशाधि-कारः समाप्तः ।

एवमित्युयमित्यादि तथा मां आवां अस्मानतिक्रान्त इत्याद्यर्थे अत्यहं अत्यहमित्यादि । एवं परमत्वं श्रेष्ठाहमित्यादि । अन्यत्र वमपर्यन्तवर्जमक्षराणि प्रकृतपदवत् कार्याणीत्यनेन अतित्वां अतिमां अतित्वया अतिमया इत्यादि ॥ ३५२ ॥

बाल०—द्वचन्त । पीताम्बरे द्वचन्तर्भामुत्तरस्याप्शब्दस्य ईप् इत्ययमादेशः स्यात् । अद्व । अद्वयान्तादन्यतो भिन्नात् प्रादेश्च परस्यापः ईप् इत्ययमादेशो भवति । द्वयोरिति विग्रहो दर्शितः । द्वीप इत्यादौ अप ईप् इत्यादेशो कृतेऽपि एकदेशविकृतमन्यवदिति न्यायात् ऋक्पथिपुरप इत्यनेन समासान्तरारामः । एवमिति अन्तर्मध्ये गता आपो यस्मिन्निति अन्तरीपः । दुर्गता आपोऽस्मिन्निति दुरीपः । अनुगता आपो अस्मिन्निति अन्वीपः । तथा सु शोभना आपोऽस्मिन्नित्यादौ स्वीपः निरीपः परीप इत्यादयोऽपि । ननु यद्येवं स्वीप इत्यादिकं सिद्धं तर्हि सुवन्तपादे स्वप् स्वपी स्वाम्पीति कथमुक्तं भद्रं । समासस्य बाहुल्यात् समासकार्यस्यापि बाहुल्यमस्माद्धेतोः स्वप् स्वपी स्वास्पीत्यादावप ईपादेशो न स्यात् । एवं समासान्तरारामप्रत्ययस्यानित्यत्वात् सोऽपि न स्यात् । अद्वयान्तात्त्विति रूपं दर्श्यते इति शेषः । प्रापमिति प्रगता आपोऽत्रेति विग्रहे । परापमिति परा आपोऽत्रेति विग्रहे । एवं समागता आपोऽत्रेति समापमित्यादौ । सर्वत्रैव ऋक्पथिपुरप इत्यनेनात्प्रत्ययः अप्शब्दं प्रति क्रियानुगतत्वाभावात् अनकारान्तादुपसर्गादित्यत्र उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थं । समापमिति समाङ्पूर्वस्याप्शब्दस्य रूपं संज्ञात्वमस्य लोकप्रसिद्धयैव ज्ञेयं । अतएवाह समापं नाम देवयजनमिति । तस्मात् समापो नाम्नीति चान्द्रलक्षणमनर्थकमित्यन्ये ॥ ३५३ ॥

बाल०—अनु । देशे वाच्ये अनूप इति साधुः । अर्थात् देशे वाच्ये अनोरुत्तरस्य अप इत्यस्य उप इत्यादेशः स्यादेशः स्यादिति निर्गलितार्थः । स्वमतमुक्त्वा अर्थ-प्रशंसार्थममरमुत्थापयति । जलप्रायमिति जलप्रायं जलप्राचुर्यमित्यर्थः । इत्येवमुत्तर-पदानामादेशा दर्शिताः ।

अथ सुटा निपाताः ।

३५४. अपरस्पराः क्रियासातत्ये, गोष्पदं गोभिः सेविते, गोपद-
प्रमाणे च, प्रतिष्कशो वार्त्तावह पुरुषे सहाये पुरोयायिनि
च, पारस्कर प्रभृतीनि संज्ञायामिति ।

अमृता०—३५४. अपरस्परा इति । क्रियायाः सातत्ये नैरन्तर्ये सुटागमेन सह
अपरस्परा इति निपात्यते । अपरे च परे चेति रामकृष्णे निपातः । अपरस्परा वैष्णवा
गच्छन्ति । अपरे अर्वाचौनाः परे प्राचीनाश्च वैष्णवाः अविच्छेदेन गच्छन्तीति क्रियायाः
सातत्यम् । न कृष्णनाम द्वन्द्वे जसि वेत्यनेन विभाषया जसः शिरिति प्राप्ते तदभावः सुट्
च निपातफलम् । गोष्पदमिति—गोभिः सेविते, गोपदप्रमाणे स्थाने च गोष्पदमिति सुट्
षत्वाभ्यां निपातः । गोष्पदं वृन्दावनम्, गावोऽस्मिन् स्थाने प्रपद्यन्त इत्यर्थः । पदं व्यव-
सिति त्राणेत्यादि कोषात् पदशब्दस्य स्थानवाच्यता । तथा गोष्पदं गोपदपरिमित
स्थानम्, यथा, गोष्पदं प्रवृष्ट इन्द्र इति । अन्यत्र गोः पदं गोपदम् ।

प्रतिष्कश इति—वार्त्तावहपुरुषे अर्थात् दूते, सहाये तथाग्रगामिनि च वाच्ये प्रति-
ष्कश इति सुट् षत्वाभ्यां निपात्यते । प्रतिपूर्वं कश गति शासनयो धातुः पचाद्यदन्तः ।
अन्यत्र प्रतिगतः कशामिति प्रतिकशोऽश्वः । पारस्कर इति—संज्ञायां विषये पारस्कर
प्रभृतीनि सुटादिद्वा निपात्यन्ते । पारस्करो देशविशेषः । आद्यन्तानन्तेत्यादिना डुकृञ् छ
प्रत्यये कर इति सिद्धः । प्रभृति पदेन—तत्करोतीति तस्करश्चौरः, मस्करी परिव्राजकः,
मस्करो वेणुः, वृहतां पतिः वृहस्पति देवगुरुः, आस्पदं स्थानम्, आश्रयमद्भुतम्, प्रायश्चित्तं
पापापनयनम्, वनस्पति वृक्षः, हरिश्चन्द्रो राजा, किष्किन्ध्या गुहा इत्यादयः । आकृति-
गणोऽयम् ।

३५५. इतरेतरान्योन्यपरस्परा ब्रह्मैकवचनान्ताः कर्मव्यतीहारे ।

अमृता०—३५५. इतरेतरेति । कर्मात्र क्रिया । क्रियाया 'व्यतीहारे विनिमये इतरेतरं अन्योन्यं परस्परमित्येते ब्रह्मैकवचनान्ता निपात्यन्ते । कर्म व्यतीहारे इतर अन्य पर इत्येषां कृष्णनाम्नां निपातेन द्विरुक्तिः समासवच्च भवतिः पुनः सर्वविभक्तिष्वेव ब्रह्मैक

बाल०—अप । सततस्य भावः सातत्यं नैरन्तर्यं क्रियायाः सातत्यं अस्मिन्नर्थे सुटागमेन अपरस्परा इति निपात्यन्ते । अपरेच परे चेति रामकृष्ण समासवाक्ये अपरस्पराः साधवो वर्तन्ते । अपरेच परेच साधवो नित्यं वर्तन्ते इत्यर्थः । वर्तमानक्रियायाः सातत्य-मत्राधीयते । क्रियासातत्यमिति किं अपरपरा प्रार्थिनो गच्छन्ति अपरेच गच्छन्तीत्यर्थः । न कृष्णनामद्वन्द्वे जसितु वेत्यनेन विकल्पकृष्णनामत्वात् कृष्णनाम कृष्णतो जसः शिरिति पक्षेशिर्न स्यात् । गोष्प । गोकर्तृकसेविते गोविन्दप्रमाणेच वाच्ये सुट्पत्वाभ्यां गोष्पदमिति निपात्यते । गोष्पदं राष्ट्रं गोभिः सेवितं पदमित्यर्थः । पदं व्यवसितित्राणेत्यनेन पदशब्दस्य स्थानवाचकत्वात् राष्ट्रमिति विशेष्यपदं । गावोऽस्मिन् राष्ट्रे प्रपद्यन्ते इति निर्गलितार्थः । आ विद्यमानं गोष्पदमस्मिन्निति पीताम्बरवाक्ये अत्यन्तासम्भवेऽपि गोष्पदं सिध्यति । गोष्पदमात्रं कुण्डं गोपदप्रमाणमित्यर्थः । अतएव वृष्टिप्रमाणे उरामहरश्च वेति सूत्रेण गोष्पदप्रं वृष्टो देवो गोष्पदपुरं वेत्यत्र गोष्पदशब्देन वृष्णिप्रमाणमुच्यते । प्रति । वार्त्ता-वहपुरुषे दूतादौ सहाये सख्यादौ पुरोयायिनि अग्रगामिनिच वाच्ये सुट्पत्वाभ्यां सह प्रतिष्कशः वार्त्तावहपुरुषादिः । प्रतिपूर्वः कश ताडने सौत्रस्तालव्यान्त इत्यसौ पचाद्य-दन्तोऽत्र गृह्यते नतु कस गतिशातनयोरिति दन्त्यान्तो भ्वादिगणपठितः । वार्त्तावहपुरुषे-त्यादिकं । प्रतिगतः कथामिति अत्यादयो द्वितीयया इत्यनेन प्रतिकशोऽश्वः इत्येव । अश्वादेस्ताडनी कशा इत्यमरः । पारस्क । पारस्करः प्रभृतिरादिर्येषां तानि पारस्कर-प्रभृतीति । इति हेतौ प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिष्वित्यनेन संज्ञायामित्यस्मिन्निति शब्दः प्रकारार्थं गृह्यते । संज्ञायां प्रकारे पारस्करप्रभृतीनि सुटा सह निपात्यन्ते । प्रकारो भेदः । पारं करोतीति वाक्ये आद्यन्तानन्तबहुनान्दीलिपिलिविभक्तिर्बालकर्तृचित्रक्षेत्रजङ्घाबाहू-रुरसस्त्र्यादिवादितदादिषु कर्मसु डुकृञ्छः । इत्यत्र सूत्रे दिवादीत्यादिपदग्रहणात् कृधातोः ट प्रत्ययः पारस्करः कश्चित् । एवं मस्करो वेणावित्यपि सुटा निपात्यते । मस्करशब्दो जलजन्तुविशेषवाचकोऽपि सुट्निपातत्वेन वेणुं वक्ति । परिव्राजके वाच्ये मस्करीति सुडिन्भ्यां निपात्यते । कश्चिदेवमाह माङ्युपपदे करोतेः करणेऽल्प्रत्ययेन सह माङो ह्रस्वत्वं सुट्च निपात्यते मा क्रियते प्रसिध्यते येन स मस्कारो वेणुः । वेणुग्रहणञ्च दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति । मस्करो दण्डः परिव्राजके तथैव इन् निपात्यते । पारस्करप्रभृतीनीत्यत्र प्रभृत्युपादानात् शिष्टप्रयोगानुसारेणान्यानि कानिचित् दर्श्यन्ते । आश्चर्यमद्भुते वाच्ये-इष्यते, आङ्पूर्वचरधातुरित्यस्य कृदन्तपादे आचर्यमगुरावित्यनेन यत्प्रत्ययान्तं निपातितमत्र पुनर्गुरोरन्यत्र सुटा निपात्यमिति भेदः । अद्भुते इति किं आचर्य कर्णशोभनमिति कश्चित् स्थाने प्राप्तत्वे चास्पदमिष्यते । अङ्पूर्वात् पद गत्या-वित्यस्मात् पचादेरत् निपातनात् सुट् । धन्याकेऽभिधेये कुस्तुम्बुरु चेतीष्यते । संज्ञाशब्दानां

साधवः । अन्योन्यं वैष्णवा न स्पृह्यन्ते किन्तु नमन्ति । अन्योन्येन वैष्णवै न स्पृह्यन्ते किन्तु नम्यते । अन्योन्यस्मै अन्योन्यस्मात् अन्योन्यस्मिन् वा साधवः । एवं परस्परमितरेतरश्च ।

वचनान्तत्वं निपातफलमेवाम् । अतएव पुंसि बहुवचनोदाहरणानि दर्शयति—अन्योन्यमित्यादीनि । अत्र विष्णुसर्गागमश्च निपातकार्यं ज्ञेयम् । न स्पृह्यन्ते किन्तु नमन्तीति—तेषां तृणादपि सुनीचत्वधर्मत्वादित्यर्थः । न स्पृह्यन्त इत्यादि भावे प्रयोगः, कर्त्तरि तृतीया । एवमन्योन्यस्मै वैष्णवेभ्यो विष्णु प्रसादं गृह्णन्ति, अन्योन्यस्य वैष्णवानां प्रेमान्निङ्गनं राजते, अन्योन्यस्मिन् वैष्णवेषु स्वाभाविकी प्रीति वर्द्धत इति । चतुर्थ्यादिषु वा शब्देन पक्षे अन्योन्येभ्य इत्यादियथाप्राप्तं बहुवचनादिकं ज्ञेयम् । अन्योन्येषां पुष्करैरामृषन्त इति साधः । परस्परमित्यत्र सुडागमश्च निपातफलम् । परस्परं वैष्णवा न स्पृह्यन्त इत्याद्युदाहरणानि समुन्नेयानि ।

यथा कथञ्चित् व्युत्पत्तित्वात् कुत्सितश्चासौ तुम्बुरुश्चेति व्युत्पत्तिमात्रेण कुस्तुम्बुररिति सुटा निपात्यन्ते । कुस्तुम्बुरु च धन्याक इत्यमरोक्तात् । कुस्तुम्बुरु इति धन्याकाख्यौषधिविशेषस्य वृक्षस्तत्फलमपि कुस्तुम्बुरु । यथा पिलुशब्दस्य वृक्षे पुरुषोत्तमत्वं फले तु ब्रह्मत्वं तथायमपि वृक्षे पुरुषोत्तमः फले ब्रह्म । यदा तु तुम्बुरोः कुत्सा गम्यते तदा कुस्तुम्बुररिति भवति । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रौ च ऋषौ सुटा निपात्येते । प्रगतं कथं पापमस्येति प्रस्कण्वः । हरिरिव चन्द्रो इत्यत्रापि संज्ञात्वात् यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः । ऋषाविति प्रगतं कथमस्मादिति प्रकथो देशः । हरिश्चन्द्रो मानवकः । प्रायश्चित्तं पापापनयने निपात्यते । प्राय इति तपःपुण्यं चित्तं निश्चयः पापमपनयति येन तत् प्रायश्चित्तमिति धातुपारायणं । प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । चित्तमिति चित्ती संज्ञाने भावे क्तः । वनस्पतिरिति महावृक्षे निपात्यते । वनस्य पतिरिति विग्रहे पत्यौ परे वनशब्दात् सुट् निपातनात् । रथास्येति नद्यां सुट् षत्वाभ्यां निपात्यं । रथमायातीति कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् क इति कप्रत्ययः । आरामहर इत्यनेनारामहरः । ततो लक्ष्म्यामाप् । परिमाणगुहयोः किष्कुकिष्किन्धे यथासंख्य निपात्यते । किशब्दः कुत्सायां । तस्मात् कौ पृथिव्यां सुट् किशब्दस्य महामहरः । षत्वञ्च निपातफलं । किष्कुर्हस्तो वितस्तिर्वा । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ चेत्यमरः । किं किं दधातीति डु धाञ-धारणपोषणयोरित्यस्मात् कर्मण्यनुपेन्द्रेत्यनेन कः आरामहरः । तत आप् सुट् महर्षत्व-निपातानि । विष्णुचक्रस्य हरिवेणुरिति परकिंविष्णुचक्रस्य हरिवेणुः । किष्किन्धा गुहा । शतात् परा इत्यादौ परःशता इत्यादयो निपाताः । इति पञ्चमीकृष्णपुरुषे उक्तं । अतएव परसूतं परसूतहस्तमित्यादयोऽप्यत्र ज्ञेयाः, किन्तु राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूर्वनिपातः । परोलक्षं परःकोटीतिच रूपरत्नाकर आह । अप्रत्यक्षे परोक्षमित्यपि निपात्यते । अक्षात् परमिति परोक्षं निपातात् सुट् । यत् परमाण्वादिकं प्रत्यक्षं न भवति, परोक्षशब्देन अभिधीयते । पञ्चमीकृष्णपुरुषः पूर्वनिपातश्च पूर्ववत् । अक्षि अक्षि परि परोक्षमिति । अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यमित्यनेनाव्ययीभावे परेः परस्मात् अक्षिशब्दात्

३५६. लक्ष्मीब्रह्मणोरमादीनामाम् वा ।

अमृता०—३५६. लक्ष्मीति । लक्ष्मी ब्रह्मणो विषययोः प्रोक्त निपातानां अमादीनां

समासान्तप्रत्ययः परे परश्च । एवम्भूतपरोक्षशब्दः समासपादसाधनीयः । तेन प्रत्यक्ष-
मेवोक्ष्णो यत्र गृहीतं परोक्षशब्देन तदभिधीयतेऽयन्तु न तथाविध इति भेदः । तस्माद्यदर्थो
यत्र गृहीतस्तस्मिन् तदर्थविधायक इति सर्वत्र । टिदागमः परसम्बन्धीत्यनेन सुटः
परभाक्तत्वेन सर्वत्र विष्णुसर्गोभावः । कदाचित्तु निपातत्वाद्विष्णुसर्गोऽपि, अतएव परोलक्षं
परोक्षमित्यत्र अन्योन्यमित्यादौ वक्ष्यमाणेच विष्णुसर्गः । इतरेत । कर्मक्रिययोरेकपर्याय-
पाठत्वात् कर्मव्यतिहार इति पदेन क्रियाव्यतिहार इत्युच्यते । तेन क्रियाव्यतिहारे
गम्यमाने इतरेतरान्यान्योपरस्परस्त्रयो ब्रह्मलिङ्गस्यैकवचनान्ताः सुटा सह निपात्यन्ते ।
निपातत्वादेकशेषं विधाय पश्चाद्वित्वञ्चेति । कर्मव्यतिहारे सर्वनामद्विर्भवति समासच्च ।
सर्वनाम इति सामान्याभिधानेऽपि त्रयाणां ग्रहणमित्यन्ये । परिशिष्टेषु कर्मव्यतिहारा-
भिधाशक्त्यसम्भवात् विपर्ययेण क्रियाप्रवर्तनं कर्मव्यतिहार इत्यप्याहुः । सप्तविभक्तिष्वे-
वामीषां द्विवचनबहुवचनयोरभाव इति वृद्धाः । अतएव शाकटायनेनोक्तं इमे परस्परादयः
शब्दा कर्मव्यतिहारैकत्वविषया इति प्रथमाया अप्यभावमपरे वदन्तीति प्रदर्शनार्थं
ग्रन्थकारोऽपि अन्योन्यं वैष्णवान् स्पृहन्ते, किन्तु नमन्तीत्यादावन्तर्भूतप्यर्थविवक्षया
द्वितीयान्तादिकमेवोदाहरति स्म । किन्त्वत्र धातुद्वयस्याकर्मकत्वात् प्रथमान्तमपि सम्भव-
तीति अन्यान्येन वैष्णवैरित्यत्र न स्पृह्यते नम्यते इत्यनयोर्भावप्रत्ययोऽकर्मकत्वात् ।
अन्योन्यं अन्योन्येनेत्यत्रैकवचननियमादेकवचनं । वैष्णवा वैष्णवैरित्यनयोर्विशेष्ययो-
नियमाभावाद्वहुवचनं, किन्तु बहूनां विशेषणत्वेऽप्येकत्वमित्यनेन विशेष्यविशेषणभावः ।
ग्रन्थकारस्यैतदुदाहरणमवलम्ब्य परत्रापि विशेष्यस्य यथासम्भवं बहुवचनमिति । अन्यो-
न्यस्मै इत्यादयश्चत्वारः ब्रह्मैकवचनान्ताः साधवो वा भवन्ति । अन्योन्यस्मै वैष्णवेभ्यो
वैष्णवाः प्रसादं प्रयच्छन्ति । अन्योन्याभ्यां वैष्णवाभ्यां अन्योन्येभ्यो वैष्णवेभ्यो वा ।
अन्योन्यस्मात् वैष्णवेभ्यो वैष्णवाः प्रसादं गृह्णन्ति । अन्योन्याभ्यां वैष्णवाभ्यां अन्यो-
न्येभ्यो वैष्णवेभ्यो वा । अन्योन्ययोर्वैष्णवयोः अन्यान्येषु वैष्णवेषु वैष्णवा इति वा ।
अन्योन्यतः पथि वताविभितामिभोष्ट्रौ । इति माघे ५ । ५ । अन्योन्यस्य वैष्णवानां
स्तवादिकं वैष्णवाः कुर्वन्ति । अन्योन्ययोः वैष्णवयोः अन्योन्येषां वैष्णवानां स्तवादिकं
वा । अन्योन्यस्मिन् वैष्णवेषु वैष्णवाः शिष्यायन्ते । अन्योन्ययोर्वैष्णवयोः अन्यान्येषु
वैष्णवेषु वैष्णवा इति वा । एवमित्यातिदेशे लक्षणं । तस्मात् परस्परस्मै परस्परस्मात्
परस्परस्य परस्परस्मिन्निति । एवमितरेतरस्मै इतरेतरस्मात् इतरेतरस्य इतरेतर-
स्मिन्निति च । परस्परस्मै वैष्णवेभ्यो वैष्णवाः प्रसादं प्रयच्छन्ति । परस्पराभ्यां वैष्णवाभ्यां
परस्परेभ्यो वैष्णवेभ्यो वैष्णवा इति वा । इतरेतरस्मै वैष्णवेभ्यो वैष्णवाः प्रसादं
प्रयच्छन्ति, इतरेतराभ्यां वैष्णवाभ्यां इतरेतरेभ्यो वैष्णवेभ्यो वैष्णवा इति वा । एवमन्यो-
न्येऽप्युदाहरणानि पूर्ववत् । इतरेत्यत्र यद्यपि सुट् न निपातफलं किन्तु ब्रह्मैकवचनमेव
तथापि तस्य कर्मव्यतिहारबोधकत्वेन निपातफलत्वमिति ॥ ३५५ ॥

अन्योन्यां अन्योन्यं वा वैष्णव्यौ नमतः, वैष्णवकुले वा । एवमन्योन्या-
मन्योन्येन वेत्यादि । निपातोऽयं समासे सत्येव, तंविना तु द्वित्वमात्रम् ।
अन्यमन्यमिमे वैष्णवा नमन्तीत्यादि ।

३५७. पृषोदरादयः ।

निपातेन साधवः । पृषदुदरमस्य पृषोदरः, पृषद्वानित्यर्थः । मह्यां रीति

स्थाने आमादेशो भवति विभाषया । अन्योन्यां अन्योन्यं वेत्यत्र वैष्णव्यो विशेषणत्वेन
यथा विकल्पेन आम्, तथैव कुलयोर्विशेषणत्वे । अमादीनामिति आदि शब्दः सप्तविभक्ति-
ग्राहक इति दर्शयति—एवमन्योन्यामन्योन्येन वेत्यादि । न स्पृह्यत इति शेषः । इत्यादि-
पदेन—अन्योन्यामन्योन्यस्मै, अन्योन्यामन्योन्यस्मात्, अन्योन्यामन्योन्यस्य, अन्योन्या-
मन्योन्यस्मिन् वेत्युह्यम् । एव—मितरेतरां इतरेतरं वा, परस्परां परस्परं वा, एवं सर्व-
विभक्तिषु योज्यम् । परस्परां विस्मयवन्तीलक्ष्मीमालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण इति भट्टिः ।

अमृता०—३५७. पृषोदरेति । वृत्तिमाह—निपातेन साधव इति । पृषोदरादयः
शब्दा ये शास्त्रेण नव्युत्पाद्यन्ते अथ च लभ्यन्ते प्रयोगेषु, तेखलु यथोपदिष्टा हि साधवो
भवन्त्यनेन लक्षणेन । यथोपदिष्टा इति शिष्टैरुच्चारिताः प्रयुक्ताश्चेत्यर्थः । वक्ष्यमाण
पञ्चविधनिरुक्तिषु मध्ये केचित् कस्मिंश्चिदन्तर्भावनीयाः । पृषोदरमिति पीताम्बरे पृषत्
शब्दस्य तरामहरो निपातात् । मह्यां रीतीति रुशब्दे अत् प्रत्ययः । महीशब्दस्य वर्ण

बाल०—लक्ष्मी । विशेषणत्वेन वर्तमानयोर्निपातसिद्धयोर्लक्ष्मीब्रह्माणोरमादीनां
स्थाने आम् वा स्यात् । अन्योन्यामन्योन्यं वेत्यत्र वैष्णव्योर्विशेषणत्वेन लक्ष्मीत्वं
कुलयोर्विशेषणत्वेन ब्रह्मत्वमिति लक्ष्म्यां ब्रह्मणिच आम् विकल्पः । वैष्णवकुले इत्यस्यापि
नमत इत्यनेनान्वयः । द्वितीयायामत्राम् । यदा आम् न स्यात्, तदा प्रधानार्थाद्वा समास
इति विकल्पेन तुक् इत्यन्ये । तन्मते अन्योन्यत्वं वैष्णव्यौ नमत इत्यपि, किन्तु यः
स्वमोस्तुक् नेच्छति तन्मते अन्योन्यमिति तैरैवोक्तमिति च । एवमन्योन्यामन्योन्येनेत्यत्र न
स्पृह्यते किन्तु नम्यते इति शेषः । इत्यादीत्यादिपदेन अन्योन्यामन्योन्यस्मै अन्योन्या-
मन्योन्यस्मादित्यादयोऽपि । स्त्रियामपि पुम्बदित्येक इति तन्मतेऽन्योन्यं पुत्रानिमे ब्राह्मण्यौ
भोजयतः । पक्षेऽन्योन्यस्य पुत्रानिति वा । निपातोऽयमिति । समासे सत्येवायं निपातः
तं समासं विनातु द्वित्वमात्रमिति यदुक्तं तत्तु आभीक्ष्ण्यवीप्सयोरित्यनेन किन्त्वधिकार-
सूत्रात् सर्वस्येत्यनुवर्तनात् क्वचिन्नाम्नां क्वचित् पदानामपीति पूर्वत्र अन्योन्येभ्य इत्या-
दावेकशेषादनन्तरं नाम्नो द्वित्वमुक्तमित्यादीनान्तु पदस्याप्याह अन्यमन्यमिम इति ॥३५६॥

बाल०—पृषो । पृषोदर आदिर्येषां ते पृषोदरादयः । एते वक्ष्यमाणाः पृषोदरादयः
यथेष्टं निपातेन साधवो भवन्ति । अयं योगस्तु यथासम्भवं संज्ञायामसंज्ञायाम् ।
यद्यत् सूत्रेणानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात् साधु इति पाणिनीयैरप्युक्तं । पृषदुदरमित्यनेन
विग्रहोदाहरणे स्वयमेव दर्शिते । पृषोदर इत्यत्र पृषच्छब्दस्य तरामहरो निपातफलं ।

मयूरः । ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां वृषी । मनस ईषा मनीषा । पतन्नञ्जलि-
रस्य पतञ्जलिः । संराजते सम्राट् । तत् करोति तस्कर श्रीरे । वृहतां
पति वृहस्पति देवगुरौ । वारिवाहो बलाहकः । पूर्यते गलति च पुद्-
गलः । रते स्तननमस्मात् रत्नम् । वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः । कौ

विकारे मयूभावो निपातात्, अथचात्र रुधातो रमणार्थत्वात् धातोर्तिशयार्थं योगे रूप
निपातश्च । वृषीति—ब्रूओ वृ आदेशो वर्ण विकारनिपातः । षदलृधातोरधिकरणे टच्
प्रत्ययेन ईषा च षीति निष्पन्नम् । व्रतिनामासनं वृषीत्यमरः । मनीषेत्यत्र मनस् शब्दस्य
अस् भागस्य हरो निपातात्, मनीषा बुद्धिः । पतञ्जलिरित्यत्र पूर्वापरशब्दयोर्यथाक्रमं
अन्तादी वर्णौ लुप्येते । यद्वा पतच्छब्दस्य अद्भागस्य लोपो निपातात् । सम्राडिति—
राजत इति राट् क्विवन्तः, संशब्दस्य विष्णुचक्रस्य मत्वं निपातेन, सम्राट् राजचक्रवर्ती ।
तस्कर इति तरासस्य सरामो वर्णविकारो निपातः । वृहस्पतिरिति—वृहत् शब्देन मह-
दुच्यते, अत्र तु देवो लक्ष्यते, तरामस्य सरामो वर्ण विकार निपातः । वारिवाह इति
वहते रण् । वारि वाहक इत्यपि पाठः, तत्रतु णकः । बलाहक इति पूर्वपदस्य (वारीत्यस्य)
वादेशः, उत्तरपदस्य (वाहकस्य) आदिवर्णस्य लादेशश्चेति वर्णविकार रूपो निपातः ।

पृषत् विपुलं । पृषद्वानिति यदुक्तं तत्तु पीताम्बरेणैव प्रतीयते । मह्यां रौतीति विग्रहे रु
शब्दे इत्यस्मात् प्रत्ययेन सह ऊरः मह्याः मयच् निपातफलं । संज्ञात्वमत्र गम्यते नहि
यो यो मह्यां रौति सोऽभिधीयते । मयूरः शिखी । ब्रुवन्तः सन्तः सीदन्त्यस्यामिति
निपातनात् ब्रूञः वृ सदे रीप्प्रत्ययान्तपीति वृषी । व्रतिनामासनं वृषीत्यमरः । मनस
ईषा इति वाक्ये विष्णुनिष्ठा सेटकगुरुमदित्यनेन ईषधातोर्डाप् मनसोऽसूहरो निपातफलं ।
मनीषा बुद्धिः । पतन्नञ्जलिर्यस्येति विग्रहे पतच्छब्दस्याद्वागहरो निपातफलं । पतञ्जलि-
र्मुनिः । संराजते इति राजृ दीप्तावित्यस्मात् क्विप निपातात् संशब्दस्य विष्णुचक्रस्य म ।
सम्राट् राजा । तत् चौर्यं करोतीति कृधातोः तच्छब्दस्य स निपातफलं वृहतां देवानां
पतिर्नानोषदेशेन पालक इति वृहस्पतिर्देवगुरुः । वृहत्तरामस्य स निपातत्वात् । वृहच्छब्देन
महदुच्यते । नहि देवेभ्योऽन्ये महान्तः सन्ति वृहच्छब्देनात्र देवाः प्रतीयन्ते वृहस्पतिः
सूराचार्यो गीष्पतिरित्यमरः । वारि वहतीति वह प्रापने इत्यस्मात् कर्मण्यणित्यनेनाण
प्रत्ययान्तः वारिवाहः । मेघवाच्योऽत्र निपातफलं नान्यत् । यतोऽन्यस्मिन् घटादौ
वारिवाहके सत्यपि ग्रन्थकृता बलाहक इत्युक्तं । पूर्यते गलति चेति पुद्गलो देहः । पुरी
आप्यायने इत्यस्य पुद् क्षरणार्थस्य गलधातोररामान्तगलश्च निपातफलं । रतेः रागस्य
तननं विस्तार इति रत्नं मणिः । निपातनादत्र रतेस्तिहरस्त्वनधातोस्तश्चेति । वाहितं
पापमनेनेति ण्यन्तवहधातोः टनः करणाधिकरणयोरिति टनः वारामे ररागमो हरामे
मरामागमश्च निपातफलं । कौ पृथिव्यां जीर्यतीति जृष वयोहानौ इत्यस्य क्विवन्तस्या-
रामान्तजरादेशस्तस्मिन् परे कुशब्दात् जरामागमश्च निपातफलं । कुञ्जरो हस्ती ।
हिनस्तीति हिंसि हिंसायामित्यस्मात् पचादेरत् । इरामेढातोर्नुमित नुम् निपातसामर्थ्यात्

जीर्यति कुञ्जरः । हिनस्ति सिंहः । केन जलेन उभ्यते पूर्यते कुम्भः ।
आगच्छन्त्यत्र अङ्गनम् । प्राङ्गणन्तु मूर्द्धन्यान्तम् । जीवतीति जीमूतः ।
शवानां शयनं श्मशानम् । षट् दन्ता अस्य षोडश, षोडन् षोडन्तौ ।

पुद्गल इति—पूर्यतदति पुर् क्विप्, गल इति पचादेरत्, ररामस्य दरामो निपातात् ।
पुद्गलो देहः । रत्नमिति—रतेः रागस्य वर्णस्येत्यर्थः, तननं विस्तारः, रत्नं मणिः । इह
रतिशब्दस्य ति लोपः, तन धातोः तनभावो वर्ण विकारो वर्णनाशश्च निपातः । ब्राह्मण
इति—ण्यन्त बहुधातोः करणे टनः—वाहनः, तत्रादि वर्णे ररामागमो हरामस्य चान्तलोपे
मरामागम इति वर्णागमो वर्ण विकारश्च । कुञ्जर इति—कौ पृथिव्यां जीर्यति, कुञ्जरो
हस्ती । जृष वयोहानौ धातो बहुल्यात् अत् प्रत्ययः—जरः । अत्र कुशब्दात् मुमागमो
निपातात् । हिनस्तीति हिंसि हिंसायां पचादेरत्—हिंस इत्यत्र हस्य सादेशः, सस्य च
हादेश इति वर्ण विपर्यय रूपो निपातः । कुम्भ इति—उन्भ पूरणे करणे घण्—उम्भः ।
केशब्दस्य अरामहरो निपातात् । आगच्छन्तीति—आङ् पूर्वादि गमे रधिकरणे घण् । अत्र
आरामस्य वामनः, मुमागमः, मस्य नरामादेशश्चेति वर्णागम-वर्ण विकारो निपात कार्ये ।
जीमूतो मेघः । जीवतीति—अन्तर्भूत ण्यर्थत्वात् जीवयतीत्यर्थः । कर्तरि क्तः—जीवितः,
वि स्थाने मूडत्यादेशो निपातात् । जीवनस्य मूतः जीमूतः, वनस्य लोप इति तु वामनः ।
शवानां शयनमिति—अधिकरणे टनः । श्मशानमिति शव शब्दस्य श्मभावः, शयनस्य च
शान इत्यादेशो निपात कार्ये । षडिति—षट् दन्ता अस्येति पीताम्बरः । अत्र षष्
शब्दस्यान्तस्य विष्णुसर्गः, दन्तस्य दन्त आदेशः, दस्य डत्वश्च निपातात् । पश्चात् आदराम-
गोपालयो रिति उः । एवं षट् च दश च षोडश इत्यपि । तथा षट् धा षोढा इत्यपि
ज्ञेयम् । त्रिपिष्टपं स्वर्ग इत्यर्थः । अत्र तृतीयशब्दस्य त्रिभावो निपातकार्यम् ।

वर्णविपर्ययेण हरामस्य सरामो हरामश्च । सिंहो मृगेन्द्रः । केनेत्यत्र उभ्यते इति उम्भ
पूरणे इत्यस्मात् करणे घण् उम्भस्तस्मिन् परे निपातात् कस्यारामहः । कुम्भः कलसः ।
जना आगच्छन्त्यत्रेति वाक्ये अधिकरणे आङ्पूर्वादिगमेर्घण् गमो मस्य नः आरामस्य
वामनः तस्मात् मुम्च निपातफलं । अङ्गनं प्रसिद्धं । मूर्द्धन्यान्तमिति प्रनिमित्तेन यथा-
सम्भवव्यवधानात् णत्वं । जीवतीति वाक्ये जीव बलप्राणधारणयोरित्यस्मात् कर्तरि क्तः
तस्मिन् परे इडभावो वस्य मूच् निपातफलं जीवधातुरत्रान्तर्भूतण्यर्थः । तेन जीवयति
जनान् जलदानेनेति जीमूतो मेघः । शवानां शयनमिति विग्रहे शवशब्दस्य श्म शयन-
शब्दस्य शानश्च निपातफलं । शयनशब्दस्याधिकरणटणान्तत्वेन तदादेशस्याप्यधिकरण-
वाचित्वं श्मशानं । शवानां शयनस्थाननित्यर्थः । षट् दन्ता अस्येति विग्रहे षट्शब्दस्य
षोड दन्तशब्दस्यातृ च निपातत्वात् । षोडनिति । अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्चेत्यनेन नुम्
सत्सङ्गान्तस्य हरः इति सत्सङ्गान्तहरः । शतुरपि अतृभागावशिष्टत्वात् तत्सदृशरूप-
प्रदर्शनार्थं षोडन्ताविति विद्वचनान्तमुपन्यस्तं । तृतीयं पिष्टपं पिठकाकारमिति विग्रहे
निपातनात् तृतीयस्य त्रिभावः । त्रिपिष्टपं सर्गः । द्विगुणा वेदिरिति वाक्ये द्विपूर्वा-
यास्ताः समासान्तरारामः तावत्याः तीहरः द्विशब्दात् सुट्च निपातफलं । उक्तार्थानाम-

तृतीयं पिष्टपं त्रिपिष्टपम् । द्विगुणा वेदिः द्विस्तावा त्रिस्तावा । वेदितोऽ-
न्यत्र तु—द्विस्तावती रज्जुः । गवामिन्द्रो गोविन्दः । केशिनं हतवान्
केशवः । अक्षस्याधो जात इव अधोक्षजः । मन्दमभियाति, मुक्ति
ददाति वा मुकुन्दः । आकृतिगणोऽयम् ।

द्विस्तावेति—वेदि वाच्ये द्विगुणितेत्यर्थे द्वितावतीशब्दात् समासान्तरामप्रत्ययः,
तीभागस्य हरः, द्विशब्दात् सु प्रत्ययश्च निपात कार्याणि । रज्जुवाच्ये तु न तानि किन्तु
क्रियाभ्यवृत्तौ सु प्रत्यय एव । गवामिन्द्र इति—गोशब्द इहेन्द्रियवाचकः, इन्द्रशब्दश्च
राजवाचकः, प्रभु वाचक इत्यर्थः, इन्द्रियाणां मनश्चास्मीति श्रीगीतोक्तेः । यद्वा गोशब्द-
थाची, तस्य इन्द्रः उपेन्द्र इत्यर्थः । अत्र गोशब्दात् वरामादेशः, इन्द्रस्य च ररामहरो
निपातात् । केशिनमिति केशिनामानं दैत्यमित्यर्थः । अत्र केशिन् शब्दस्य केश भावः,
हतवदित्यस्य वभावश्च निपातफलम् । अक्षस्येति रथावयवस्येत्यर्थः । जात इवेति व्रज-
वासिन्मुत्प्रेक्षा, पुनर्जन्म प्राप्त इवेत्यर्थः, निपातादधः शब्दस्य पूर्वस्थितिः । अधः कृतमक्षजं
ज्ञानं येन यत्र वेतिवाक्ये चाधोक्षजशब्दो भगवद्वाची । मन्दं यथा स्यात्तथा यातीत्यर्थे
मुकुन्दो गोविन्दः । मन्दस्य मुकु भावः, अभियातीत्यस्य सनुम् दरामादेशो निपातात् ।
मुक्ति ददातीत्यत्र मुक्तिशब्दस्य मुकुभावः, दाधातोः कप्रत्ययः, त्मागमश्च निपातात् । मुखे
कुन्दइव हासो यस्य इत्यर्थेऽपि मुकुन्दशब्दस्य व्यवहारो दृश्यते ।

प्रयोग इति न्यायेन गुणशब्दस्याप्रयोगः । वेद्या विशेषणत्वेन अजादित्वाल्लक्ष्यमाप्
द्विस्तावा वेदिरित्यर्थः । त्रिस्तावेति । त्रिगुणा वेदिरिति वाक्ये समासान्तरामादिकं
पूर्ववत् । द्विस्तावतीति द्वितावतीशब्दान्न समासान्तरामो वेदिवाच्यताभावात् समासान्त-
विधेरनित्यत्वाच्च, किन्तु द्विशब्दात् प्रकारार्थे सुट् भवत्येव । गवामिन्द्रमिति विग्रहे
निपातनात् गोशब्दात् ररामागम इन्द्रस्य ररामहरश्च । स्वर्गपुपशुवागित्यनेन गोशब्दस्य
नानार्थत्वात् गोविन्दशब्देन स्वर्गादीनामीश्वरः कृष्ण उच्यते । केशिनं केशिनामानं दैत्यं
हतवानिति केशिनः केशः, हतवानित्यस्य वश्च निपातः, द्वौ मिलित्वा केशव इति
श्रीकृष्णमभिधत्ते । अक्षस्य रथावयवस्याधो जात इव नतु जात इति विग्रहे अधःशब्दस्या-
व्ययत्वादधिकरणे जनेरच् इत्यनेन प्रथमतो जरूपं निष्पाद्य पश्चान्निपातसामर्थ्यादधः-
शब्दस्य पूर्वनिपातः अक्षेण सह जयागश्चेति अधोक्षजः प्रसिद्धः । अधःकृतमधक्षजमिन्द्रियजं
ज्ञानं येनेति मध्यपदलोपिपीताम्बरेणाप्यत्र सिद्धो योऽधोक्षजशब्दः सोऽपीमं वक्तीति ।
मन्दमभियाति मुक्ति ददातीति वा विग्रहे मुकुन्दः । पूर्वत्र मन्दस्य मुकुरभियातेनराम-
युक्तारामान्त दश्च निपातफलं । परत्र मुक्तेर्मुकुर्ददातेस्तु कप्रत्ययान्त-दस्तत्पूर्वं मुश्च
निपातफलमिति । आकृतीति । आकृत्या सादृश्या गण्यतेऽसौ आकृतिगणः । अस्याकृति-
गणत्वात् शिष्टप्रयोगानुसारेण ऊह्यान्युदाहरणान्तराणि तेषां विवरणेन किमिति । अत्रेति ।
अत्र आकृतिगणे चाहुः प्राचीना इति शेषः । वर्णागम इति । तत् निपातनं पञ्चविधं
पञ्चप्रकारं निरुक्तं निरूपणं उच्यते, वृद्धैरिति शेषः । सामान्यत उक्त्वा विशेषमाह

अत्र चाहः—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योग स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

॥ इति समासकार्याणि ॥

आकृतिगण इति—आकृत्या सादृश्येन गण्यत इत्यर्थः । शास्त्रेणाकृतलक्षणाः पृषोदरादिषु गण्यत इत्यर्थः । तेन—ऊर्ध्वं रवं छिद्रमस्येति, ऊर्ध्वं मुखमस्येति वा उलूखलं, पिशितं मांसं मश्नातीति पिशाचः, जितमेनोऽनेन जीनः, यशः कौति शब्दायतेऽस्येति यक्ष इत्यादयश्चावगन्तव्याः । आकृतिगणेऽस्य निरुक्ति लक्षणभेदान् दर्शयति प्राचीनोक्त पद्येन—वर्णागम इत्यादि : निश्चयेनोच्यतेऽर्थोऽनेनेति निरुक्तम् । तच्च विधं भवति । (१) अपूर्वस्य वर्णस्यागमनं वर्णागमः, यथा कुञ्जरेः । (२) वर्णयोः वर्णानां वः स्थिति विपर्ययो वर्णविपर्ययः, यथा सिंहः । (३) वर्णस्य रूपान्तरापादनं वर्ण विकारः, यथा षोडन् । (४) वर्णानामदर्शनं वर्ण नाशः, यथा पृषोदरः । (५) धातो योऽर्थातिशयः अर्थविशेषः तेन योगः, यथा ययूर इति । ग्रथितञ्च वृद्धैः—वर्णागमो गोविन्दादौ सिंहे वर्ण विपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्यात् वर्ण नाशः पृषोदरे । वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरति शयेन यः । योगः स कथ्यते प्राज्ञैर्मयूर जीमुतादिषु ।

॥ इति व्याख्यातानि समासकार्याणि ॥

वर्णेति । कश्चिन्निपातो वर्णागमः कश्चित् वर्णविपर्ययश्च वर्णविकारनाशौ अपरौच द्वौ निपातौ तदर्थतिशयेन धात्वर्थातिशयेन धातोर्योगश्चापरो निपात इत्यर्थः । वर्णानां मध्ये पोषकत्वेन वर्णानामागमनं वर्णागमः यथावत् स्थितानां वर्णानां व्यतिक्रमेण न्यासो वर्णविपर्ययः । वर्णानां स्वरूपादन्यथाभावो वर्णविकारः । वर्णानामदर्शनं वर्णनाशः । धातूनामनेकार्थत्वात् तेषु नानार्थेषु केनचित् तदर्थतिशयेन धातोर्योगः धात्वर्थेनान्वय इत्यर्थः । एवं पञ्चविधानां मध्ये क्वचिन्निपाते एकविधत्वं क्वचिद्विविधत्वं क्वचित्रिविधत्वादिकमिति न नियमः । तत्र पृषोदर इत्यत्र पृषच्छब्दे तरामहरेण वर्णनाशः । मयूर इत्यत्र वर्णविकारः पूर्वं दर्शितः । सिंह इत्यत्र वर्णविपर्ययः । ब्राह्मण इत्यत्र वर्णागमः । अङ्गनमित्यत्र गमधातोर्गत्यर्थत्वेऽपि आङ्पूर्वत्वेनागमनार्थत्वात् तदर्थतिशयेन योगः । एवमन्येषु यथायोग्यमनुसन्धेयमिति । उक्तञ्च वृद्धैः । वर्णागमो गवेशादौ, सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्यात्, वर्णनाशः पृषोदरे वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः । योगः स कथ्यते प्राज्ञैर्मयूरजीमुतादिषु । इति समासकार्याणि दर्शितानि ।

अथेति । इति समासेत्यनेन समासकार्यसमापनात् । अथ द्विरुक्तिप्रकरणमिति । द्विरुक्तिप्रकरणे समासादिकं नापेक्षणीयति लभ्यते, अतएव ग्रन्थकारः परत्र ग्रन्थे एकस्य पीताम्बरवत्त्वञ्चेत्यत्र श्यामरामवदुत्तरेष्वित्यत्र चातिदेशं स्वीकरिष्यति अन्यथादेशेन किं ॥ ३५७ ॥

अथ द्विरुक्तिप्रकरणम् ।

३५८. सर्वस्य द्विरुक्तिः ।

प्रभुरयम् ।

३५८. आभीक्षण-वीप्सयोः ।

भजति भजति । नत्वा नत्वा स्तौति, नामं नामं वा । वीप्सायाम्—

अमृता०—३५८. सर्वस्येति । अधिकारसूत्रम् । सर्वस्य पदस्येत्यर्थः । तेन नाम-
मात्रस्य धातुमात्रस्य वा व्यावृत्तिः क्रियतेऽनेन ।

अमृता०—३५८. आभीक्ष्येति । आभीक्ष्य वीप्सयो र्गम्यमानयोः पदस्य सर्वस्य
द्विरुक्तिर्भवति । आभीक्ष्यं पौनः पुन्यं नैरन्तर्यञ्च, तच्च क्रिया धर्मः । अतस्तिङन्ता
अव्ययकृतश्चास्य विषयाः, अव्ययकृताञ्च भावे एव विधानात् । आख्यातस्य क्त्वा-
णमुलोश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनः पुन्य प्रकाशने शक्तिः यङ्स्तु तन्निरपेक्षतयेति यङ्—
यङ्-लुगन्तानां पुनर्नद्विरुक्तिः, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन । हरिनामग्राहीत्यादौ
समासेनैवाभीक्ष्य वाच्यत्वान्न द्विरुक्ति, वाक्ये तु भवत्येव—हरिनाम गृह्णाति गृह्णातीति ।

बाल०—सर्व । अधिकारोऽयं । यथायोगं सर्वस्य द्विरुक्तिः स्यात् सर्वस्येत्यनेन
धातूनां धातुविष्णुपदानां नामविष्णुपदानाञ्च ग्रहणं । तत्र धातूनां यङ्यङ्लुग्विषययोरेव
नान्यत्र तत्रैव पौनःपुन्यश्रवणात्, यद्यपि तत्र यङि परे यङ्लुग्विषये द्विरुक्तिस्तथाप्या-
भीक्ष्यापेक्षयैव अत उक्तार्थानामप्रयोग इत्यनेन यङ्यङ्लुक्सिद्धानां पुनर्न द्विरुक्तिरिति
कारकपादे प्रकारान्तरेण ग्रन्थकृतोक्तञ्चेति ॥ ३५८ ॥

बाल०—आभी । अभीक्षणस्य निरन्तरस्य भाव आभीक्ष्यं । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
आभीक्ष्यवीप्सयोरर्थयोः सर्वस्य द्विरुक्तिर्भवति । अत्राभीक्ष्ये प्रथमं दर्शयति भजतीत्या-
दिना । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यं तच्च साध्यस्वरूपायाः क्रियायाः सम्भवतीति तस्या एव धर्मः ।
नतु सिद्धरूपायोः क्रियाद्रव्ययोः सिद्धरूपक्रियाया भावघणाद्यभिहितत्वात् सिद्धरूपद्रव्यस्यतु
मुवन्तैरभिधानात् । साच क्रियातिवादिना कृताच प्रायेणाभिधीयते । यां क्रियां प्रधानभूतां
नैरन्तर्येण कर्ता भूयोभूयः करोति तस्यामाभीक्ष्यं क्वाप्यविच्छेदप्रधानं नैरन्तर्यं यथा पुनः
पुनर्भजतीति, भजति भजति । कुत्राप्यन्यक्षणान्तरिते गौणं । नैरन्तर्यं यथा पुनः पुनः
नत्वा स्तौतीति नत्वा नत्वा स्तौतीति नामं नामं स्तौतीति नामं नामं स्तौतीति वा ।

गृहे गेहे वैष्णवाः । वैष्णवोवैष्णवो रमणीयः । इह सत्तमं सत्तम-
मानयेतिजातप्रकर्षस्य द्विरुक्तिरिष्यते । किन्तु आख्यातस्य द्विरुक्तिरेव
प्राक् ततः प्रकर्षार्थं स्तद्धितः । भजति भजतितराम् ।

क्वचिद् वृत्तावुक्तार्थाद् द्विरुक्ति निवर्त्तते । द्वौ द्वौ पादौ ददाति

वीप्सा सजातीयद्रव्याणां गुणेन क्रियया वा युगपद् व्याप्तिः, तेन सुवन्तेषु हि सा
सम्भवतीति भावः । भजति भजतीति—अविच्छेदेन भजतीत्यर्थः । नत्वा नत्वा स्तौतीत्यत्र
पुनः पुनर्नमति स्तौति चेत्यर्थः । एवं नामं नाममित्यत्र च । गृहे गृहे वैष्णवीत्यत्र वैष्णव
रूपद्रव्यैर्गृहरूपद्रव्यानि व्याप्तुं वक्तुरिच्छा गम्यते । वैष्णवो वैष्णवोरमणीय इत्यत्र
रमणीयत्वगुणेन वैष्णवान् व्याप्तुमिच्छा । सत्तममिति—अयं सन् अयं सन् अयं सन्, एषां
मध्ये अयमिति—शयेनसन्निति वाक्ये बहूनां मध्ये एकस्याति प्रकर्षे विवक्षितेतमप्रत्ययः,
तेन च सच्छब्दस्य प्रकर्ष उच्यते इति जातप्रकर्षं द्रव्यं क्रियया व्याप्तुमिष्टम् । किन्तु इति—
आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये आख्यातस्य द्विरुक्तिः पूर्वमेव भवति, ततः पश्चात् प्रकर्षार्थं तद्धितप्रत्ययः ।
तथाहि—अयं भजति अयं भजति, अनगो मध्ये अयमतिशयेन अविच्छेदेन वा भजतीत्यर्थे
भजति भजतितरामिति । गुणप्रकर्षे आख्यातात् तरां तमाञ्च प्रत्ययौ वक्ष्येते । क्वचिदिति
—वृत्तौ एकपदी द्विरुक्त्यर्थस्योक्तत्वात् द्विरुक्ति निवर्त्तते, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ।

क्त्वार्थे णमुश्चाभीक्ष्ण्ये इत्यनेन क्त्वा णमुश्चेति । स्तवलक्षणेन पुनः पुनर्नमनमन्त-
रितमतोऽत्र गौणं नैरन्तर्यं एतदिति द्विङ्मात्रं यथासम्भवमन्यदप्युह्यं । ननु यद्येवं तर्हि
कथं गृहप्रवेशमास्ते इत्यत्र द्रव्यस्य व्याप्तौ हरिनामग्राहीत्यत्राभीक्ष्ण्येच द्विरुक्तिर्न स्यात् ।
समासेनैव तत्तदुक्तत्वादिति । यदातु समासो न स्यात्, तदा यथासम्भवं द्विरुक्तिः स्यादेव,
तत्तु ग्रन्थकृता कृदन्तपादे स्वयमेवोक्तमिति । तद्यथा । गृहं गृहं प्रवेशमास्ते हरिरिति ।
वीप्सायामिति रूपं दर्श्यते इति शेषः । वीप्सा युगपत् सजातीयानां व्याप्तिरिति यदुक्तं ।
तच्चेतरेतरयोगमाप्तानां पृथक्संख्यायुक्तानां सकलानां सिद्धरूपाणां पदार्थानां द्रव्येण गुणेन
क्रियया युगपद्व्याप्त्याभिधानमिति शेषः प्रतिपत्त्या गृह्यते । द्रव्यगुणक्रियाभिः पदार्थान्
व्याप्तुमिच्छेति निर्गलितोऽर्थः । गृहे गृहे वैष्णवा इत्यत्रान्योन्ययोगमप्राप्ताः पृथक्संख्या-
युक्ताः सर्वे एव गृहाः सिद्धरूपाः वैष्णवैर्द्रव्यैर्युगपद्व्याप्त्याभिहिता इति वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
वैष्णवो वैष्णवो रमणीय इत्यत्र पूर्ववत् सर्वे वैष्णवा रमणीय गुणेन युगपद्व्याप्ताभिहिता
इति द्विरुक्तिः । इह सत्तममित्यत्र जातप्रकर्षस्य इति यदुक्तं । तत्त्वेवमनुसन्धेयं । जातः
प्रकर्षो यस्य स जातप्रकर्षस्तस्य । अयं सन् अयं सन् अयं सन्नित्येषां मध्ये अतिशयेनायं
सन्निति वाक्ये बहूनां मध्ये एकस्यातिशयत्वेन निर्द्धारणे तमस्तेन सच्छब्दस्य प्रकर्ष
उच्यते । इति प्रकर्षस्य सत्तमस्य पश्चाद्द्विरुक्तिः । इह सत्तमं सत्तममानयेत्यत्र सर्वं
जातप्रकर्षाः सत्तमा आनयनक्रियया युगपद्व्याप्त्या कथिताः । किञ्च, अत्र गृहे गायति
अत्र गृहे गायतीत्यत्र क्रमेण वीप्साभिधानं, नतु युगपदिति न द्विरुक्तिः । अत्र वने तुलसी-
धाम्यश्चत्था रम्याः । अत्र वनेऽथवा रम्या इत्यादावन्योन्ययोगं प्राप्तानां तुलस्यादीनामेव

द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि । सप्त सप्त पर्णान्यस्य
सप्तपर्णः । कुलं कुलमटति कुलटा । क्वचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः ।
एकैकशो देहि ।

द्वौ द्वौ पादौ करविशेषौ ददातीति—तद्वितार्थं समासः कप्रत्ययश्च, ततो लक्ष्म्यामाप्, अरामस्यैरामश्चेति द्विपदिका । अत्र वृत्त्या अर्थात् तद्वितार्थयुक्त समासेनैव तदर्थस्याभिधानात् द्विरुक्ति निवृत्तेति भावः । सप्तपर्ण इत्यत्र कुलटेत्यत्र च समासेनैव द्विरुक्तेरभिधानात् तदप्रयोगः । क्वचिदिति—वृत्तौ उक्तार्थस्यापि क्वचित् द्विरुक्तिः प्रयुज्यते शिष्टैरित्यर्थः । एकमेकं देहीत्यर्थे एकैकशो देहीति वीप्सायां शस् प्रत्ययः । अत्रानेन हि प्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वेऽपि शिष्टै द्विरुक्तिः प्रयुज्यत इति भावः ।

रामकृष्णे रामकृष्णैकशेषे चाभिधानं, किन्तु कतिपयानां तुलस्यादीनां रम्यत्वेऽयं प्रयोगः क्रियते नतु सकलानामिति वीप्साभावात् द्विरुक्तिर्न स्यात् । यदातु कृतैकशेषाणां बहूनामश्वत्थानामेव साकल्यं विवक्ष्यते, तदा द्विरुक्तिर्भवेदेव । यथा अश्वत्था कमनीया इति । यदा एकस्मिन्नेव गृहे भुक्तं एकवारं पीतं तदाभीक्ष्ण्यवीप्सयोरभावात् द्विर्न स्यादिति । यदा गृहद्वये गीतं वारद्वयं भुक्तं, तदा गृहे गृहे इति भुक्तं भुक्तमिति च यावदर्थं शब्दप्रयोगात् सिध्येत् । बहुत्वविषये आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाश्च द्विरुक्तिरेव भवति नतु पदोक्तिरिति नियमाय सूत्रं । अतएव जातेरेकत्वाज्जातिशब्दानां न द्विरुक्तिर्गौ व्रीहिरित्यादौ । ननु यदि बहव एव पदार्था द्वभ्यां पदाभ्यामभिधीयते, तदा एकद्विबहुत्वेऽप्येकद्विवहुवचनानीत्यनेन बहुत्वाद्वहुवचनं प्राप्नोति कथं गृहे गृहे इत्यादावेकचनान्तमुदाहार्यं । नैतदस्ति । एकवचनान्तेन पदेन द्विरुक्ते नहि बहवोऽर्था अभिधीयन्ते तस्मिन् बहुत्वविष्णुभक्त्यन्तेत्वेन बहुवचनप्राप्तिरिति स्ववचो व्याहतमिदं कुचोद्यं परिहृतमिति । किन्तिवति । अपरं वक्ष्यते इत्यर्थः । प्रकर्षार्थतद्वितात् प्राक् पूर्वमेवाख्यातान्तस्य द्विरुक्तिर्भवेत् । ततः कृतद्विरुक्तेः प्रकर्षार्थस्तद्वितो भवेत् । तत्प्रकारो यथा । अयं भजति अयं भजतीत्यनयोर्मध्येऽयमतिशयेन पुनः पुनर्भजति भजतितरामित्यत्र आख्यातात् तरां तमाश्च वक्ष्यते । क्वचिदिति क्वचिद्वृत्तौ वर्तमाननिशेषे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनोक्तार्थत्वात् द्विरुक्तिर्निवर्तते द्विरुक्तिनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । यथा द्वौ पादौ करविशेषौ ददातीति वाक्ये द्विपदिकां ददातीति । प्राच्यकरनाम्नि द्विशब्दस्य पादशब्दस्य च तद्वितार्थं समासं कृत्वा इत्यनेनाकप्रत्ययः पादस्य पदादेशो लक्ष्मीत्वात्तस्मादाप् इति तद्विते वक्ष्यते । संख्यादेराभीक्ष्ण्ये एव द्वौ द्वौ पादौ देहीत्यर्थे द्विशो देहीत्यत्र वारार्थं शस् वक्ष्यते । अत्रोदाहरणत्रयेषु क्रियाया युगपद्व्याप्तिरभिरिता सातु अक्षसभ्यामुक्तार्था । सप्तेति । पर्णानि पत्राणि । सप्तपर्णो वृक्षविशेषः । कुलटा रूढ्या भिक्षुक्यसतीति पूर्वमुक्तं । अत्रोदाहरणद्वये या वीप्साभिहिता सा समासेनैवोक्तार्थेति पूर्वस्मिन्नत्रापि न द्विरुक्तिः । शिष्टाचारात् क्वचिद्वृत्तावुक्तार्थस्यापि प्रयोग इत्याह क्वचिदिति । एकमेकं प्रकारं देहीत्यर्थे एकैकशो देहीत्यत्र शस्प्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वेऽपि द्विरुक्तिः ॥ ३५६ ॥

३६०. परे वर्जने वा नतु समासे ।

परि परि माथुरेभ्यः परिमाथुरेभ्यः । नेह—परित्रिगर्तम् ।

३६१. उपर्यध्यधसां सामीप्ये ।

उपर्युपरि, अध्यधि, अधोऽधो गोवर्द्धनम् । सामीप्ये किम्—सर्वस्योपरि कृष्णः ।

अमृता०—३६०. परे रिति । वर्जनार्थं द्योत्ये परिशब्दस्य द्विरुक्तिर्वास्यात्, किन्तु समासे साति सा न भवति । परि परि माथुरेभ्य इति माथुरान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरि युक्तात् पञ्चमी वर्जने इति पञ्चमी । परित्रिगर्तमिति—त्रयाणां गर्तानां समाहारः त्रिगर्तम्, तद् वर्जयित्वेति परि त्रिगर्तम् । अपपरि बहिरश्चन्ताः पञ्चम्या इत्यनेनाव्ययी-भावः समासः । तेनैव वर्जनार्थस्योक्तत्वान्न हि द्विरुक्तिः । अवर्जनार्थं तु—यमुनां परि वसतीत्यादौ कृष्ण प्रवचनीयै र्योग इति द्वितीया, नतु द्विरुक्तिः ।

अमृता०—३६१. उपरीति । सामीप्ये द्योत्ये उपरि अधि अधस् शब्दानां नित्यं द्विरुक्तिर्भवति । समीपस्यभावः सामीप्यं, प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । सा च देशकृता कालकृता च । तत्र देशकृतामुदाहरति—उपर्युपरीत्यादि । सर्वत्र गोवर्द्धनमित्यनेन सन्बन्धः, तत्र अमित आदिभिर्योग इति द्वितीया । गोवर्द्धनस्य समीपे कृष्णो वर्तते इतिशेषः । कालकृता च यथा—उपर्युपरि दुःखमापतति विषयिनामिति । सर्वस्योपरीत्यत्र ऊर्ध्वत्वं हि गम्यते नतु सामीप्यमिति न द्विरुक्तिः ।

बाल०—परे । वर्जनार्थं वर्तमानस्य परेद्विरुक्तिर्वा स्यात् । समासे सति नतु स्यात् । उदाहरणद्वयं स्पष्टं । माथुरान् वर्जयित्वा इत्यर्थः । अपपरियुक्तात् पञ्चमी-त्यनेनात्र पञ्चमी । नेहेति समासादिति शेषः । त्रयाणां गर्तानां समाहारः त्रिगर्तम् । तद्वर्जयित्वा परित्रिगर्तमित्यत्र अपपरिवहिरश्चन्ताः पञ्चम्या इत्यनेन समासस्तेन वर्जनार्थोक्तत्वात् न द्विरुक्तिरिति । अवर्जनार्थं तु गङ्गां परिवसति यमुनां परिवसतीत्यत्र लक्षणवीप्सेत्यम्भूतेत्यनेन कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीयेति ॥ ३६० ॥

बाल०—उप । सामीप्ये विवक्षितेऽर्थे वर्तमानानामुपर्यध्यधसां द्विरुक्तिर्भवति । प्रत्यासन्नं तच्च देशकृतं कालकृतं वा गृह्यते । उपर्युपर्यादित्रयाणां गोवर्द्धनेनान्वयः । अमित आदिभिर्योगे द्वितीयेत्यनेनात्र द्वितीया । गोवर्द्धनस्य सामीप्ये मानसगङ्गादयो वर्तन्ते इत्यर्थः । अत्र देशकृतं सामीप्यमिति । उपर्युपरि दुःखमिति कालकृतं सामीप्यमूह्यं । सामीप्ये किं किमर्थं यद्दि न स्यात् । सर्वस्योपरि कृष्ण इति सर्वस्य मूर्द्धनि कृष्णो वर्तते इत्यर्थः ॥ ३६१ ॥

३६२. वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूया-सम्मति - कोप - कुत्सन - भर्त्सनेषु ।

तत्रासूयायां—वैष्णव वैष्णव वृथा ध्यायसि । सम्मतौ—वैष्णव वैष्णव शोभतां खल्वपि । एवं कोपादौ ।

३६३. एकस्य पीताम्बरवत्त्वञ्च ।

अमृता०—३६२. वाक्यादेरिति । असूयादिषु गम्यमानेषु वाक्यस्यादिस्थितस्य सम्बोधन पदस्य द्विरुक्तिः स्यात् । तत्रासूया—परोत्कर्षासहनी दृष्टिः, सम्मतिः—परगुणाविष्करणेन सम्माननम्, कुत्सनं निन्दा, भर्त्सनं—अपकार शब्दे भयोत्पादनम् । एते च प्रयोक्तृ धर्माः, नतु शब्दधर्माः । हे वैष्णव ! त्वं वृथा ध्यायसीति कोऽपि कं प्रति तद्गुणमसहमानो ब्रूते इत्यसूया गम्यते । हे वैष्णव ! त्वं खल्वपि शोभतामिति कश्चन कस्यापि गुणाविष्कारेण सम्मानयति तम् । एवं कोपादविति,—तत्र कोपे—काशीराज काशीराज ! क्षणमाहवे तिष्ठ, मापसरेति । कुत्सने—दुःशासन दुःशासन ! क्वते द्रौपदी-केशपकर्षण शौटीर्यम् ? केशिकेशि । क्व गतन्ते पदाघातौद्धत्यमिति । भर्त्सने—रेरे वृषासुरा ? वृषासुर ! तिष्ठ तिष्ठ जाल्म ! हनिष्यामि त्वामचिरमिति । अन्तिमे आम्नेडितस्य संसार इत्यादिना महापुरुषत्वम् । असूयादि चतुर्ष्वेव प्लुत इष्यते मुनिना, किन्तु वार्त्तिकस्य विभाषावचनं दृष्ट्वा तत्प्लुतो नादृतो ग्रन्थकृताः ।

अमृता०—३६३. एकस्येति । एक शब्दस्य द्विरुक्तिर्भवति, तयोश्च द्विरुक्तिः

बाल०—वाक्यादे । असूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु गम्यमानेषु वाक्यादेव्याख्यादिस्थितस्यामन्त्रितपदस्य द्विरुक्तिर्भवति । यस्मिन् वाक्ये प्रयुज्यमाने असूयादिर्गम्यते तद्वाक्यादिस्थितस्य सम्बोधनस्येत्येथाद्गम्यते । अत्रासूयायामिति परस्य गुणोत्कर्षासहनी दृष्टिरसूया तस्यां रूपं दर्शयत इत्यर्थः । हे वैष्णव त्वं वृथा ध्यायसि स्मरसीत्यर्थः । अत्र कोऽपि कं प्रति गुणोत्कर्षमसहमानो वक्तीत्यसूया गम्यतेऽतोऽत्र वाक्यादिस्थस्य वैष्णवस्य द्विरुक्तिः । सम्मतोबुदाह्रीयते इत्याह सम्मताविति । परगुणाविष्करणं सम्मतिस्तस्यां । शोभतां खल्वपीति हे वैष्णव खल्वपि भवात् शोभतां शोभमानो भवेति निर्गलितोऽर्थः । अत्र कोऽपि कस्य गुणाविर्भावं करोतीति सम्मतिरतोऽत्र सम्बोधनपदस्य द्विर्वचनं । वैष्णव वैष्णवेत्यत्र वैष्णव वैष्णवशोभनं खल्वसीति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते सोऽपि साधुः प्रत्युत स्पष्टश्च । एवं कोपादविति कोपादावेवमुह्यमिति । तद्यथा कोपः परोपद्रवासहनं क्रोध इत्यर्थः । काशीराज काशीराज क्षणमाहवे स्थिरो भव मापसर । काशीराजं प्रति द्वारकावासि श्रीकृष्णस्य क्रोधोक्तिरियमिति द्विरुक्तिः । कुत्सनं निन्दा । केशि केशि क्व गतन्ते पादघातशौटीर्यम् । दुःशासन दुःशासन क्व ते द्रौपदी-केशवसनाकर्षणेन शौटीरमिति केचित् । भर्त्सनं कोपकुत्सनाभ्यां कदुत्तरमुत्पादनं । रेरे वकासुरा (प्लुतस्वरः) वकसुर क्षणं तिष्ठ त्वां हनिष्यामीति आम्नेडितस्य संसारः भर्त्सने पर्यायेत्यनेनात्र महापुरुषः ॥ ३६२ ॥

ततः सुप्लोपः पुंवच्च, एकैकशः । “एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विष-
सन्निभाः ।” एकैकमक्षरं जयति । एकैकयाहुत्या जुहोति ।

३६४. पीडायाश्च तद्वत् ।

शब्दयोः पीताम्बरवत्त्वं स्यात् । पीताम्बरवत्त्वे फलद्वयं वक्ति—सुप् लोपः पुंवच्चेति ।
स्वादिविभक्ति लोपः, लक्ष्मी श्चेत् पुंवच्चेति भावः । एकैकश इति—भक्ति पथे
प्रवर्तमानानां जनानां विषसदृशा अपि विषया एकैकप्रकारा विनिघ्नन्ति नश्यन्ति, क्रमशः
सर्वे एव विषया नश्यन्तीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वादिह विनि पूर्वस्य हन धातोरकर्मकतया
नाशार्थो मन्तव्यः । विषया इत्यस्य विशेषत्वेन एकैकश इति बहुवचनान्तं तथा पीताम्बर
वत्त्वाद् जसो महाहरः । एकैकमक्षरं जयतीत्यत्र सोर्हरः । वेदस्य भगवन्नाम्नो वा एकैक-
मक्षरं सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । जपतीति वा पाठः, तत्र अमो महाहरः । एकैकया-
हुत्येति—प्रथमं द्वित्वं, ततः स्तृतीयाया महाहरः, पूर्वस्य पुंवद्भावश्च । प्रायः समानाधि-
करणानामेव पीताम्बर इति परिभाषया पीताम्बरवत्त्वादेव वाच्यलिङ्गं लक्ष्मी स्तुल्याधि-
करण लक्ष्म्यामित्यनेन पुरुषोत्तमवत्ता । किञ्च पीताम्बरवत्त्वादेव नामान्तरत्वयाप्त्या
समुदायात् पुनः स्वादयः ।

अमृता०—३६४. पीडायाञ्चेति । पीडा द्विविधा, मानसीशारीरिकी च । इहतु
प्रयोक्तुं मानसी पीडा लक्ष्यते । तस्यां गम्यमानायां तद् बोधकशब्दस्य द्विरुक्तिर्भवति,
पीताम्बरवच्च । तेन सुप्लोपः पुंवच्च भवतः । गत गतेति—प्रियायाश्चिरविरहेण पीड्य-
मानः कश्चिदेवं शोचति । अनेन च तस्या मरणं शङ्कत इतिभावः । एवञ्च नष्टनष्टेति ।

बाल०—एक । एकशब्दस्य द्विरुक्तिः पीताम्बरत्वञ्च भवति । अत्र पीताम्बरत्व-
स्वीकारेण प्रायः समानाधिकरणानामेव पीताम्बर इत्युक्तदिशा समानाधिकरणत्वं सूचितं ।
ततो हेतोः सुप्लोपः स्त्रीत्वञ्चेत् पुम्वच्च । सुप्पदेनात्र प्रत्याहारो गृह्यते तेन स्वादिहरः ।
लक्ष्म्या पुरुषोत्तमवच्चेत्यर्थः । एक एकः प्रकार एकैकश इति । स्वमतपरिपोषाय परपद्य-
मुत्थापयति एकैकश इति । भक्तिपथे प्रवर्तमानजनानां विषसन्निभा विषसदृशा विषया
एकैकशः एकैकप्रकारा विनिघ्नन्ति नश्यन्तीत्यर्थः । अत्रैकशब्दस्य शस्प्रत्ययेनोक्तार्थस्यच
क्वचिदुक्तार्थस्यापीत्यनेन वीप्सया द्विरुक्तिरिति एकैकश इति दर्शितं । हन हिंसागत्योरिति
धातूनामनेकार्थत्वात् विनिपूर्वस्य हनोनाशार्थत्वेनाकर्मकत्वात् विनिघ्नन्तीत्यस्याकर्मकत्व-
विवक्षया विषया इति कर्तृपदं तद्विशेषणस्य पुरुषोत्तमत्वे पुम्वत्त्वस्य फलमत्र नास्ति,
तत्फलन्तु परत्रेति । एकैकमिति वेदस्यैकैकमक्षरं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्ततां वेदाक्षरस्य
तथैव सामर्थ्यात् । जयतीत्यत्र जपतीति पाठे, एकैकमक्षरमिति कर्मपदं वेदस्यैकाक्षर-
जपस्यापि महाफलकत्वमित्येव जपतीति । एकैकयेति । प्रथमतो द्वित्वं ततः स्वादिहरः
पूर्वस्य पुम्वच्च ततस्तृतीया एकैककया आहुत्या देवान् जुहोतीत्यर्थः । आहुत्या विशेषण-
त्वेनात्र पुम्वत् । फलं स्पष्टं ॥ ३६३ ॥

गतगता नष्टनष्टा ।

३६५. श्यामरामवदुत्तरेषु ।

प्रभुरयम् ।

३६६. सादृश्ये गुणस्य क्रियायाश्च ।

पटु पटु, पटुतो न्यूनगुण इत्यर्थः । एवं मन्दमन्दमभिधाति मुकुन्दः ।

ननु श्यामरामवदुत्तरेषु इत्यनन्तराधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् तेनैव उत्तरगोपीतिवत् सुव-
लोप-पुंवद्भावौ, सिध्यत एव, कस्तर्हि पीताम्बरवत्त्वेन विशेष लाभ इति चेत् ? सत्यं,
श्रूयताम्—श्याम रामवत्त्वे पुंवद्भावस्य निषेधो न भवति, “न ते निषेधाः श्याम रामे”
इत्यादि विशेषवचनात् । ततस्तद्धित क प्रत्यये सतिनष्टिका नष्टिकेत्यादौ पुंवत्त्वं प्रसज्येत,
तन्निराकपणार्थं पीताम्बरवत्त्वं परिभाषितमिति विवेकः । तदेतदग्रे व्यक्तं भावि ।

न च वक्तव्यम्—एक शब्दस्य सर्वादिषु पाठात्—सर्वादिः कृष्णनामाख्यो गौण संज्ञे
विना भवेदित्यनेन कृष्णनामसंज्ञत्वस्य निषेधो भवतु, पीताम्बरवत्त्वेनैव गौणत्वादिति, इह
किल पीताम्बरवत्त्वमतिदिश्यते, वस्तुतस्तस्य यावतीयकार्यं नोरीक्रियते । यथा हि—
एकादि शब्दा इहान्यपदार्थबोधकाभावेन मैव भजन्ते गौणत्वम्, अन्यथा नष्टनष्टेत्यादौ
गौणत्वे उत्तरपदस्यापि पुंवद्भावः प्रसज्येत । तेनास्य भवत्येव कृष्णनामकार्यम्,—एकैक-
स्मादेहि, एकैकस्माद् गृह्णेत्यादि ।

अमृता०—३६६. सादृश्य इति । सादृश्यमुपमानम्, तच्च साधर्म्ये किञ्चिन्न्यूनधर्मं च
प्रयुज्यते, इह तूत्तरमेव विवक्षितम् । सादृश्ये उपमानात् कियन्न्यून धर्मत्वे द्योत्ये गुणस्य
क्रियायाश्च द्विरुक्तिः स्यात्, श्यामरामवत्त्वञ्च । पटुरित्येवार्थे पटु पटु । स्वयमेवार्थमाचष्टे—

बाल०—पीडा । पीडा । गुणविशेषः सा चात्र प्रयोक्तृसम्बन्धा तस्मात् प्रयोक्तुः
पीडायां गम्यमानायां तद्वत् पीडाबोधकस्य पदस्य द्विरुक्तिर्भवति । पीताम्बरत्वञ्चेति
ततः सुपलोपः पुम्बच्च । गतगतेत्यनेन पीडा गम्यते तथाच मरणं लक्ष्यते । तेन गमनक्रियया
पीड्यमानो मरणाभावेऽप्येवमाह । नष्टनष्टेत्यस्याप्येवमेवार्थः तस्मात् अदर्शनक्रियया
पीड्यमानो मरणभावोऽप्येवमाह, किन्तु पीडाबोधकत्वेन पीडायां विशेषणत्वात् लक्ष्मीतेति ।
ननु यच्च व पीडायां गम्यायां द्विः स्यात् तदा, हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णस्तस्या-
न्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः । शल्यप्रोक्तं वीक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत्
क्षितिप्रोऽपि । इत्यत्र पीडाबोधकस्य कथं न द्विरुक्तिरिति चेत्तदेवं वाच्यं हाशब्देनैव पीडाया
उक्तत्वादिति ॥ ३६४ ॥

बाल०—श्याम । उत्तरेषु वक्ष्यमाणेषु द्विरुक्तिप्रयोगेषु श्यामरामवत् कार्यं
भवति ॥ ३६५ ॥

पटु पट्वी, पण्डितपण्डिता । श्यामरामवत्त्वान्निषेधविषयेऽपि पुंस्त्वत्
कालककालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्ते गुणमात्रवृत्ते-
श्चेष्ट्यते । श्यामश्यामोऽयम्, श्यामश्यामोऽस्य वर्णः । क्रियाया यथा,—
“भ्रमरं भीतभीतेन गोपीवृन्देन खेलितम् ।”

पटुतोऽन्यून गुण इत्यर्थः इति । तथैव काशिकायामुक्तम्—अपरिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने
सत्येवं प्रयुज्यत इति । श्यामरामवत्त्वात् स्वादेर्महाहरात् पश्चात् वृत्तौ स्वाद्युत्पत्तिः ।

मन्दमन्दमिति मन्दमिवाभियातीत्यर्थः । पटुपट्वीत्यत्र श्यामरामवत्त्वात् पूर्वपदस्य
पुंवच्च । एवं पण्डित पण्डितेति च । निषेधविषयेऽपि पुंवदिति—न संज्ञा पूरण्यौ न केत्या-
दिना पुंवत्त्वनिषेधे—अनूत्रो न ते निषेधाः श्यामरामे इति निषेधवारणात् तत् कार्यमिहापि
भवतीति भावः । तेन कालककालिकेत्यत्र कालशब्दात् प्रकारार्थं स्वार्थं वा क प्रत्यय
स्तद्धितः, लक्ष्म्यामाप् पूर्वारामस्येरामः कालिकेति, तस्य च द्विरुक्तौ श्यामरामवत्त्वे
पुंवद्भावनिषेधवारणं मर्थात् पुंवत्त्वमेव प्राप्तमिति सामान्यतो गुणस्येत्युक्त्वात्र तद्विशिनष्टि-
—इदञ्च द्विवचनमित्यादि । गुणमुक्त्वा यो गुणिनि वर्तते स गुणो गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तिः,
यस्तु गुणमात्रे वर्तते स गुणमात्रवृत्तिः । तथैवोदाहृतम्—श्यामश्यामोऽयमिति । तत्र
श्यामपदेन श्यामगुणविशिष्टः पदार्थ उच्यते, अयमित्यस्य विशेषणत्वेन तत् स्पष्टमधि-
गम्यते । परत्र तु वर्णस्य विशेषणत्वाद् गुणमात्रवृत्तित्वमुपलभ्यते । क्रियाया यथेति—
क्रियायाः सादृश्ये उदाह्रियत इत्यर्थः । भ्रमरैः कर्तृभिः भीतभीतेन भीततुल्येन ननु
वस्तुतो भीतेन, गोपीवृन्देन कर्त्रा, खेलितमिति भावे क्त प्रत्ययः । अतो गोपीवृन्देनेति
अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन वने स्तमिति भाषावृत्तौ धृतः कवि
प्रयोगः ।

बाल०—साह । गुणस्येत्यनेन गुणवाचको गुणयुक्तश्चोच्यते । सादृश्यं वर्तमानस्य
गुणस्त तस्मिन् वर्तमानाया क्रियायाश्च द्विरुक्तिः स्यात् । श्यामरामवच्च । पटुरिवेत्यर्थः
पटुपटुरिति । अन्यूनगुणस्तत्तुल्यगुण इत्यर्थः । इत्यनेन गुणविशिष्टः सूचितः । स्वादि-
महाहर एवात्र श्यामवत्त्वस्य फलं । एवमुत्तरत्रापि । एवमिति । मन्दादन्यूनं यथा
स्यात्तथा मुकुन्दो यातीत्यर्थः । केवलमान्यगुणस्यात्र द्विवचनं । पट्वीव पटुपट्वी । पट्व्या
अन्यूनगुणा इत्यर्थः । श्यामरामवत्त्वात् अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर इत्यनेन स्वादिमहाहरः ।
वाच्यलिङ्गलक्ष्मीत्यनेन पुंस्त्वत् । एवं पण्डिता इव पण्डितपण्डितेति । पण्डावेदोज्ज्वला
बुद्धिः सा अस्या जाता इति तारकादेरितः ततो लक्ष्म्यामाप् श्यामेति । न संज्ञापूरण्या-
वित्यादिना पुंस्त्वत्त्वनिषेधेऽपि अनूत्रो नेति निषेधो इति श्यामरामे निषेधखण्डनात् निषेध-
विषयेऽपि श्यामरामवत्त्वात् पुंस्त्वदित्यर्थः । पालिकेव कालककालिकेति पूर्ववत् । इदञ्चेति
गुणमुक्त्वा यो गुणिनि वर्तते स गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तिस्तस्य । यो गुणमात्रे वर्तते स
गुणमात्रवृत्तिस्तस्य चेदं द्विवचनमिष्यते । श्यामेत्यत्र गुणविशिष्टस्य द्विवचनं । श्याम
इवायमित्यर्थः । श्यामेति । श्यामसदृशोऽस्य वर्ण इत्यर्थः । क्रियाया यथा रूपं दर्शयते

३६७. अकृच्छ्रे प्रियसुखयो वा ।

प्रियप्रियेण सुखसुखेन वा भजति हरिम् । पक्षे प्रियेण सुखेन च । श्याम
रामवत्त्वं निवृत्तम् ।

३६८. आनुपूर्वे च ।

मूले मूले स्थूलाः शुण्डाः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं वैष्णवमानय ।

अमृता०—३६७. अकृच्छ्रे इति । अकृच्छ्रमकष्टम्, तस्मिन् गम्ये च पदस्य द्विरुक्तिर्वा स्यात्, श्यामरामवच्च । प्रियप्रियेणेति—अकृच्छ्रेण हरिं भजतीत्यर्थः, विशेषलक्षणात् तृतीया । प्रियत्वं सुखत्वञ्च हरिभजनस्य चित्तमिति व्यधिकरण क्रियाविशेषणमेतद्द्वयम् । श्यामरामवत्त्वेन पूर्वपदस्य तृतीयाया महाहरः । पक्षे इति द्विरुक्तेरभावपक्षे ।

अमृता०—३६८. आनुपूर्वे इति । आनुपूर्वमनुक्रमस्तस्मिन् च द्योत्ये पदस्यद्विरुक्तिः स्यान्नित्यम् । शुण्डाः करा हस्तिनामित्यर्थः । श्यामरामवत्त्वनिवृत्तेर्नेह समासवत्त्वम्, अतएव नस्वादि हरः । एवमग्रे अग्रे सूक्ष्माः शुण्डा इति । ज्येष्ठमिति—प्रथमं सर्वं ज्येष्ठं, ततस्तत्कनीयांसं, पुनश्च तत् कनीयांसमर्थादितरेतरेभ्यो ज्येष्ठमित्येवमनुक्रमेणेत्यर्थः ।

इति शेषः । भ्रमरैरिति भीतभीतः तेन । अमीभिर्भ्रमरैर्दर्शयति इति मनसिकृत्य भ्रमरैः कर्तृभिर्भीतिभीतेन भीततुल्येन समूहेन खेलितं क्रीडितमित्यर्थः । भीत इत्यत्र कर्मणि क्त इति भीतस्य क्रियात्वं । यद्यकर्मविहितक्तप्रत्ययेन गोपीवृन्द उक्तस्तथापि खेलितमिति भावः क्तप्रत्ययान्तस्यानुक्तः कर्त्ता इत्यनुक्तकर्त्तरि तृतीया । उक्तानाममात्रार्थे द्योत्ये प्रथमैव बाधकान्तरं न स्यादित्युक्तत्वात् ॥ ३६६ ॥

बाल०—अकृ । अकृच्छ्रमप्रयासः । अकृच्छ्रे प्रयासव्यतिरिक्ते वर्त्तमानयोर्गुणरूपयोः प्रियसुखयोर्द्विरुक्तिर्वा स्यात् श्यामरामवच्च । अकृच्छ्रेण हरिं भजतीत्यर्थे प्रियप्रियेणेति चत्वार्युदाहरणानि । विशेषलक्षणात् तृतीयेत्यनेन प्रियसुखाभ्यां तृतीया व्यधिकरणक्रियाविशेषणत्वात् प्रियः सुखञ्चात्र हरिभजनस्य चित्तम् । तेनाकृच्छ्रेण यथा स्यात्तथा हरिं भजतीति पर्यवसितोऽर्थः । अकृच्छ्रे इति किं । प्रियाः गोप्य इत्यत्र प्रियशब्दोऽभिलषितार्थं वक्ति नाकृच्छ्रगुणमिति । श्यामेति । अत्र श्यामरामवत्त्वनिवर्त्तनात् परत्र स्वादिहरः पुम्बच्च भवतीति सूचितं ॥ ३६७ ॥

बाल०—आनु । आनुपूर्वोऽनुक्रमस्तस्मिन् वर्त्तमानस्य पदस्य द्विरुक्तिर्भवति । मूले मूले स्थूला शुण्डेति अनुक्रमेण पुष्टा शुण्डेत्यर्थः । एवमग्रेऽग्रे सूक्ष्मा शुण्डेत्यपि । ज्येष्ठं ज्येष्ठं वैष्णवमानये प्रथमं सर्वज्येष्ठं पश्चात्ततः कनीयांसमितरेभ्यो ज्येष्ठमित्यनुक्रमेण सर्वान् वैष्णवानामनेत्यर्थः । गृहे गृहे गायतीत्यत्र यथा सर्वेष्वेव गृहवाच्यत्वमस्ति न तथा ज्येष्ठं ज्येष्ठं वैष्णवमानयेत्यत्र स सर्वकनीयसि ज्येष्ठत्वाभावात् । यतोऽपेक्षाकृतं ज्येष्ठमिति पूर्वसूत्रेणाप्राप्ते विधानं ॥ ३६८ ॥

३६८. आधिक्ये च ।

अहो भाग्यं भाग्यम् । “अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपत्रजौकसामि”
त्यपि । भाग्यस्याधिक्यमत्र द्विर्वचने प्रतीयते ।

३७०. चापले यावद् बोधम् ।

कृष्णः कृष्णः कृष्णः । पश्य पश्य पश्य ।

३७१. आचि बहुलम् ।

आच् तद्धितः । पटपटा भवति । बहुलं किम्—मन्त्राकरोति ।

अमृता०—३६८. आधिक्य इति । आधिक्यमतिशयितम्, तस्मिन् द्योत्ये च पदस्य द्विरुक्तिः स्यात् । अहो इत्याश्चर्ये, भाग्यं भाग्यमिति भाग्यस्यातिशयमित्यर्थः । अहो भाग्य-
महो भाग्यमित्यादि श्रीभागवतीय पद्याद्धम्, तदुत्तराद्धञ्च—यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म
सनातनमित्युद्धवस्योक्तिः । द्विरुक्त्या हि भाग्याधिक्यं प्रतीयते ।

अमृता०—३७०. चापल इति । सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्, तस्मिन् द्योत्ये यावत्
कालपर्यन्तं बोधोऽवधानं जायते तावत् कालपर्यन्तं पदस्य द्विरुक्तिर्भवति । यावदियत्ताया-
मित्यव्ययीभावः । कृष्णः कृष्णइत्याद्युक्तिरन्यमनस्कं कञ्चन प्रति तदवधारणाय, तेन
वारद्वयकथनेनापि तस्यावधानानुदयात् वारत्रयं कञ्चनम् । तत्रापि चेन्नावबोधस्तदा ततोऽ-
त्यधिकोक्तिः प्रयुज्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

अमृता०—३७१. आचीति । आच् प्रत्यये विषये आजन्तशब्दस्य बहुलं द्विरुक्तिः
स्यात् । पटपटेति—पटत् पटत् भवतीत्यर्थे द्विर्वचने कृते—अनेकसर्वेश्वरोत्तराद्धादिव्यक्तानु-
करणात् कृन्वस्तियोगे आच्, नरस्य तलोपश्च इत्याच्प्रत्ययः, पूर्वाद्धं तलोपश्च । संसारस्य
हरश्चितीति संसारहरः । मद्रा करोतीति—मद्रा करोतीति—मद्रा भद्राभ्यां माङ्गलिक
मुण्डन इति कृत्र्ययोगे आच्, बहुलग्रहणान्नात्र द्विरुक्तिः । एतेन अव्यक्तानुकरणानामेव
आचि द्विरुक्तिर्नित्यमिष्यते नान्येषामिति पर्यवसीयते । तथैव वार्त्तिकम्—नित्यमाङ्ग्रेडिते
डाचीति वक्तव्यमिति ।

बाल०—आधि । आधिक्यमतिशयितं तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य तु पदस्य द्विरुक्तिर्भवति । अहो आश्चर्यं भाग्यभाग्यमिति भाग्यस्यातिशयत्वमित्यर्थः । अहो भाग्यमित्यस्य
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति परपादो द्रष्टव्य इति । अत्र द्विर्वचने भाग्यस्या-
धिक्यं प्रतीयते इत्यन्वयः ॥ ३६८ ॥

बाल०—चाप । यावद्बोधमिति बोधमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसिद्धं । चापलं
चाञ्चल्यं तस्मिन् गम्ये यावद्बोधं जायते, तावत् चापलबोधकस्य पदस्य द्विर्भवति । कृष्ण
इत्यादिव्रणस्य पश्येत्यादिव्रणेण यथासंख्यमन्वयः । त्वरायां यावद्बोधमित्यन्ये । त्वरायां
द्योत्यायां यावद्भिः सोऽर्थो बुध्यते, तावद्द्विरुक्तिर्भवतीति तत्सूत्रार्थः । उदाहरणं
तुल्यं ॥ ३७० ॥

३७२. पूर्वप्रथमयो रतिशये ।

पूर्वा पूर्वा तुलसी स्निग्धा । पूर्वतरा पूर्वतमेत्याद्यपि ।

३७३. यथास्वे यथायथं, द्वन्द्वं कलह-युग्मादौ ।

अमृता०—३७२. पूर्वैति । अतिशयार्थे द्योत्ये पूर्वप्रथमशब्दयो नित्यं द्विरुक्तिः स्यात् । अतिशयस्निग्धा पूर्वा तुलसीत्यर्थः । तरतम प्रत्ययाभ्याञ्च अतिशयार्थे उच्यते, तर्हि किं तदपवादोऽयं विधिरिति मनस्याशङ्क्य वक्ति—पूर्वतरा पूर्वतमेत्याद्यपीति । एतदर्थे द्विरुक्तिर्भवति तौ प्रत्ययौ च भवतः, किन्तु ताभ्यामेव प्रत्ययाभ्यां तदर्थस्योक्तत्वात् तर्हि तत्र द्विरुक्तिरपेक्ष्यत इति भावः ।

अमृता०—३७३. यथास्व इति । स्वमनतिक्रम्य यथस्वम्, तस्मिन्नर्थे यथा शब्दस्य द्विरुक्त्या यथायथमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विरुक्तिर्ब्रह्मात्वञ्च निपातफलम् । स्वम् आत्मा, तेनात्र स्वभावो गृह्यते, आत्मा यत्नो धृति बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वष्म चेत्यमरात् । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथयथमित्युदाहरणम् । यथा स्वभावं यथावदेव ज्ञाता इत्यर्थः । द्वन्द्वमिति—कलहे युग्मादौ चार्थे द्वि शब्दस्य द्विरुक्त्या द्वन्द्वमिति निपात्यते । अत्र पूर्वपदस्य अम् भावः, उत्तरपदस्य चारामान्तत्वं निपातफलम् । उदाहरणानि च यथा,—

बाल०—आचि । आचि प्रत्यये सति आच्प्रत्ययान्तपदस्य बहुलं यथा स्यात्तथा द्विरुक्तिर्भवति । आच् तद्धितो वक्ष्यते इति शेषः । पटत् पटत् भवतीत्यर्थे पटपटा भवति । कृम्वस्तियोगे द्विरुक्त्यौ पटत्शब्दादच् नरस्य तलोपो वक्ष्यते संसारस्य हरश्चिति संसारहरः । अमन्त्रं मन्त्रं करोतीति मन्त्राकरोतीति ॥ ३७१ ॥

बाल०—पूर्व । अतिशये वर्तमानयोः पूर्वप्रथमयोर्द्विरुक्तिः स्यात् । पूर्वैति । अतिशयस्निग्धा पूर्वा तुलसीत्यर्थः । पूर्वतरा तुलसी स्निग्धा पूर्वतमा तुलसी स्निग्धा इत्याद्यपि भवति । किन्त्वत्र तरतमप्रत्ययाभ्यामुक्तत्वात् ॥ ३७२ ॥

बाल०—यथा । स्वे स्वार्थे यथाशब्दस्य द्विरुक्त्या यथायथमिति साधु । द्वन्द्वं कलहयुग्मादौ वाच्ये द्वन्द्वं साधु । द्वन्द्वमिति सामान्यनिर्देशात् ब्रह्म । द्वौ द्वाविति द्वन्द्वं निपातनात् द्वौ द्वौ स्थाने द्वन्द्व इति । द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्यमरः । ॐ तत्सत् ।

राधामुकुन्दचरणाब्जसुधासमुद्रे मग्नेन सम्प्रति मया महदाश्रयेण ।

श्रीजीवचन्द्रहृदयाहितसम्बलेन पूर्णीकृता भवति षष्ठसमासटीका ॥

इति श्रीलहरेकृष्णाचार्याविरचितायां वेदान्तभूषणेन श्रीमद्गोपीचरणदासनाम्ना परिशोधितायामर्वाशष्टकृताञ्च श्रीहरिनामामृताख्यवैष्णवव्याकरणटीकायां बालतोषणीनाम्न्यां षष्ठी समासप्रकरणव्याख्या समाप्ता ।

श्रीश्रीरामः । वृद्धपितामह-श्रीमद्वैकुण्ठचक्रवर्त्तिनः । पितामह-श्रीगोलोकशर्मणः पाठकस्य च । मत्पितृ ठक्कुर-गौरकिशोरचक्रवर्त्तिनः । श्रीगोपीचरणदासवेदान्तभूषणस्य च । भ्रातृ गोविन्दचरणदासवाचस्पतेर्मम । वात्स्यगोत्र सीमलान् गाञ्जि श्रीकाङ्क्षु-सन्ततेः । शाण्डिल्यासितप्रवर-सामकाठकशास्त्रिनः । सर्वाणि वस्तुजातानि पुस्तकादीनि

साधू । द्वौ द्वौ द्वन्द्वः ।

॥ इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे
समासादिप्रकरणं षष्ठम् ॥

भिक्षणां भवति मिथो द्वन्द्वम्, अग्रे लाभार्थं कलहो भवतीत्यर्थः । राधाकृष्णपदद्वन्द्वं
सततं चिन्तयेद् बुधः । पदयुगलमित्यर्थः । एवं द्वन्द्वमारब्धं सेनयोः, युद्ध इत्यर्थः ।

॥ इति श्रीहरिनामामृतटीकायाममृतास्वादिन्यां
समासप्रकरण व्याख्यानं सम्पूर्णम् ॥

यान्युत । सनाब्दे शशियुग्माभ्यां सजुवाणाग्निसम्मिते । प्रथमे मासि वैशाखे दिवसे
सोमनायके । यथानामगोत्रकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददान्यहं । वृद्धमातामहः श्रीमन्मणिरामाधि-
कारिकः । मातामहः मणिरामाधिकारिदेवशर्मकः । मातामहीच महिमप्रियेति प्रथिता
तथा । माता श्यामप्रिया ज्ञेया बोधार्थं कथिता मया । मातुल श्रीगोराचान्दाधिकारी
गोत्रकाश्यपः । चाटुतिगात्रिकः ख्यातो गोब्दाख्यग्रामके पुरा । निवासः पैत्रिकोऽस्माकं
वीरभूमीकसङ्गितः । पूर्वं परिचयं सर्वं भवद्भ्यो विनिवेदितं ॥ ३७३ ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

अर्द्धर्चादिप्रयोगाश्च यन्निमित्तमिहोदिताः ।

इयं मे तद्धितव्याख्या तद्धितत्वाय कल्पताम् ॥१॥

शब्द शास्त्रार्णवं सम्यक् विलोडयामृतमाहरत् ।

हरिनामामृतास्वादे स श्रीजीवः प्रवर्तकः ॥

अथ समासपादोक्तानां अर्द्धर्चं पूर्वाह्लद्विपथ पूर्वशालादि प्रयोगाणां तद्धित-
कार्यं तत्प्रत्यय सापेक्षत्वेनाकाङ्क्षितं प्रत्ययेषु चावशिष्टं तद्धिताख्यं सप्तमप्रकरण-
मारभमाणो ग्रन्थकारो वक्ष्यमाणं पादीयप्रयोगाणां श्रीभगवत् परत्वं प्रतिपादयन् भङ्ग्या-
चैतदध्ययनाध्यापनस्य हितकारित्वपादनेन शिष्यप्रवृत्तिं जनयति—अर्द्धर्चादीति पद्येन ।
इह सप्तमे पादे यन्निमित्तं यस्य भगवतः सन्तोषार्थं यत्प्रीतये इत्यर्थः, मे मया अर्द्धर्चादायः
प्रयोगा श्रोदिताः कथितुमारब्धाः, इयं मे मत् सम्बन्धिनी मत्कर्तृका वा तद्धित-
व्याख्या तद्धितोपलक्षिता व्याख्या तद्धितत्वाय तद्धारितत्वेन तद्धारकत्वेन वा कल्पतां-
परिणमता मित्यन्वयार्था ।

उदिता इत्यारम्भे क्तः, आरम्भार्थस्य वर्तमानसामीप्यत्वेन वर्तमानत्वपर्यवसानात्,
वर्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्तरि षष्ठी वेति मे इत्यत्र कर्तरि षष्ठी । देहलीप्रदीपन्यायेन

अर्द्धर्चाद्यान् यमुद्दिश्य गायन्ति पण्डिता इह ।

तदर्थस्तद्धिताः सर्वे तद्व्याख्याश्च भवन्ति हि ॥ १ ॥

अथो अखिलवेदाङ्गपुराणोपपुराणैतिहासवेदान्तोपनिषदध्यापकपरमकारुणिक-
भागवताप्रगण्यप्राणिनिकायजीवातुकश्रीमज्जीवगोस्वामिनामा ग्रन्थकारः सन्धिप्रकरण-
टीकोक्तक्रमशः प्राप्ततद्धितपादमारभमाण एतत्पादीयप्रयोगाणां भगवत्परतां भङ्ग्या-
ध्यापनाध्ययनशीलकहितपरताञ्च प्रतिपादयन्नाह अर्द्धर्चादीति । इह सप्तमपादे यन्निमित्तं
लक्षणया यस्य सन्तोषार्थं मे मया अर्द्धर्चादाय एव प्रयोगा उदिताः कथितुमारब्धाः
इयं मे मम च सम्बन्धिनी मत्कर्तृका वा तद्धितव्याख्या तद्धितरूपलक्षितव्याख्या
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे क्तः ।
आरम्भार्थ-क्तस्य वर्तमानप्रयोगित्वाद्वर्तमाने भावेच क्तस्य योगे कर्तरि षष्ठी वेत्यनेन
मे इत्यस्मिन् कर्तरि षष्ठी । पक्षे सम्बन्धषष्ठीच । प्रयोगाश्चेत्यत्र चार्थस्य प्रयोजना-
भावत्वात् पुनरर्थत्वेन मे इति सम्बन्धषष्ठ्यन्तेन सम्बन्धः । न केवलं तद्धितानां व्याख्या